

**JODEN EN NIET-JODEN IN HET
ROMEINSE RIJK: MOEILIJK
SAMENLEVEN? CA. 50 V.C. - 150 N.C.**
Met onderwijskundige insteek

Masterproef voorgelegd tot het behalen van de graad van Educatieve Master of Science in de
Cultuurwetenschappen (afstudeerrichting geschiedenis)

Aantal woorden: 46546

Matisse Mahieu

Studentennummer: 01904949

Promotor: Prof. dr. Peter Van Nuffelen

Academiejaar: 2023 - 2024

Dankwoord:

Eerst en vooral wil ik mijn promotor Prof. dr. Peter Van Nuffelen hartelijk bedanken voor de vele hulp, tips en feedback die hij me gegeven heeft doorheen het schrijven van deze masterproef. Ook Joris Van Doorselaere wens ik te bedanken voor de feedback op het onderwijskundige aspect van dit werk.

Natuurlijk gaat mijn dank ook uit naar de Universiteit Gent en haar medewerkers die het mogelijk hebben gemaakt deze opleiding te volgen en om deze masterproef te schrijven.

Daarnaast wil ik mijn goede vrienden Dries, Joran en Senne bedanken voor hun steun doorheen de opleiding.

Ten slotte wil ik mijn ouders bedanken voor het nalezen van deze scriptie en natuurlijk omdat ze deze studie mogelijk gemaakt hebben voor mij.

Inhoudstafel:

Algemene Inleiding.	5
Bibliografie:	7
Deel 1: Historisch onderzoek.	8
Inleiding	8
1. Termen, auteurs en gebeurtenissen	13
1.1. Wat is een "Jood"?	13
1.2. Bespreking auteurs, bronnen en gebeurtenissen	15
1.2.1. Auteurs:	15
1.2.2. Gebeurtenissen:	20
2. Joodse aanwezigheid in de steden	24
2.1. Wanneer waren er Joden aanwezig in deze steden?	24
2.2. Aantallen	29
2.3. Waar verbleven de Joden in deze steden?	32
2.4. Socio-economische status	37
3. Politieke organisatie van de Joodse gemeenschap	42
4. Joods worden	48
4.1. Joods proselitisme	48
4.2. Huwelijken	54
5. Sociale conflicten en spanningen	56
5.1. Verbanningen in Rome	56
5.1.1. Verbanning onder Tiberius:	57
5.1.2. Verbanning onder Claudius:	72
5.2. Opstanden en pogroms in Alexandrië	77
5.2.1. Oplopende spanningen:	77
5.2.2. Conflicten in Alexandrië:	79
5.2.2.1. 38 n.C.	79
5.2.2.2. De delegaties naar Gaius en Claudius.	82
5.2.2.3. 66 n.C.	83
5.2.2.4. 115-117: De Kitosoorlog.	85
5.3. Fiscus Iudaicus	90
Besluit:	94
Bronnen:	98
Bibliografie:	105

Deel 2: Joden en controverse in het onderwijs. _____	111
Inleiding _____	111
1. Over mezelf _____	115
2. Burgerschap _____	116
3. Diversiteit _____	120
4. Ver-van-mijn-bedshow? _____	122
5. Controverse in de klas _____	125
5.1. Nut van controverse _____	125
5.1.1. Burgerschap: _____	128
5.1.2. Multiperspectivisme: _____	130
5.2. Hoe behandel je controverse in de les? _____	132
5.2.1. Open klasklimaat: _____	132
5.2.2. Voorbereiding: _____	135
5.2.3. Klasgesprek: _____	136
Besluit: _____	138
Bibliografie: _____	140
Lessenreeks: _____	145

Algemene Inleiding.

Bijna iedereen weet vandaag de dag in grote lijnen wat er met de Joden gebeurd is in de 20^e eeuw. Men weet dat het samenleven tussen Joden en niet-Joden zeker niet altijd van een leien dakje verliep. Onder Nazi-Duitsland kenden deze relaties een dieptepunt waarbij miljoenen Joden vervolgd en vermoord werden. Doorheen de wereld zijn er dan ook veel monumenten, musea en herdenkingsmomenten opgericht die toegewijd zijn aan de slachtoffers van de Shoah/Holocaust. In het onderwijs wordt er natuurlijk veel aandacht besteed aan dit donker moment van de geschiedenis. (Vlaamse) Geschiedenishandboeken, zoals *Storia*, bieden zelfs aparte hoofdstukken aan die over de Jodenvervolging rond WOII gaan.¹ Zelfs buiten de geschiedenisles komen leerlingen in contact met dit onderwerp. In de levensbeschouwelijke vakken komt dit thema nu en dan terug en soms organiseren scholen uitstappen naar Kazerne Dossin in Mechelen, het Fort van Breendonk of zelfs naar Auschwitz-Birkenau.

Historici die zich focussen op andere tijdsperiodes, zoals de middeleeuwen of de klassieke oudheid, zijn ook geïnteresseerd in de omgang tussen Joden en niet-Joden in deze historische periodes.² Deze geleerden zijn eveneens beïnvloed door hun kennis van de Jodenvervolging tijdens WOII en zij komen net zoals “het brede publiek” in contact met musea en monumenten die hierover gaan. Veel historici laten zich hierdoor inspireren en willen daarom onderzoeken of Joden al vervolgd werden in andere periodes, bijvoorbeeld ten tijde van de Romeinen. Hierdoor is er al veel onderzoek uitgevoerd naar de Joodse diaspora in het Romeinse Rijk of naar de relaties tussen het Romeinse Rijk en de overheden in Judea. Toch is er nog veel onenigheid tussen historici over de relatie tussen Joden en niet-Joden in deze periode.

In het secundair onderwijs in Vlaanderen is er echter zeer weinig aandacht voor Joden in de klassieke oudheid of in andere historische periodes. In de Vlaamse geschiedenishandboeken *Epic* (2e jaar), *Sapiens* jaar 2 en *Storia* 2 (GO!) worden er hoogstens een paar zinnen gewijd aan de Joodse geschiedenis.³ Het handboek *Storia* 2 (Classic) heeft wel meer verwijzingen naar Joden doorheen het boek maar deze komen vooral voor als ze het hebben over andere onderwerpen zoals het Christendom of bepaalde Romeinse keizers.⁴ Dit onderwerp kan nochtans interessant zijn om meerdere leerplandoelen te bereiken in verscheidene graden. In het middelbaar onderwijs, en zeker in de hogere jaren, leren kinderen vaak over heel actuele onderwerpen. Dit is bijvoorbeeld het geval voor het conflict tussen Israël en Palestina dat

---

¹ “De Holocaust of Shoah.” In *Storia 6 GO!*, eds. Kristel Bekers et al., (Wommelgem: Van In, 2015), 33-41.

² Zie bijvoorbeeld Steven McMichael en Susan Myers, eds. *Friars and Jews in the Middle Ages and Renaissance* (Leiden: Brill, 2004).

³ In het boek *Epic*: hoofdstuk 17 “religies in het Romeinse Rijk” en 23 “Alexandrië: multiculturele metropool” zou er bijvoorbeeld meer aandacht aan de Joden kunnen worden gegeven. In hoofdstuk 17 wordt er slechts kort gezegd dat Jezus een Jood was en dat Josephus een Joodse auteur was. Bij hoofdstuk 23 wordt er slechts getoond dat er een Joodse wijk was in de stad: Sophie Bollen et al., *Epic 2: geschiedenis A-stroom* (Berchem: Plantyn, 2020), 167-177 en 231-238. In *Historia* en *Sapiens* wordt er ook zo goed als niet gepraat over Joden: Wouter Smets et al., *Sapiens 2: geschiedenis* (Wommelgem: Van In, 2020); Katleen Dillen et al., *Storia 2: GO! Leerwerkboek* (Wommelgem: Van In, 2020).

⁴ Gorik Goris et al., *Storia 2: Classic. Leerboek* (Wommelgem: Van In, 2020).

recent opnieuw is opgeflakkerd. Doorheen de wereld waren er protesten om de Israëli's of de Palestijnen te steunen of protesten die gewoon vroegen om het conflict te beëindigen zonder specifiek één kant te kiezen. Dergelijke conflicten spelen zich soms af in verre gebieden maar toch zien we dat veel mensen rondom de wereld zich betrokken voelen. Leerlingen komen informatie tegen over dit conflict via allerlei kanalen: sociale media, het traditionele nieuws, gesprekken van vrienden en familie enzovoort. Deze jongeren ontwikkelen een eigen mening over deze conflicten. Soms kunnen gesprekken tussen leerlingen over dergelijke onderwerpen tot heftige discussies leiden. Controverse komt op deze manier aan bod in de klas.

Dit werk zal proberen om al de hiervoor genoemde zaken te verenigen. Het eerste, en meest uitgebreide, onderdeel van dit werk is een historisch onderzoek. Dit onderzoek zal gaan over hoe Joden en niet-Joden samenleefden in de steden Rome en Alexandrië tussen +- 50 v.C. en 150 n.C. De Joodse aanwezigheid en de omgang tussen Joden en andere bevolkingsgroepen in deze steden zal met elkaar worden vergeleken. Zoals hiervoor gezegd is er al zeer veel onderzoek gedaan naar Joden in de klassieke oudheid en hoe anderen met hen omgingen. Er zijn echter bijna geen studies die een vergelijking maken tussen steden. De omgang tussen Joden en anderen was nochtans niet uniform doorheen het Romeinse Rijk. Daarnaast wordt de impact die conflicten in Judea kunnen hebben op deze sociale relaties zelden onderzocht. Dit werk kiest er daarom voor om deze aspecten te onderzoeken. Ik kies voor de periode 50 v.C. -150 n.C. omdat er tijdens deze tweehonderd jaar meerdere conflicten en Joodse opstanden voorkwamen in Judea. Deze gewelddadige periodes werden afgewisseld met meer "vreedzame" periodes.

In het tweede deel van dit werk zal er specifiek een onderwijsgerichte aanpak gehanteerd worden. Eerst zal er worden besproken waarom controversiële onderwerpen, zoals het conflict tussen Israël-Palestina of relaties tussen Joden en niet-Joden, nuttig kunnen zijn in de lespraktijk. De focus zal hier liggen op de historische lespraktijk. Daarna zal gekeken worden waar leerkrachten op moeten letten als ze het over controversiële onderwerpen hebben en hoe deze hier mee moeten omgaan tijdens hun lessen. Het is namelijk niet makkelijk om controversiële onderwerpen op een goede manier te behandelen. Ten slotte zullen meerdere lessen en opdrachten uitgewerkt worden die leerkrachten eventueel zouden kunnen gebruiken in hun lespraktijk. Zoals hiervoor gezegd wordt er nog maar weinig gewerkt rond Joden in de klassieke oudheid of andere tijdperiodes in het huidige Vlaamse onderwijs. Veel leerkrachten weten daardoor niet veel over de Joodse geschiedenis. Het tweede deel van dit werk kan leerkrachten helpen om dit thema te incorporeren in hun lespraktijk. De focus ligt vooral op het Vlaamse onderwijs in België. Er zal echter ook verwezen worden naar studies en auteurs uit andere landen. Controverse in de klas behandelen kan namelijk ook nuttig zijn in andere onderwijssystemen. De opdrachten en lesontwerpen kunnen eveneens handig zijn voor leerkrachten uit andere landen, mits enkele aanpassingen, maar de onderwijsdoelen en sleutelcompetenties die vermeld zullen worden, zullen voor hen niet altijd van toepassing zijn. Het is mogelijk dat het Vlaams onderwijs over een aantal jaren opnieuw vernieuwd zal worden. Bepaalde stukken van dit deel kunnen dus gedeeltelijk verouderd worden na verloop van tijd maar er zal geprobeerd worden om deze lesontwerpen toch relevant te houden voor de toekomst.

Dit was slechts een korte introductie op het hele werk. Beide delen zullen verderop een uitgebreidere inleiding krijgen die specifiek over dat deel gaat. Beide delen kunnen apart worden gelezen. Een persoon die enkel geïnteresseerd is in het historisch onderzoek hoeft het tweede deel niet te lezen. Een leerkracht die niet het hele onderzoek wil raadplegen, kan simpelweg enkele opdrachten of lessen selecteren uit deel twee en deze gebruiken in de lespraktijk. Soms kan het wel gemakkelijker zijn voor die leerkrachten als ze de relevante informatie uit deel één lezen die extra uitleg heeft over bepaalde zaken die in de lessen of opdrachten aan bod komen.

Bibliografie:

- Bollen, Sophie, Pieter Bruyland, Tom De Wolf, Hans Jacobs, Jonas Siegers, Korneel van Lommel en Koen van Overvelt, eds. *Epic 2: geschiedenis A-stroom*. Berchem: Plantyn, 2020.
- "De Holocaust of Shoah." In *Storia 6 GO!*, uitgegeven door Kristel Bekers, Katleen Dillen, Bert Hendrickx, Rogier Lindemans, Kris Merckx, Wim Moreau, Jacky Phillips, Luc Van den Broeck, Jos van Dooren en Gorik Goris, 33-41. Wommelgem: Van In, 2015.
- Dillen, Katleen, Gorik Goris, Kristel Bekers, Joost Hansen, Senne Hendrickx, Caroline Jans, Jan Lagrain, Rogier Lindemans, Kris Merckx, Wim Moreau, Jacky Philips, Luc Van den Broeck en Jos Van Dooren, eds. *Storia 2: GO! Leerwerkboek*. Wommelgem: Van In, 2020.
- Goris, Gorik, Kristel Bekers, Katleen Dillen, Senne Hendrickx, Caroline Jans, Rogier Lindemans, Kris Merckx, Wim Moreau, Jacky Philips, Luc Van den Broeck, Jos van Dooren en Ann Wachters, eds. *Storia 2: Classic. Leerboek*. Wommelgem: Van In, 2020.
- McMichael, Steven en Susan Myers, eds. *Friars and Jews in the Middle Ages and Renaissance*. Leiden: Brill, 2004.
- Smets, Wouter, Dries De Saveur, Els Vinckx, Bauke Verbergt, Tom Vluchelen en Thomas Schonkeren, eds. *Sapiens 2: geschiedenis*. Wommelgem: Van In, 2020.

Deel 1: Historisch onderzoek.

Inleiding

Zoals in de algemene inleiding al gezegd werd, is er al veel onderzoek gevoerd over de Joden in de klassieke oudheid. Vooral de interactie tussen Joden en andere bevolkingsgroepen of de relatie tussen Joden en andere, “vreemde”, machthebbers kan rekenen op veel belangstelling. Naast de Joden in Judea wordt er ook gekeken naar de diasporagemeenschappen doorheen het Romeinse Rijk.⁵ Joden krijgen in de moderne historiografie disproportioneel veel aandacht in vergelijking met andere minderheidsgroepen. Dit komt deels doordat moderne historici weten wat er uiteindelijk met de Joden gebeurt in de 20^e eeuw: de Holocaust/Shoah. Volgens Meyer-Zwiffelhofer is dit de reden waarom veel moderne historici onderzoek voeren naar “racisme” tegenover Joden, Jodenvervolgingen en naar pogroms in de klassieke oudheid.⁶ Historici weten waar de relaties tussen Joden en niet-Joden uiteindelijk tot hebben geleid en ze willen kijken of dit “anti-Judaïsme” verder teruggaat in de tijd. Meyer-Zwiffelhofer waarschuwt hierdoor voor eventuele anachronismen. Dit is iets waar zeker rekening mee zal worden gehouden. We mogen de Shoah niet zomaar “projecteren” op de klassieke oudheid. Toch mag je Meyer-Zwiffelhoffers opmerking niet veralgemeniseren. Ook vóór de Tweede Wereldoorlog was er al aandacht voor de relaties tussen Joden en niet-Joden en enkele negatieve of gewelddadige gevolgen ervan.⁷ De bronnensituatie is voor deze minderheidsgroep beter in vergelijking met andere religieuze of etnische minderheidsgroepen. Dit zorgt er opnieuw voor dat historici meer aandacht vestigen aan de Joodse geschiedenis, die ons meer bronnen voorschotelt om onze tanden in te zetten.

Moderne historici zijn dus geïnteresseerd in de relaties tussen Joden en niet-Joden in het Romeinse Rijk. Enkele historici maken hiervoor gebruik van bronnen uit diverse locaties. Je moet echter oppassen met dergelijke algemene uitspraken. Joden uit de diaspora leefden samen met Romeinen, Grieken en andere culturen. Voor de Joden uit Judea was dit minder het geval. De sociale relaties tussen Joden en niet-Joden zullen verschillend zijn geweest als je kijkt naar Judea of naar de diaspora Joden. Deze diversiteit aan relaties is echter nog groter. De Joden uit de diaspora vormden ook geen monolithisch blok. Joodse gemeenschappen kunnen onderling sterk verschillen van elkaar.⁸ Dit wordt op een goede manier verwoord door

---

⁵ Zie bijvoorbeeld: Martin Goodman, ed. *Jews in a Graeco-Roman world* (Oxford: Oxford University Press, 1998); Erich Stephen Gruen, *Diaspora: Jews amidst Greeks and Romans* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2002). En veel andere andere artikels en boeken die doorheen dit werk worden aangehaald.

⁶ Eckhard Meyer-Zwiffelhofer, “Barbaren, Aziaten, Sklaven, Joden. Rassismus in der Antike?,” *Historische Zeitschrift* 317, nr. 1 (2023): 46-47.

⁷ Zie bijvoorbeeld het volgend werk van Merrill die over een verbanning van Joden gaat: Elmer Truesdell Merrill, “The expulsion of Jews from Rome under Tiberius,” *Classical Philology* 14, nr. 4 (1919).

⁸ Michael White zegt bijvoorbeeld dat Ostia, de haven van Rome, vaak wordt gelijkgesteld aan Rome zelf. Volgens White is het zeker niet zo simpel. Joodse gemeenschappen kunnen sterk verschillen van plaats tot plaats, ook als je kijkt naar materiele en archeologische kenmerken: L. Michael White, “Synagogue and society in imperial Ostia: Archaeological and epigraphic evidence,” *The Harvard Theological Review* 90, nr. 1 (1997): 52-53; Lee Levine haalt aan dat de organisatie van de Joodse gemeenschappen sterk kan verschillen van plaats tot

Barclay. In een uitgebreide studie over de Joodse diaspora in de mediterrane wereld merkt hij op dat er eigenlijk meerdere “Jodendommen” zijn. Joden uit de diaspora zijn zeker niet altijd congruent met die uit Palestina. Vaststellingen en conclusies over één diaspora kan je niet zomaar overdragen op andere diaspora’s. Historici zijn de voorbije tientallen jaren dus voorzichtiger in het maken van dergelijke generalisaties.⁹ Silvia Cappelletti is ook van mening dat verschillende Joodse gemeenschappen sterk kunnen verschillen van elkaar, meer nog: er kunnen zelfs verschillen optreden binnen gemeenschappen zelf.¹⁰ Mijn werk bouwt verder op deze vaststellingen.

Dit werk zal een antwoord zoeken op twee grote onderzoeksvragen. De eerste is: welke gelijkenissen of verschillen zijn er tussen de Joodse gemeenschappen in Rome en Alexandrië? De tweede vraag : Hoe gingen Joden en niet-Joden met elkaar om in Rome en Alexandrië? De tijdsperiode die hier onderzocht zal worden is +- 50 v.C. – 150 n.C.

Zoals de onderzoeksvraag al aantoont, zullen er twee steden vergeleken worden met elkaar: namelijk Rome en Alexandrië. Dit vergelijkend perspectief is een kernpunt van dit onderzoek. Rome en Alexandrië waren twee grote metropolen met elk een Joodse gemeenschap. Als moderne historici het hebben over de Joden in de klassieke oudheid, komen bronnen over deze twee steden dan ook vaak aan bod. Je kan bronnen uit deze gebieden niet zomaar gebruiken om verschillende zaken aan te tonen met betrekking tot “de Joden in het Romeinse Rijk”. Zoals Barclay aantoont beseffen veel historici wel dat deze steden niet hetzelfde waren en dat je de Joodse diaspora uit beide gebieden niet zomaar gelijk mag stellen aan elkaar. Het komt echter zelden voor dat deze Joodse aanwezigheid in beide gebieden expliciet wordt vergeleken met elkaar. Als dit gebeurt, dan wordt dit slechts heel kort gedaan. Een werk dat bijvoorbeeld over de politieke organisatie van de Joodse gemeenschappen gaat, vergelijkt de organisatie uit Alexandrië soms kort met deze in Rome. Andere aspecten die verschillen tussen beide gemeenschappen worden echter niet vermeld, aangezien dit niet het hoofddoel is van deze werken.¹¹ Andere werken kijken op hun beurt wel naar verschillende aspecten van de verscheidene Joodse diaspora maar deze diaspora worden meestal niet vergeleken met elkaar.¹² Dit onderzoek kiest er daarom voor om de gemeenschappen uit Rome en Alexandrië extensief met elkaar te vergelijken. Veel verschillende aspecten met betrekking tot de Joodse aanwezigheid, en de relaties tussen Joden en niet-Joden, zullen worden aangehaald en vergeleken worden. Er wordt voor deze twee steden gekozen omdat dit allebei erg grote

---

plaats: Lee Levine, “Synagogue leadership: The case of the Archisynagogue,” in *Jews in a Graeco-Roman world*, ed. Martin Goodman (Oxford: Oxford University Press, 1998), 196-197.

⁹ John Martyn Gurney Barclay, *Jews in the mediterranean diaspora: from Alexander to Trajan (323 BCE-117 CE)* (Berkeley, Californië: University of California Press, 1996), 4 en 8.

¹⁰ Silvia Cappelletti, *The Jewish community of Rome: From the second century B.C. to the third century C.E.*, (Leiden: Brill, 2006), 121 en 195-196. Op pagina 121 heeft Cappelletti een voetnoot ingevoegd waarin wordt gezegd “One of the goals of this book is to show how the communities of the Jewish Diaspora were different...”.

¹¹ Het volgende artikel van Williams onderzoekt bijvoorbeeld hoe de Joodse gemeenschap in Rome politiek georganiseerd werd. Ze verwijst hierbij nu en dan naar Alexandrië: Margaret H. Williams, “The Structure of the Jewish Community in Rome,” in *Jews in a Graeco-Roman world*, ed. Martin Goodman (Oxford: Oxford University Press, 1998), 215-226.

¹² Gruen doet in volgend werk bijvoorbeeld onderzoek naar de Joodse gemeenschappen in Rome, Alexandrië, en verschillende steden in Asia Minor maar hij maakt geen uitgebreide vergelijking tussen deze diaspora: Gruen, *Diaspora: Jews amidst Greeks and Romans*.

metropolen waren voor die tijd. Beide hoorden bij de grootste steden van het Romeinse Rijk. Door de omvang van deze steden zijn er een relatief groot aantal bronnen bewaard gebleven die ons (onrechtstreeks) meer vertellen over de Joodse gemeenschappen in deze steden en hoe Joden samenleefden met anderen. Alexandrië en Rome verschillen zelf natuurlijk ook ten opzichte elkaar. De locatie en het klimaat zijn anders maar daarnaast zijn er verschillen in het bevolkingsaantal, aanwezige (dominante) culturen, lokale machthebbers en nog vele andere zaken. Deze aspecten kunnen eveneens een impact hebben op het samenleven tussen verschillende bevolkingsgroepen. De Joodse gemeenschappen in beide gebieden hadden een aantal verschillen ten opzichte van elkaar. Deze verschillen zullen doorheen dit werk worden besproken.

Dit werk is geïnteresseerd in de sociale structuren die een invloed kunnen hebben op het samenleven tussen diverse bevolkingsgroepen. Er zal bijvoorbeeld gekeken worden naar de economische en sociale positie van de Joodse gemeenschappen in relatie tot de andere (dominante) bevolkingsgroepen in Rome en Alexandrië. Deze aspecten hebben een invloed op het samenleven tussen deze groepen. Daarnaast worden “acties” en concrete, zichtbare, zaken bekeken. Pogroms en verbanningen zullen bijvoorbeeld aan bod komen. Deze gebeurtenissen kunnen aantonen dat er bepaalde spanningen tussen Joden en anderen waren. De focus van dit werk ligt dus niet op de beeldvorming over de “ander” maar dit zal nu en dan wel eens aan bod komen. Meerdere historici hebben al onderzoek gevoerd naar deze beeldvorming. In het historiografisch onderzoek is er bijvoorbeeld al uitgebreid onderzocht wat de Joden van de Grieken of Romeinen vonden en omgekeerd.¹³ Daarnaast wordt er soms gekeken naar “racisme” tegenover Joden zonder een focus op concrete “acties”.¹⁴ Meningingen, gedachtegangen (en misschien zelfs racisme, afhankelijk van de definitie van “racisme” die gehanteerd wordt) hebben echter niet altijd een impact op hoe mensen nu echt met elkaar omgingen. Als een Romein, Griek of Egyptenaar de Joden moreel verwerpelijk vond dan betekent dat nog niet dat dit noodzakelijk ook een concrete impact zal hebben gehad op het samenleven tussen beide bevolkingsgroepen. Een persoon die een negatieve visie heeft over de Joden zal zeker niet altijd op straat komen om Joden aan te vallen, hen te vermoorden of hun tempels te vernietigen. Deze negatieve visies kunnen een rol spelen maar dit is niet altijd het geval. Dit is de reden waarom de beeldvorming over de ander niet uitgebreid aan bod zal komen in dit werk.

Naast de primaire focus op het samenleven tussen Joden en niet-Joden in deze twee steden, kijkt dit werk ook naar de impact die conflicten (in Judea) zouden kunnen hebben gehad op de relaties tussen Joden en anderen. We zien vandaag dat conflicten in verre gebieden wel degelijk een invloed kunnen hebben op de relaties tussen verschillende groepen mensen, zeker als deze groepen zich op een of andere manier betrokken voelen bij dat conflict. Het conflict tussen Israël en Palestina is hier een goed voorbeeld van. Zou dit ook het geval zijn

---

¹³ Zie bijvoorbeeld: Erich Stephen Gruen, “Jewish perspectives on Greek culture and ethnicity,” in *Hellenism in the land of Israel*, eds. John J. Collins en Gregory Sterling (Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press, 2001), 62-93; Frederick Fyvie Bruce, “The Romans through Jewish eyes,” in *Paganisme, Judaïsme, Christianisme: influences et affrontements dans le monde antique*, ed. Marcel Simon (Parijs: De Boccard, 1978).

¹⁴ Zie bijvoorbeeld: Meyer-Zwiffelhofer, “Barbaren, Asiaten, Sklaven, Juden. Rassismus in der Antike?”.

geweest in de oudheid? Er is niet echt veel onderzoek dat dit grondig bekijkt.¹⁵ Deze aandacht voor de rol van conflicten is dus eveneens nuttig voor het onderwijsgerichte onderdeel van dit werk. De “primaire focus” van het onderzoek blijft wel liggen op het samenleven tussen Joden en anderen en op de verschillen tussen de Joodse gemeenschap in Rome en Alexandrië. Dit werk gaat niet uitsluitend over de conflicten maar deze kunnen wel een belangrijke rol spelen in het samenleven.

Deze aandachtspunten hebben er mede voor gezorgd dat dit onderzoek vooral naar de periode 50 v.C. –150 n.C. kijkt. Dit is een erg bewogen periode in de Joodse geschiedenis. In deze tijdsperiode komen er namelijk meerdere conflicten voor in het Joodse thuisland. De Eerste Joods-Romeinse Oorlog van 66 n.C. tot 73 n.C. speelde zich vooral af in Romeins-gecontroleerd Judea. De Tweede Joods-Romeinse Oorlog, ook wel de Kitosoorlog genoemd, werd uitgevochten in de jaren 115-117 n.C. De Joden uit enkele diaspora speelden een rol in dit conflict. De Bar Kochba-opstand speelde zich vervolgens af in 132-136 n.C. en deze oorlog werd opnieuw voornamelijk uitgevochten in Judea. Deze conflicten zijn nooit uitgevochten in Rome maar soms wel in Alexandrië. Deze conflicten hebben mogelijks een rol gespeeld in de relaties tussen Joden en niet-Joden in Alexandrië maar was dit ook het geval voor Rome? Hadden deze conflicten een blijvende impact op de relaties nadat ze beëindigd werden en welke invloed hadden ze dan specifiek op het samenleven tussen Joden en anderen? Verderop zullen de oorzaken, het verloop en de gevolgen van deze conflicten kort worden besproken. Er waren dus meerdere gewelddadige momenten in deze periode. Daarnaast waren er vreedzame periodes, als je kijkt naar het Joodse thuisland. Dit zorgt ervoor dat deze tijdsperiode geschikt is om de impact van (verafgelegen) conflicten op de omgang tussen Joden en niet-Joden te bespreken. Binnen deze tijdsafbakening zal er voornamelijk gekeken worden naar de periode van Romeinse overheersing. Dit betekent dat deze afbakening eigenlijk pas in 30 v.C. “begint” voor Alexandrië aangezien de Romeinen toen de controle verwierven over de stad. Daarnaast zijn er voor Rome en Alexandrië voldoende relevante bronnen over deze tijdsperiode die onderzocht kunnen worden. Deze tijdsafbakening is wel redelijk uitgebreid aangezien deze ongeveer 200 jaar omvat. Dit zorgt ervoor dat het zeker niet altijd makkelijk zal zijn om bepaalde zaken te vergelijken. Deze afbakening zorgt er wel voor dat we voldoende bronnen kunnen raadplegen om het samenleven tussen Joden en niet-Joden in de verschillende gebieden te illustreren.

Dit werk kijkt dan wel naar hoe Joden en niet-Joden met elkaar omgingen maar toch zal de nadruk vooral gelegd worden op de Joden zelf. Er wordt hiervoor gekozen omdat er namelijk redelijk wat onzekerheden zijn over de sociale, politieke en economische situatie van de Joden in deze gebieden. Historici discussiëren hier nog uitgebreid over. De groep “niet-Joden” bestaat daarnaast uit vele verschillende culturen, religies en bevolkingsgroepen. Het is niet mogelijk om al deze verschillende (minderheids-)groepen uitgebreid te bespreken. De groep “niet-Joden” wordt daarom wat gegeneraliseerd. Vaak zal dus de omgang tussen de Joodse gemeenschap en de dominante bevolkingsgroep onderzocht worden. Voor Rome zijn dit de Romeinen, voor Alexandrië de Griekse bevolking. De omgang tussen christenen en Joden zal

---

¹⁵ Cappelletti zegt bijvoorbeeld kort dat de val van Jerusalem in 70 n.C. en de Bar Kochba-opstand (verderop meer info hierover) weinig impact had op de Joodse gemeenschap in Rome maar ze gaat hier niet in detail op in: Cappelletti, *The Jewish community of Rome: From the second century B.C. to the third century C.E.*, 39.

niet extensief aan bod komen. Dit zou veel te uitgebreid zijn voor dit werk. Er zijn al veel historische werken die de relatie tussen deze groepen behandelen. Daarnaast waren christenen niet aanwezig in de volledige tijdsperiode die hier gehanteerd wordt. In de eerste jaren van het christendom was het daarnaast niet altijd gemakkelijk om een onderscheid te maken tussen christenen en Joden. Romeinse auteurs vonden dit zeker niet altijd gemakkelijk in die tijd maar dit onderscheid is ook niet simpel voor moderne historici.

Het eerste deel van dit werk wordt zelf opgesplitst in meerdere onderdelen. Eerst zal er gekeken worden wat nu specifiek wordt verstaan onder het begrip "Jood". Doorheen deze inleiding is er meerdere keren een tegenstelling gemaakt tussen "Joden" en "niet-Joden" maar deze distinctie is zeker niet altijd zo makkelijk te maken. Achteraf zullen een aantal relevante antieke auteurs en historische gebeurtenissen in grote lijnen worden besproken. Op deze manier moet het betoog niet onderbroken worden met grote uitweidingen over de achtergrond van bepaalde auteurs of gebeurtenissen. Dit onderdeel kan daarnaast geraadpleegd worden door leerkrachten of andere personen die nog niet erg bekend zijn met deze zaken. Vervolgens zal de Joodse aanwezigheid in Rome en Alexandrië uitgebreid geanalyseerd en vergeleken worden. Hoe lang is er al een Joodse gemeenschap aanwezig in deze gebieden? Hoe groot was de gemeenschap? Waar leefden Joden? Welke socio-economische status hadden ze? Dit onderdeel van het werk kan nuttig zijn voor leerkrachten of historici die niet echt bekend zijn met de Joodse aanwezigheid in deze metropolen en hier meer over willen weten. Daarna wordt de organisatie van de Joodse gemeenschappen geanalyseerd. Hoe waren de Joodse gemeenschappen politiek georganiseerd in beide steden? Ten slotte zal er uitgebreid worden ingegaan op de sociale conflicten tussen Joden en anderen. Er komen al sociale spanningen aan bod in de andere onderdelen van dit onderzoek maar dit laatste onderdeel kijkt uitdrukkelijk naar de opvallende, verre gaande, conflicten. Verbanningen, moorden, verwoestingen en zelfs pogroms worden hier bijvoorbeeld behandeld. In ons hedendaags nieuws en op sociale media horen of zien we vooral informatie die over conflicten, spanningen, problemen en (dodelijke) ongevallen gaat. De meeste mensen vinden dit veel interessanter en meer prikkelend dan "positief" nieuws. In de oudheid werd er eveneens relatief veel aandacht besteed aan deze zaken. Antieke historici schrijven soms veelvuldig over deze gebeurtenissen. Moderne historici zijn op hun beurt erg geïnteresseerd in dergelijke conflicten. Deze opvallende sociale conflicten hebben vaak te maken met de omgang tussen Joden en niet-Joden.

1. Termen, auteurs en gebeurtenissen

1.1. Wat is een “Jood”?

Deze vraag lijkt op het eerste gezicht misschien overbodig. Een Jood is toch iemand die een aanhanger is van het monotheïstische Jodendom en die tot een specifieke etniciteit of een specifiek “volk” toebehoort? Toch is deze vraag helemaal niet zo makkelijk te beantwoorden. Is een persoon die familiaal geen enkele band heeft met het Jodendom maar zich op een bepaald moment in zijn of haar leven bekeert een “Jood”? Is een persoon die Joodse ouders heeft maar de religie niet volgt een “Jood”? Je zou misschien kunnen zeggen dat iemand een Jood is als die persoon bepaalde wetten uit de Tenach volgt. Je kan hier zeker nog veel andere criteria vermelden om aan te tonen of iemand “Joods” was of niet. Er kunnen wel bedenkingen gegeven worden bij zo goed als ieder criterium. De vraag “Wat is een Jood” is dus niet zo simpel te beantwoorden zoals het op het eerste gezicht lijkt. Vandaag de dag zijn er discussies over deze specifieke vraag. Tot op heden is er geen consensus over.¹⁶ De meeste mensen gebruiken meerdere definities door elkaar. Een “Jood” kan zowel wijzen op een aanhanger van de religie (zonder Joodse voorouders nodig te hebben), iemand die Joodse voorouders heeft (maar niet per sé een aanhanger van de religie is), soms kan het zelfs wijzen op een inwoner van de staat Israël. Wat er specifiek bedoeld wordt met “een Jood” hangt af van de context waarin de term gebruikt wordt. Als je een vaste definitie zou hebben over wat “Joods zijn” nu precies inhoudt, dan heb je eigenlijk ook een definitie over wat een “niet-Jood” is. Deze “categorie” mensen vormt zeker geen homogeen blok. Deze categorie omvat namelijk miljarden mensen met geloofsovertuigingen, culturen, gebruiken, talen en gedachtehangen die sterk kunnen verschillen van elkaar. In de klassieke oudheid was deze categorie zeker niet eenduidig. Het Romeinse Rijk was erg divers maar de hoofdstad en Alexandrië zijn op hun beurt diverse steden waar meerdere religies en culturen samenleefden.

Dit onderzoek kijkt hoe “Joden” en “niet-Joden” samenleefden met elkaar. Deze twee groepen worden dus opgesplitst alsof het compleet verschillende groepen waren met een duidelijke scheidingslaan tussen beiden. Dit klopt niet helemaal. Toch wordt deze bewoording en “tegenstelling” wel in dit onderzoek gebruikt. Antieke auteurs deden dit namelijk ook. Joodse auteurs verdeelden de wereld zelf vaak in twee groepen. Philo van Alexandrië zei bijvoorbeeld dat Egypte en de stad Alexandrië twee soorten inwoners hadden: wij en zij.¹⁷ Ook de Romeinse auteur Tacitus zei dat de Joden “het tegenovergestelde doen van de Romeinen”. Wat de Romeinen heilig vinden, vinden zij juist verwerpelijk en andersom.¹⁸ Als je kijkt naar de oudheid is het dus eveneens niet gemakkelijk om de vraag “Wat is een Jood” te beantwoorden. In de bronnen wordt er verwezen naar “de Joden” alsof het duidelijk is wat

---

¹⁶ Shaye J. D. Cohen, *The Beginnings of Jewishness: boundaries, varieties, uncertainties* (Londen: University of California Press, 1999), 8-10.

¹⁷ Philo van Alexandrië, *In Flaccum* 43. “He knew that both Alexandria and the whole of Egypt had two kinds of inhabitants, us and them...”

¹⁸ Tacitus, *Historiae* V. IV - V. V.

deze groep inhoudt maar er worden zeker niet altijd “criteria” of concrete kenmerken opgesomd om te vermelden welke personen die specifieke auteurs hier nu eigenlijk mee bedoelden. Je ziet dit zowel bij Joodse- als niet-Joodse auteurs.

Een historicus die dit probleem uitvoerig bespreekt is Shaye J. D. Cohen. In zijn werk “Beginnings of Jewishness” zegt hij bijvoorbeeld dat er “gradaties” kunnen zijn in de “Joodsheid” van een persoon.¹⁹ Iemand die Joodse ouders heeft, de religie deelt of Joodse wetten vanaf zijn/haar geboorte actief volgt kan je zeker en vast een “Jood” noemen. Iemand die slechts bepaalde Joodse wetten (toevallig) volgt maar niet overtuigd is van de religie en niet omgaat met andere Joden, kan je met een hoge mate van zekerheid een “niet-Jood” noemen. Het is pas bij de tussenposities tussen deze twee uitersten dat dit onderscheid veel moeilijker wordt. Deze scheidingslijn staat niet vast. Cohen haalt aan dat de term “Judeeër” eerst vooral een etnische en geografische betekenis had. In latere periodes, zoals tussen 50 v.C. en 150 n.C., kreeg dit steeds vaker een religieuze betekenis.²⁰ Ik zal deze definities in dit werk verder hanteren. “Jood zijn” in de oudheid had dus vooral een etnische en religieuze betekenis. Soms waren er wel bepaalde personen waar het moeilijk was om te zeggen of hij/zij een “Jood” was of niet maar dit waren de uitzonderingen. In dit werk zullen deze uitzonderingen soms wat genegeerd worden. Hierdoor kunnen we wel een distinctie maken tussen “Joden” en “niet-Joden”, zoals de antieke auteurs zelf vaak deden.

---

¹⁹ Cohen, *The Beginnings of Jewishness: boundaries, varieties, uncertainties*.

²⁰ Cohen, *The Beginnings of Jewishness: boundaries, varieties, uncertainties*, 104-106.

1.2. Bespreking auteurs, bronnen en gebeurtenissen

In dit onderzoek zal er voornamelijk gebruik gemaakt worden van literaire bronnen. Zowel Romeinse als Joodse auteurs komen aan bod. Soms vertelt een latere christelijke auteur ons ook meer over de Joden uit de onderzochte periode. Daarnaast wordt er gebruik gemaakt van, inscripties, papyri en een aantal archeologische bronnen. Enkele belangrijke auteurs zullen hier kort op voorhand worden besproken. De achtergrond of overtuigingen van hen kunnen namelijk een impact hebben op de zaken die ze hebben neergeschreven. Een leerkracht of een andere persoon die meer wil weten over deze auteurs, zal best een ander werk raadplegen dat deze antieke auteurs met meer diepgang behandelt. Na de bespreking van deze auteurs zullen er een aantal gebeurtenissen en conflicten kort uitgelegd worden. Zoals hiervoor gezegd heeft dit onderzoek aandacht voor de impact van conflicten (in Judea) op de Joodse diasporagemeenschappen. Het is dus nuttig om een kort overzicht te hebben over de ontstaansredenen, het verloop en de conclusie van deze opstanden. Deze conflicten in Judea zullen niet uitgebreid aan bod komen omdat de focus van dit werk vooral ligt op de Joodse diaspora's in Rome en Alexandrië. Iemand die uitgebreide, gedetailleerde informatie wil hebben over deze oorlogen en opstanden, zal eveneens andere historische werken moeten raadplegen.

1.2.1. Auteurs:

. Philo van Alexandrië.

Philo was een Jood die leefde tussen ca. 20 v.C. en 50 n.C. Hij was lid van een rijke familie uit Alexandrië. Hij had waarschijnlijk een opleiding in een Grieks-Romeinse omgeving gekregen, meer bepaald in een Grieks *gymnasion*. Hij kende de Grieks-Romeinse cultuur goed. Er is wel nog geen consensus in het debat over de vraag of Philo een erg conservatieve Jood was of dat hij toch iemand was die aspecten van de Grieks-Romeinse cultuur overnam.²¹ Philo's achtergrond zal een invloed hebben gehad op de manier waarop hij zijn literaire werken schreef.

Er is in de moderne literatuur onenigheid over wie het publiek was waarvoor Philo schreef. Het publiek dat hij voor ogen had kan een invloed hebben gehad op de zaken die hij opschreef. De consensus onder historici is na verloop van tijd veranderd. Volgens Ritter was er een consensus in de tweede helft van de 20^e eeuw dat Philo vooral voor niet-Joden schreef. Niet elke auteur was hiervan overtuigd. Tcherikover was bijvoorbeeld van mening dat Philo vooral voor andere Joden schreef maar volgens hem waren de werken *In Flaccum* en *Legatio ad*

---

²¹ Torrey Seland, "Philo of Alexandria: an introduction," in *Reading Philo: a handbook to Philo of Alexandria*, ed. Torrey Seland (Cambridge: Eerdmans Publishing Company, 2014), 7 en 11.

Gaium uitzonderingen, deze werden vooral voor niet-Joden opgesteld.²² Deze consensus is na verloop van tijd veranderd. Ritter denkt bijvoorbeeld dat Philo vooral voor andere Joden schreef en Gruen denkt dat dit het geval was voor de meeste Joodse auteurs.²³ Volgens mij ligt de realiteit hier middenin. Bepaalde werken, zoals *De Migratione Abrahami* of *De Specialibus Legibus* zijn waarschijnlijk enkel voor Joden bedoeld aangezien anderen de vele verwijzingen naar de Hebreeuwse Bijbel gewoon niet zouden begrijpen. Andere werken, die soms naar politieke situaties verwijzen, zoals *In Flaccum* kunnen inderdaad voornamelijk voor niet-Joden bedoeld zijn. Maren Niehoff deelt een gelijkaardige mening. Volgens haar hangt het publiek die Philo voor ogen had af van werk tot werk. Sommigen waren voor aanhangers van het Judaïsme bedoeld, andere vooral voor Romeinen, nog andere waren voor meerdere groepen bedoeld.²⁴

Sommige werken waren voor verschillende groepen bedoeld maar Philo probeert in veel van zijn werken wel om het Judaïsme en haar volgelingen in een goed daglicht te zetten. Soms hebben zijn werken een apologetische toon.²⁵ Je moet kritisch blijven als je zijn werken leest. Philo was zelf Jood en hij probeerde om Joden, Romeinen of Grieken ervan te overtuigen dat het Judaïsme waardevolle gebruiken heeft. Het is mogelijk dat tegenstanders van Joden daarom negatief worden voorgesteld in zijn werken of dat de Joden zelf heel positief worden voorgesteld. Doorheen dit werk zal meerdere keren worden verwezen naar een conflict dat zich in 38 n.C. in Alexandrië afspeelde. Er waren op dit moment grote spanningen tussen de Joodse en Griekse inwoners van de stad. Philo is onze voornaamste bron maar hij omschrijft de Joden vooral als slachtoffers. De Grieken en de gouverneur Flaccus, die volgens Philo steun bood aan de Grieken, worden als brute daders afgebeeld. We moeten dit met een korrel zout nemen. Het is mogelijk dat Philo overdreef.

. Flavius Josephus.

Flavius Josephus leefde van ca. 37 tot 100 n.C. Hij was eveneens lid van de hogere klasse. Hij kwam namelijk uit een elitefamilie uit Jeruzalem. Tijdens de Joodse opstand van 66-70 n.C. had hij eerst gevochten tegen de Romeinen. Tijdens deze rebellie werd hij gevangengenomen door hen. Nadat Josephus had “voorspeld” dat Vespasianus Romeins keizer zou worden, werd hij vrijgelaten. Josephus kreeg het Romeins burgerschap na zijn vrijlating. Hij leefde voor een groot deel van zijn leven wel in Jeruzalem maar woonde achteraf grotendeels in Rome nadat hij het burgerschap kreeg.²⁶

---

²² Victor Tcherikover, “Jewish apologetic literature reconsidered,” in *Symbolae Raphaeli Taubenschlag Dedicatae*, ed. Rafal Taubenschlag (Wrocław: Ossolineum, 1956), 3: 182. En Bradley Ritter, *Judeans in the Greek cities of the Roman Empire: Rights, citizenship and civil discord* (Leiden: Brill, 2015), 14-15 en 280.

²³ Gruen, “Jewish perspectives on Greek culture and ethnicity,” 63-64.

²⁴ Maren R. Niehoff, *Philo of Alexandria: An intellectual biography* (New Haven: Yale University Press, 2018), 1-11, 70, 86 en 150.

²⁵ Niehoff, *Philo of Alexandria: An intellectual biography*, 67; Tcherikover, “Jewish apologetic literature reconsidered,” 3: 182-183.

²⁶ William den Hollander, *Josephus, the emperors, and the city of Rome: From hostage to historian* (Leiden: Brill, 2014), 1-5.

Josephus kreeg steun van de Flavische dynastie, wat zijn visie over de Romeinen kan hebben beïnvloed. Net zoals bij Philo het geval is, is er in de moderne literatuur discussie over het publiek waarvoor Josephus schreef. Josephus zegt in meerdere werken zelf dat hij vooral voor Grieken en Romeinen schreef.²⁷ Enkele moderne auteurs kijken hier wel kritisch naar. Zoals hiervoor gezegd, is Gruen bijvoorbeeld van mening dat Josephus en andere Joodse auteurs vooral voor andere Joden schreven.²⁸ Tcherikover denkt eveneens dat Josephus vooral voor andere Joden schreef.²⁹ Volgens Tcherikover waren Joodse werken, zoals enkele werken van Josephus, vaak apologetisch en dus vooral bedoeld voor andere Joden. Ook Julia Wilker zegt dat Josephus' werken vaak apologetisch waren.³⁰ Volgens mij hoeven apologetische werken niet enkel voor andere Joden bedoeld te zijn. Josephus kon ervoor zorgen dat zijn werken leesbaar waren voor niet-Joden, door bijvoorbeeld niet te vaak te verwijzen naar Bijbelpassages die niet-Joden niet zouden begrijpen, maar daarbij toch proberen om de Joden positief voor te stellen. Een aantal andere historici zijn van mening dat Josephus' werken voor niet-Joden zijn geschreven. Steve Mason vermeldt dat Josephus' autobiografie en zijn werk genaamd *Antiquitates Iudaicae* vooral voor niet-Joden, die in Rome leefden, werden geschreven. Hij zegt daarna dat dit eveneens het geval is voor de andere werken van de Joodse auteur.³¹ Ook Bradley Ritter is van mening dat Josephus vooral voor niet-Joden schreef.³² Ik denk dat Josephus' werken vooral op niet-Joden waren gericht aangezien hij zelf meerdere keren vermeldde dat hij voor dit publiek schreef. Het is mogelijk dat er een aantal Joden zijn werken lazen maar zij waren niet het voornaamste publiek dat Josephus voor ogen had.

Josephus heeft de reputatie om apologetisch te zijn in zijn werken, soms zelfs meer dan Philo.³³ Je moet dus oppassen met zijn werken aangezien deze niet altijd onpartijdig zijn. Hij probeert Romeinen en Grieken te overtuigen dat het Jodisme goed is. Hij probeert daarnaast om de Joodse gemeenschappen doorheen het rijk van voordelen te voorzien. In hoofdstuk 5.2 komt er bijvoorbeeld aan bod dat er in Alexandrië spanningen waren tussen de Joodse en Griekse bevolking. Er zal worden aangetoond dat deze spanningen vaak te maken hadden met politieke privileges. De Grieken wilden niet dat de Joodse bevolking bepaalde rechten en privileges had. Josephus geeft argumenten om aan te proberen tonen aan de Grieken en Romeinse machthebbers dat de Joodse gemeenschap deze wel mocht hebben. Je moet hier

---

²⁷ Flavius Josephus, *Antiquitates Iudaicae* XVI. 174-178. "Now it was necessary for me to cite these decrees since this account of our history is chiefly meant to reach the Greeks in order to show them that..." En Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* I. 6. "I thought it monstrous, therefore, to allow the truth in affairs of such moment to go astray, and that, ... the Greeks and such Romans as were not engaged in the contest should remain in ignorance of these matters, with flattering or fictitious narratives as their only guide."

²⁸ Gruen, "Jewish perspectives on Greek culture and ethnicity," 63-64.

²⁹ Tcherikover, "Jewish apologetic literature reconsidered," 3: 182-183.

³⁰ Julia Wilker, "'God is with Italy now': Pro-Roman Jews and the Jewish revolt," in *Jewish identity and politics between the Maccabees and Bar Kohba*, ed. Benedikt Eckhardt (Brill: Leiden, 2012), 159 en 168.

³¹ Steve Mason, "'Should any wish to enquire further' (ANT. 1.25): the aim and audience of Josephus's Judean antiquities/life," in *Understanding Josephus: seven perspectives*, ed. Steve Mason (Sheffield: Sheffield Academic Press, 1998), 66-68 en 101.

³² Ritter, *Judeans in the Greek cities of the Roman Empire*, 20-26.

³³ Gregory E. Sterling, "'The Jewish Philosophy': Reading Moses via Hellenistic Philosophy according to Philo," in *Reading Philo: a handbook to Philo of Alexandria*, ed. Torrey Seland (Cambridge: Eerdmans Publishing Company, 2014), 114.

kritisch naar kijken, deze argumenten stemmen misschien niet altijd overeen met de werkelijkheid.

. Publius Cornelius Tacitus.

Tacitus wordt eveneens een aantal keren aangehaald doorheen dit werk. Hij leefde van 56 tot 120 n.C. en was geboren in een familie uit de *Equites*. Hij was politicus en schreef geschiedkundige werken, zoals de *Annales* en de *Historiae*. Zoals de meeste andere auteurs was hij dus lid van de elite.³⁴ Tacitus' werken bevatten nu en dan passages die over de Joden gaan. Hij heeft wel de reputatie om hen in een slecht daglicht te plaatsen. In een passage uit de *Historiae* beschrijft hij aan zijn lezers hoe de Joden zich gedragen en welke gebruiken ze volgen.³⁵ Daarbij valt op dat hij ze erg negatief beschrijft. Deze negatieve beschrijvingen komen ook voor in zijn andere werken. Je moet daardoor oppassen als je bepaalde passages van Tacitus gebruikt die over de Joden gaan. Hij was misschien niet altijd even feitelijk en onpartijdig als hij over deze bevolkingsgroep schreef.³⁶ Volgens Bloch moet je de passages van Tacitus die ons informeren over het Jodendom daardoor kritisch gebruiken als je historische feiten probeert te achterhalen.³⁷

Er zijn nog andere auteurs die doorheen dit werk aan bod zullen komen. Deze zullen hier in dit hoofdstuk niet allemaal worden besproken. De aandachtspunten of kritieken op hun bronnen zullen in het betoog aanwezig zijn. In dit hoofdstuk zijn drie auteurs aangehaald die een extra woordje uitleg verdienen. Er was niet altijd een plaats in het betoog voor deze uitleg. Josephus en Philo zijn de auteurs die veruit het meest aangehaald zullen worden doorheen dit werk. Zij bieden veel informatie over het Jodendom in deze periode. Andere Griekse of Romeinse auteurs geven over het algemeen veel minder informatie. Zoals hiervoor aangetoond moet je wel kritisch blijven als je hun werken raadpleegt. Beiden waren zelf Jood en ze probeerden het Jodendom en de aanhangers ervan positief af te beelden terwijl tegenstanders bekritiseerd worden, zelfs in de werken die vooral voor niet-Joden waren bedoeld. De werken van Tacitus hebben het tegenovergestelde probleem: hij beeldt Joden vaak te negatief af. Voordat dit hoofdstuk wordt afgesloten moet nog een andere groep bronnen worden besproken: de *Acta Alexandrinorum*.

---

³⁴ Rhiannon Ash, *Tacitus: Annals book XV* (Cambridge: Cambridge University Press, 2018), 1-2.

³⁵ Tacitus, *Historiae* V.II - V.V.

³⁶ Gruen, *Diaspora: Jews amidst Greeks and Romans*, 34; Erich Stephen Gruen, *The construct of identity in Hellenistic Judaism: Essays on early Jewish literature and history* (Berlijn: De Gruyter, 2016), 1-2 en 273-280; Menahem Stern, *Greek and Latin authors on Jews and Judaism* (Jerusalem: Israel Academy of Sciences and Humanities, 1980), 2: 1-5.

³⁷ René S. Bloch, *Antike Vorstellungen vom Judentum: Der Judenexkurs des Tacitus im Rahmen der griechisch-römischen Ethnographie* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2002), 221-223.

. Acta Alexandrinorum.

De *Acta Alexandrinorum* zijn een groep papyri die vaak eenzelfde vorm aannemen. Doorheen dit werk zal aan bod komen dat er grote spanningen waren tussen de Griekse- en Joodse inwoners in Alexandrië. In de *Acta* wordt vaak beschreven hoe Grieken uit Alexandrië naar Rome reizen om hun stad, en de Griekse inwoners te “verdedigen”. De Joden worden daarbij als vijanden voorgesteld. Meestal wordt er daarbij kritiek geuit op de Romeinse keizers, die de Joodse gemeenschap onrechtvaardig zouden steunen. Vaak sterven deze Alexandrijnse Grieken als martelaren in de bronnen. De Grieken worden als goede, onschuldige, slachtoffers voorgesteld terwijl de Joden en Romeinen veel negatiever worden afgebeeld. Deze papyri kunnen ons meer vertellen over de relaties tussen Joden en anderen in Alexandrië maar je moeten dit met een korrel zout nemen. De *Acta* hebben namelijk wel een historische basis maar ze zijn allemaal in meer of mindere mate gefictionaliseerd.³⁸ Volgens Harker moet de term “*Acta Alexandrinorum*” enkel voor de bronnen gebruikt worden die deze specifieke vorm aannemen. Daarnaast zijn er nog andere papyri die deze vorm niet aannemen maar wel over dezelfde onderwerpen gaan: ze gaan over de spanningen tussen Joden en Grieken, over de reacties van keizers op deze spanningen, over ontmoetingen tussen Alexandrijnse Grieken en Romeinen enzovoort. Harker noemt deze “*Acta related literature*”. In dit werk zal ik de term “*Acta Alexandrinorum*” wel gebruiken om naar de papyri te verwijzen die naar deze spanningen verwijzen, ook als deze werken niet dezelfde vorm hanteren. Als ik de *Acta Alexandrinorum* benoem, bedoel ik dus vooral deze “*Acta related literature*”. Deze werken gaan namelijk allemaal over hetzelfde thema.³⁹ De meeste papyri zijn gemaakt tussen de eerste eeuw v.C. en de derde eeuw n.C. Dit ligt gedeeltelijk buiten de periode waar dit werk naar kijkt maar de werken gaan wel allemaal over de spanningen tussen Joden en Grieken, die zich tussen 50 v.C. en 150 n.C. hebben afgespeeld. De meeste *Acta Alexandrinorum* komen uit de late tweede en vroege derde eeuw n.C. Dit is de periode waarin we over het algemeen de meeste papyri van bewaard hebben. Deze *Acta Alexandrinorum* verhalen zijn wel gebaseerd op oudere versies die dichter bij de originele gebeurtenissen lagen. Een papyrus uit de derde eeuw kan dus nog steeds van nut zijn. De meerderheid van de *Acta* werden geschreven door Griekse Alexandrijnen.⁴⁰ Zoals hiervoor gezegd zijn deze bronnen deels fictief. Daarnaast zijn ze niet onpartijdig. Net zoals Tacitus zijn de *Acta Alexandrinorum* erg kritisch tegenover de Joden en hun sympathisanten terwijl de Grieken vooral op slachtoffers lijken. Josephus, en voornamelijk Philo, schrijven in hun werken ook uitgebreid over de situatie in Alexandrië en de conflicten met de Griekse inwoners. Zij waren eveneens niet onpartijdig maar steunden vooral de Joodse gemeenschap.⁴¹ Werken van auteurs langs beide kanten zullen geraadpleegd en kritisch geanalyseerd moeten worden om meer te weten te komen over de spanningen in de stad. Dit zal doorheen dit werk worden gedaan.

---

³⁸ Andrew Harker, *Loyalty and dissidence in Roman Egypt: The case of the Acta Alexandrinorum* (New York: Cambridge University Press, 2008), 1.

³⁹ Andrew Harker, *Loyalty and dissidence in Roman Egypt: The case of the Acta Alexandrinorum*, 1-3; Victor Tcherikover en Alexander Fuks, *Corpus Papyrorum Judaicarum* (Cambridge: Harvard University Press, 1960), 2: 55-56.

⁴⁰ Harker, *Loyalty and dissidence in Roman Egypt: The case of the Acta Alexandrinorum*, 112; Tcherikover en Fuks, *Corpus Papyrorum Judaicarum*, 2: 58.

⁴¹ Harker, *Loyalty and dissidence in Roman Egypt: The case of the Acta Alexandrinorum*, 176-177.

1.2.2. Gebeurtenissen:

Dit werk legt vooral de focus op een vergelijking tussen Alexandrië en Rome maar daarnaast zal er worden gekeken of conflicten in verre gebieden, zoals in Judea, een impact hebben gehad op het samenleven tussen Joden en niet-Joden in deze steden. Er hebben zich meerdere grote conflicten afgespeeld tussen 50 v.C. en 150 n.C. waarbij de Joodse bevolking een belangrijke rol had gespeeld. Het kan nuttig zijn om de grote lijnen van deze conflicten hier eerst kort uit te leggen.

. Eerste Joods-Romeinse Oorlog (66-74 n.C.).

Dit conflict was de eerste grootschalige opstand tegen het Romeinse Rijk. De opstand speelde zich grotendeels af in Judea en begon in het jaar 66 n.C. tijdens de heerschappij van keizer Nero. Er waren al een aantal jaren spanningen in Judea tussen de Romeinse regering en de Joodse bevolking. Deze spanningen escaleerden uiteindelijk. Toen Gessius Florus, de Romeinse gouverneur van Judea, geld in beslag nam van de Tweede Tempel, kwamen er veel mensen in opstand.⁴² De opstandelingen slaagden er eerst in om de Romeinse legioenen een aantal nederlagen toe te dienen. Nero beval de generaal Vespasianus, die later zelf keizer zou worden, om de opstand neer te slaan. Hij slaagde er met zijn soldaten in om meerdere Joodse steden en dorpen te heroveren. Hij keerde uiteindelijk terug naar Rome om tot keizer benoemd te worden. Titus kreeg achteraf de controle over de legioenen. In 70 n.C. bereikten de Romeinse legers Jeruzalem. Na een maandenlange belegering slaagden ze er uiteindelijk in om de stad over te nemen. De Tweede Tempel werd verwoest. Titus keerde op zijn beurt terug naar Rome. De Joodse opstandelingen werden uiteindelijk definitief verslagen tijdens de belegering van Masada, in het zuidoosten van Judea.

De Tweede Tempel was erg belangrijk voor het judaïsme. De Tempel had een belangrijke religieuze en politieke rol. Er werden offers gebracht en er reisden jaarlijks veel Joden vanuit het hele Romeinse Rijk en daarbuiten naar deze plaats. De vernietiging van het gebouw zorgde er dus voor dat het politieke en religieuze “hart” van het judaïsme verdween. Dit had een grote impact. Joden dachten na over de redenen voor de val. Was het een straf van God? Had God nog een plan met het Joodse volk?⁴³ Het Rabbijnse Jodendom werd na verloop van tijd dominant en de synagogen rondom de wereld moesten enkele religieuze taken van de Tempel overnemen.⁴⁴

---

⁴² Andrea M. Berlin en J. Andrew Overman, “Introduction,” in *The first Jewish revolt: Archaeology, history and ideology*, eds. Andrea M. Berlin en J. Andrew Overman (Londen: Routledge, 2002), 4-7; Shaye J. D. Cohen, “Roman domination: The Jewish Revolt and the destruction of the Second Temple,” in *Ancient Israel : from Abraham to the Roman destruction of the Temple. Revised and expanded edition*, ed. Hershel Shanks (Washington D. C.: Biblical Archaeology Society, 1999), 277.

⁴³ Michael Edward Stone, “Reactions to the destructions of the Second Temple,” *Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period* 12, nr. 2 (1981): 195-204.

⁴⁴ Cohen, “Roman domination: The Jewish Revolt and the destruction of the Second Temple,” 297-298.

Deze val had waarschijnlijk wel degelijk een impact op de meeste Joden die het nieuws te horen kregen. We weten wel niet altijd hoe zij op dit nieuws reageerden. Voor Rome hebben we bijna geen bronnen die ons hierover informeren.⁴⁵ In Alexandrië, en andere gebieden, zien we echter wel dat het einde van de opstand een impact kon hebben. Volgens Josephus zorgde het einde van de opstand voor onrust in andere delen van het Romeinse rijk, bijvoorbeeld in Cyrenaica. Een aantal Sicariërs, leden van een Joodse sekte die een rol speelden tijdens de opstand, waren gevlucht naar Alexandrië. Daar werden ze uiteindelijk gedood. Volgens Josephus waren niet alle Joden uit Alexandrië tevreden met de komst van de Sicariërs. De Alexandrijnse Joden wilden niet dat de Romeinse overheid hen als een bedreiging zou zien en ze arresteerden de Sicariërs.⁴⁶

Zoals hiervoor gezegd weten we niet altijd precies hoe de Joodse gemeenschappen doorheen het rijk reageerden op dit conflict. We weten wel meer over de reactie van de Romeinse overheid. Deze introduceerde na de opstand een langdurige belasting, de *Fiscus Iudaicus*. Alle Joden in het Romeinse Rijk, of ze nu mee hadden gedaan aan de opstand of niet, moesten een jaarlijkse belasting betalen. Dit is dus wel degelijk een structurele verandering in de relatie tussen de Romeinse overheid en de Joodse gemeenschappen doorheen het rijk. Deze belasting zal in hoofdstuk 5.3 uitgebreid worden geanalyseerd. De opstand zorgde daarnaast voor een groot aantal Joodse krijgsgevangenen. Zij werden soms als slaven getransporteerd over het hele rijk. Enkel van hen arriveerden bijvoorbeeld ook in de hoofdstad, hierover verderop meer.

. Kitosoorlog (115-117 n.C.).

De Kitosoorlog, ook wel de Tweede Joods-Romeinse Oorlog genoemd, begon in het jaar 115 n.C. Dit conflict is vernoemd naar de generaal Lucius Quietus die een rol speelde in deze oorlog.⁴⁷ Groepen Joden kwamen in opstand toen de Romeinse legioenen aan het vechten waren tegen de Parthen. Deze opstand is opvallend omdat het conflict zich niet enkel in Judea afspeelde. Meerdere Joodse diaspora in het oosten van het rijk kwamen in opstand. De opstand begon namelijk in Cyrenaica maar verspreidde zich al gauw naar, onder andere, Cyprus en Alexandrië. Dit conflict krijgt daarom soms ook de naam "diaspora-opstand". Sympathisanten in Judea zagen wat er gebeurde en kwamen zelf in opstand. Lukuas, een van de Joodse leiders van de opstand, vernietigde eerst meerdere niet-Joodse tempels in Cyrenaica. Achteraf reisde hij samen met andere opstandelingen naar Alexandrië. In de stad werden eveneens tempels verwoest en de tombe van Pompeius werd vernietigd. De Romeinen stuurden soldaten naar de opstandige gebieden en twee jaar later werd het verzet neergeslagen.⁴⁸

---

⁴⁵ Cappelletti, *The Jewish community of Rome: From the second century B.C. to the third century C.E.*, 91-92.

⁴⁶ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* VII. 407-419 en 437.

⁴⁷ Shmuel Safrai. "The era of the Mishnah and the Talmud," in *A history of the Jewish people*, ed. Haim Hillel Ben-Sasson (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1976), 330.

⁴⁸ Christopher Haas, *Alexandria in late antiquity: topography and social conflict* (Baltimore: The John Hopkins University Press, 1997), 99-103.

We weten niet veel over de oorzaken van de opstand. Volgens Ben Zeev zorgde de vernietiging van de Tempel 45 jaar daarvoor nog steeds voor spanningen. De *Fiscus Iudaicus* zou voor veel Joden in het rijk als een voortdurende vernedering hebben aangevoeld. Daarnaast speelden lokale factoren een rol. In Egypte en Alexandrië waren er al een lange tijd spanningen tussen de Griekse- en Joodse inwoners van de stad.⁴⁹ Volgens Ben Zeev speelden de gevolgen van de Eerste Joods-Romeinse Oorlog dus een belangrijke rol in het ontstaan van de Kitosoorlog.

De Romeinen straffen de opstandige Joodse diaspora na de opstand. Cassius Dio vermeldt dat de Joden geen toegang meer kregen tot Cyprus. Als een Jood toch op het eiland terecht kwam, zelfs als dit ongewild gebeurde door een schipbreuk, dan werd deze ter dood veroordeeld.⁵⁰ Ook de diaspora in Cyrenaica zou sterk verminderd zijn geweest na de oorlog. We weten echter niet exact wat de gevolgen waren voor de Alexandrijnse Joden. Deze worden in de bronnen bijna niet aangehaald. Het is mogelijk dat veel Joden gestorven waren tijdens de opstand maar dit betekende niet dat de gemeenschap geheel vernietigd was, deze bleef aanwezig in de stad.⁵¹

. Bar Kochba-opstand (132-136 n.C.).

Dit conflict was de laatste grote opstand van Joden tegen de Romeinen. Het wordt ook wel de Derde Joods-Romeinse Oorlog genoemd maar sommige historici refereren naar deze gebeurtenis met de naam "Tweede Joods-Romeinse Oorlog" omdat ze de Kitosoorlog niet mee tellen.⁵² Zoals de benaming doet vermoeden werd de opstand geleid door Simon Bar Kochba. De opstandelingen wilden onafhankelijk worden van de Romeinse heerschappij en ze slaagden er eerst in om een aantal overwinningen te behalen. Keizer Hadrianus richtte een leger op om het Joodse verzet nogmaals neer te slaan. In 135 verloor Bar Kochba het leven en het daaropvolgende jaar werden de rest van de opstandelingen verslagen.

Er is wederom een gebrek aan betrouwbare informatie over het ontstaan van de opstand. Er waren meerdere zaken die een aanleiding kunnen zijn geweest voor deze oorlog. De gevolgen van de Eerste Joods-Romeinse Oorlog kunnen opnieuw voor blijvende spanningen hebben gezorgd. Joden waren nog steeds boos op de Romeinen voor de vernietiging van de Tempel en de *Fiscus Iudaicus*. Daarnaast zorgde de stichting van de *Aelia Capitolina*, een *Colonia* gebouwd op de plek van, het grotendeels verwoeste, Jerusalem voor spanningen. Auteurs zoals Menahem Mor halen aan dat er socio-economische en agrarische problemen waren in

---

⁴⁹ Miriam Pucci Ben Zeev, "The uprisings in the Jewish diaspora, 116-117," in *The Cambridge history of Judaism*, ed. Steven T. Katz (Cambridge: Cambridge University Press, 2006): 4: 94-96.

⁵⁰ Cassius Dio, *Historia Romana* LXVIII. 32.

⁵¹ William Horbury, *Jewish War under Trajan and Hadrian* (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), 233-234; Renzo De Felice, *Jews in an Arab Land: Libya, 1835-1970*, vert. Judith Roumani (Austin: University of Texas Press, 1985), 1-2; Haas, *Alexandria in late antiquity: topography and social conflict*, 101-103.

⁵² Menahem Mor doet dit bijvoorbeeld: Menahem Mor, *The second Jewish revolt: The Bar Kohba war, 132-136 CE* (Leiden: Brill, 2016).

Judea die eveneens voor onrust zorgden. De redenen voor de opstand zijn gevarieerd. Onder historici is er nog geen consensus over de precieze oorzaken.⁵³

De gevolgen voor de Joodse bevolking in Judea waren groot. De Romeinen waren de voortdurende opstanden beu en ze dwongen veel Joden om Judea te verlaten. Velen van hen werden tot slaaf gemaakt en werden, opnieuw, doorheen het rijk verspreid. Sommige historici zijn van mening dat een aantal slaven, net zoals tijdens de Eerste Joods-Romeinse Oorlog, in Rome terechtkwamen en de relatief grote diaspora nog lieten aangroeien. De ingrepen van de Romeinen werden vooral uitgevoerd in de opstandige gebieden. De Joden die niet in opstand kwamen werden in veel gevallen niet gedwongen om te verhuizen.⁵⁴

---

⁵³ Edith Mary Smallwood, *The Jews under Roman rule. from Pompey to Diocletian: A study in political relations* (Leiden: Brill, 1976), 437-438. Voor een uitgebreide bespreking over de oorzaken die tot de Bar Kochba-opstand hebben geleid, zie hoofdstuk 1 "The Causes for the Outbreak of the Bar Kokhba Revolt" in het werk van Mor: Mor, *The second Jewish revolt*, 13-145.

⁵⁴ Mor, *The second Jewish revolt*, 483-485.

2. Joodse aanwezigheid in de steden

In dit hoofdstuk zal de Joodse aanwezigheid in de bestudeerde steden worden besproken. Rome en Alexandrië zijn geografisch ver verwijderd van elkaar. Alexandrië ligt veel dichterbij het Joodse thuisland. De geschiedenis van de Joodse aanwezigheid verschilt tussen beide gebieden. De omstandigheden die hier besproken zullen worden, kunnen een invloed hebben gehad op het samenleven tussen Joden en niet-Joden.

2.1. Wanneer waren er Joden aanwezig in deze steden?

Eerst zal er besproken worden wanneer de Joden voor het eerst aanwezig waren in Alexandrië en Rome. Het kan namelijk interessant zijn om te kijken hoelang/hoeveel generaties Joden al aanwezig waren in de steden. Dit kan een invloed hebben op andere zaken: zoals de socio-economische status, de grootte van de Joodse gemeenschap enzovoort.

Rome:

De stad die later de hoofdstad van een groot rijk zou worden, werd volgens de meest bekende mythe gesticht in 753 v.C. door Romulus en Remus. Archeologische vondsten tonen aan dat deze site al veel langer bewoond werd voor het jaar 753 v.C. Er waren verschillende nederzettingen die na verloop van tijd samengroeiden tot een stad. Het is dus moeilijk om te zeggen wanneer "Rome" nu echt een "stad" was. Van een "stichting" was er niet echt sprake.⁵⁵

De vroegste attestatie van een Joodse aanwezigheid in de stad Rome komt van de auteur Valerius Maximus, die leefde in de eerste eeuw n.C. In de *Facta et dicta memorabilia* somt hij veel korte verhalen op. Maximus droeg het werk op aan keizer Tiberius. Met zijn werk wilde Maximus vooral anekdotes opsommen die morele lessen of filosofische punten overbrengen.⁵⁶ Hij selecteerde deze verhalen en anekdotes uit de werken van veel andere antieke auteurs.⁵⁷ We hebben het originele werk van Maximus niet voorhanden. We hebben wel korte samenvattingen en uittreksels van twee andere auteurs: Julius Paris en Nepotianus, die respectievelijk in de vijfde en zesde eeuw n.C. leefden. Als beide auteurs eenzelfde passage bespreken uit het werk van Maximus, komt het vaak voor dat hun uittreksels toch wel een aantal opvallende verschillen bevatten.⁵⁸ Hierdoor twijfelen sommige historici aan de

---

⁵⁵ Kathryn Lomas bespreekt de stichtingsmythe en de archeologische vondsten in: Kathryn Lomas, "Trojans, Latins, Sabines and rogues: Romulus, Aeneas and the 'foundation' of Rome," in *The rise of Rome: from the Iron Age to the Punic Wars*, ed. Kathryn Lomas (Londen: Harvard University Press, 2017), 35-53.

⁵⁶ Gruen, *Diaspora: Jews amidst Greeks and Romans*, 15. En Hans-Friedrich Mueller, *Roman Religion in Valerius Maximus* (Londen: Routledge, 2002), 2-3.

⁵⁷ Valerius Maximus, *Facta et dicta memorabilia* I. "I have determined to select from famous authors and arrange the deeds and sayings worthy of memorial of the Roman City and external nations, too widely scattered in other sources to be briefly discovered, to the end that those wishing to take examples may be spared the labour of lengthy search..."

⁵⁸ Cappelletti. *The Jewish community of Rome: From the second century B.C. to the third century C.E.*, 33-36; Gruen, *Diaspora: Jews amidst Greeks and Romans*, 16-17.

betrouwbaarheid van deze bron(nen). De anekdote van “Maximus” die ons hier specifiek interesseert, wordt eveneens op een andere manier neergeschreven door de latere auteurs. Paris vermeldt dat Praetor Cornelius Hispalus de Joden, Chaldeeërs en astrologen verbande uit Rome in 139 v.C. De Joden probeerden Romeinse inwoners de sekte van Jupiter Sabazius te laten volgen. Sabazius was een god die bij meerdere volkeren bekend was. Hij werd door de Grieken geassocieerd met Zeus of Dionysos⁵⁹ Dit heeft niet echt iets te maken met de Joden. Misschien heeft Maximus of Paris de term “Sabazius” verward met het Joodse “Saboath” of “Sabbath”.⁶⁰ Volgens Nepotianus werden de Joden uit de stad verbannen omdat ze hun religie wilden overdragen op de Romeinen.⁶¹ Nepotianus vermeldde niets over Sabazius, wat opnieuw kan aantonen dat Paris Sabazius verkeerdelijk associeerde met de Joden. Beide auteurs zeggen wel dat de Joden verbannen werden omdat ze een religie wilden overbrengen aan anderen.

Een aantal moderne historici denken dat Joden in deze periode anderen niet actief probeerden te bekeren.⁶² Dit lijkt er op het eerste gezicht op te wijzen dat deze passages onbetrouwbaar zijn en dat de attestatie van een Joodse aanwezigheid mogelijks verkeerd is. In hoofdstuk 4.1 zal worden besproken of Joden al dan niet mensen actief probeerden te bekeren in deze periode. Rond deze vraag is er namelijk veel discussie onder historici. Een aantal conclusies uit dit onderdeel moeten hier echter al kort worden aangehaald. Er zal, onder andere, worden aangetoond dat sommige Romeinse inwoners zich “spontaan” lieten bekeren tot het Judaïsme. Joden moesten zeker niet altijd anderen actief proberen te bekeren. Sommigen vonden de Joodse gebruiken op zich al interessant en wilden deze (gedeeltelijk) volgen. Deze gedeeltelijke en spontane bekeringen konden voor de Romeinse overheid echter wel aanvoelen als een bedreiging, zeker als Romeinen uit de elite een aantal Joodse gebruiken en/of geloofsovertuigingen overnamen. Joden konden misschien verbannen worden zodat Romeinse inwoners geen (onbewuste) invloed zouden ondervinden van hen. Het is dus mogelijk dat er wel degelijk al een aantal Joden aanwezig waren in Rome, de vraag of zij nu actief mensen probeerden te bekeren of niet doet er hier niet echt toe. Sommige historici zeggen dat Joden niet aanwezig waren in Rome in 139 v.C. omdat ze niet aan missionaire activiteiten zouden doen maar dit hoeft niet het geval te zijn.

Je kan de passage echter ook op een andere manier interpreteren. De *Facta et dicta memorabilia* zijn opgedragen aan Tiberius. Deze keizer voerde in 19 n.C. zelf een verbanning van Joden uit. Deze gebeurtenis zal in hoofdstuk 5.1 worden besproken. Tiberius stond bekend

---

⁵⁹ Over deze identificatie is er wel wat discussie in de moderne literatuur. Dit zal hier niet verder besproken worden omdat het niet relevant is voor dit onderzoek. Gruen linkt de god aan Dionysos: Gruen, *Diaspora: Jews amidst Greeks and Romans*, 16-17. Eugene N. Lane ziet dan weer een link met Zeus en niet met Dionysos: Eugene Numa Lane, “Towards a Definition of the Iconography of Sabazius,” *Numen* 27, nr. 1 (1980): 23.

⁶⁰ Gruen, *Diaspora: Jews amidst Greeks and Romans*, 16; Eugene Numa Lane, “Sabazius and the Jews in Valerius Maximus,” *The Journal of Roman Studies* 69 (1979): 37.

⁶¹ Valerius Maximus, *Facta et dicta memorabilia* I. 3.3. “... The same Hispalus made the Jews go home, who had tried to infect Roman manners with the cult of Jupiter Sabazius”; *Nepotianus*: “Therefore Cornelius Hispalus expelled the astrologers from the city, ordering them to leave Italy within ten days, lest they tout foreign knowledge. The same Hispalus banished the Jews too from the city (they had tried to pass on their religion to the Romans) and threw out their private altars from public places.”

⁶² Zie bijvoorbeeld: Cappelletti. *The Jewish community of Rome: From the second century B.C. to the third century C.E.*, 42-43 en Gruen, *Diaspora: Jews amidst Greeks and Romans*, 46.

als een strikte “legalist” die de Romeinse wetten altijd wilde volgen.⁶³ Het is mogelijk dat er in werkelijkheid nog geen Joden aanwezig waren in 139 v.C. maar dat Maximus, in dienst van Tiberius, een “precedent” verzong waar Tiberius zich zoegezegd op kon baseren. Als dit inderdaad het geval zou zijn, dan zou je juist kunnen zeggen dat er nog geen Joodse aanwezigheid was in deze periode.

Het is moeilijk om de betrouwbaarheid van deze bron te achterhalen. We hebben de originele versie van Valerius Maximus niet maar enkel uittreksels van twee latere auteurs. De uittreksels van deze auteurs verschillen dan ook nog eens van elkaar. Zoals hiervoor aangetoond zijn er meerdere argumenten die je kan geven om de betrouwbaarheid van deze bron, en om de aanwezigheid of afwezigheid van Joden in 139 v.C. te staven. Deze pro en contra argumenten geven echter geen uitsluitsel. Volgens mij is het mogelijk dat er al een (klein?) aantal Joden aanwezig waren in de hoofdstad in deze periode. Verderop zal aan bod komen dat veel Joden (in 50 v.C. -150 n.C.) in Rome in de Trastevere wijk naast de Tiber woonden. Sommigen van hen waren mogelijks handelaars. De invloed van Rome in de Middellandse zee groeide namelijk, wat handelaars uit verschillende gebieden kon aantrekken. Het is dus mogelijk dat er al Joden aanwezig waren in Rome in 139 v.C. maar deze theorie wordt niet met zekerheid ondersteund door de bron. Volgens Cappelletti is het mogelijk dat Joden in dit jaar slechts tijdelijk aanwezig waren in de hoofdstad.⁶⁴

Een tweede bron die ons informeert over de (vroegste?) aanwezigheid van Joden in de hoofdstad is een werk van Cicero: *Pro Flacco*. In het werk bespreekt Cicero hoe hij Flaccus verdedigde tijdens een rechtszaak in 59 v.C. Een passage uit het werk vermeldt dat er veel Joden aanwezig waren in Rome en dat velen van hen richting de rechtszaak trokken om hun mening duidelijk, en publiekelijk, te tonen. Veel Joden waren tegen Flaccus. In het werk beschrijft Cicero de Joden redelijk negatief. Hij zegt namelijk dat ze “wild” waren en de openbare orde verstoorden.⁶⁵ Cicero probeerde de tegenstanders van Flaccus natuurlijk zwart te maken. Het is dus niet zeker of de Joden echt oproerkrakers waren. Als een andere groep kritiek zou hebben geuit op Flaccus, dan zou Cicero hen waarschijnlijk op dezelfde manier hebben afgebeeld. Bij de bron van Valerius Maximus is er twijfel of er nu werkelijk Joden aanwezig waren in Rome in 139 v.C. maar dit is niet het geval bij de bron van Cicero. De Joden worden niet realistisch voorgesteld in dit werk aangezien ze erg negatief worden afgebeeld

---

⁶³ Merrill, “The expulsion of Jews from Rome under Tiberius,” 368; Ernest L. Abel, “Were the Jews banished from Rome in 19 A.D.?,” *Revue des études juives* 127, nr. 4 (1968): 385; Margaret H. Williams, “The expulsion of the Jews from Rome in A. D. 19,” *Latomus* 48, nr. 4 (1989): 772.

⁶⁴ Er waren namelijk diplomatieke contacten tussen Rome en Judea. Soms werden er Joodse ambassades naar Rome gestuurd: Cappelletti. *The Jewish community of Rome: From the second century B.C. to the third century C.E.*, 38-41.

⁶⁵ Cicero, *Pro Flacco* 66. “It was for this particular charge, Laelius, that you sought this site and that crowd. You know how vast a throng it is, how close-knit, and what influence it can have in public meetings. I will speak in a whisper like—this—, just loud enough for the jury to hear; for there is no shortage of men to incite this crowd against me and all the best men, but I shall not help them by making it easier for them.”; Williams, “The expulsion of the Jews from Rome in A. D. 19,” 780.

maar de bron toont wel aan dat er wel degelijk Joden aanwezig waren in de hoofdstad in 59 v.C. Het zou niet logisch zijn als Cicero de aanwezigheid van een menigte Joden in Rome zou verzinnen als er in werkelijkheid geen waren. Toegeven dat er tegenstanders van Flaccus aanwezig waren zou zijn verdediging juist schade kunnen toebrengen. Het zou effectiever zijn geweest om juist aan te tonen dat er weinig personen tegen Flaccus waren. Aangezien er in werkelijkheid wel Joden aanwezig waren die negatief stonden tegenover Flaccus, moest Cicero hen op een negatieve manier beschrijven om zo Flaccus' positie te verstevigen. Er waren dus wel degelijk al een redelijk aantal Joden aanwezig in Rome in het jaar 59 v.C. Deze gemeenschap was al redelijk goed georganiseerd en geïnterconnecteerd aangezien de Joden wisten van de rechtszaak en een menigte konden samenbrengen op het moment van de rechtszaak. Waarschijnlijk moest deze gemeenschap dus al een tijdje voor 59 v.C. aanwezig zijn geweest in Rome.

We kunnen met een grote mate van zekerheid zeggen dat er Joden aanwezig waren in Rome in 59 v.C. Waarschijnlijk waren ze al een aantal jaren aanwezig voor het jaar 59 v.C. Het is mogelijk dat zij al (in beperkte mate) aanwezig waren in 139 v.C. maar de bron van Maximus die dit zou aantonen, is niet altijd even betrouwbaar. Misschien waren er zelfs daarvoor al Joden, zoals handelaars, die verbleven in de stad maar we hebben geen bronnen die dit aantonen.

Alexandrië:

Als de blik naar het oosten wordt gericht ontstaat een ander beeld. Deze stad werd in 331 v.C. gesticht door Alexander de Grote. De stad droeg zijn naam, zoals veel andere steden die door Alexander gesticht waren. Net zoals bij Rome zijn er bewijzen dat er vóór deze periode al nederzettingen waren. Literaire bronnen spreken over een andere nederzetting op dezelfde plaats als Alexandrië genaamd Rhacotis. Concentraties van lood doorheen de eeuwen tonen eveneens aan dat de site al bewoond was voor 331 v.C. De nederzetting op de site kende een relatieve achteruitgang sinds 800 v.C. tot de stichting van de stad. Na 331 maakte Alexandrië een snelle groei mee.⁶⁶ Deze plaats was waarschijnlijk uitgekozen omdat het een goed handelscentrum kon zijn bij de kust. Het eiland Pharos bood bescherming.⁶⁷

Josephus zegt dat Joden al vanaf de tijd van Alexander de Grote aanwezig waren in de stad en dat ze veel privileges kregen van hem. Deze (vermeende?) privileges zullen verderop aan bod komen.⁶⁸ De meeste historici denken daardoor dat het vrij zeker is dat er al een Joodse

---

⁶⁶ Alain Véron et al., "Pollutant lead reveals the pre-Hellenistic occupation and ancient growth of Alexandria, Egypt," *Geophysical Research Letters* 33, nr. 6 (2006): 2-5.

⁶⁷ Fraser bespreekt de stichting van Alexandrië en hij analyseert de verscheidene bronnen die ons hierover informeren: Peter Marshall Fraser, *Ptolemaic Alexandria* (Oxford: Clarendon Press: 1972), 1: 3-7.

⁶⁸ Flavius Josephus, *Antiquitates Judaicae* XII. 8 "And, as he recognized that the people of Jerusalem were most constant in keeping their oaths and pledges, as shown by the reply which they gave to Alexander when he sent an embassy to them after defeating Darius in battle, he assigned many of them to his garrisons, and at Alexandria gave them equal civic rights with the Macedonians..."; Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* II. 487-489. "At Alexandria there had been incessant strife between the native inhabitants and the Jewish settlers since the time when Alexander, having received from the Jews very active support against the Egyptians, granted them, as a reward for their assistance, permission to reside in the city on terms of equality with the

aanwezigheid was in de stad sinds het begin van de derde eeuw v.C. Haas en Smallwood zien bijvoorbeeld bewijzen voor een Joodse aanwezigheid sinds de regeerperiode van Ptolemaios I (304-283 v.C.).⁶⁹ Niet elke historicus is ervan overtuigd dat Joden al sinds het prille begin aanwezig waren in Alexandrië, zoals Josephus suggereert. Diegenen die dit denken, zijn meestal wel van mening dat de Joden een korte tijd na de stichting van de stad een plaats hadden in Alexandrië. Bell zegt bijvoorbeeld dat je misschien kan twijfelen aan de betrouwbaarheid van Josephus maar dat de Joodse gemeenschap toch al goed ingeburgerd was in het midden van de derde eeuw v.C.⁷⁰ Volgens mij toont dit aan dat de Joden waarschijnlijk al een tijd voor het midden van de derde eeuw v.C. aanwezig waren. Verderop zal worden besproken hoeveel Joden er aanwezig waren in deze stad. Volgens schattingen was dit aantal zeker niet klein. Een relatief groot percentage van de inwoners was Joods. Dit kan er opnieuw op wijzen dat de Joden inderdaad al aanwezig waren in de stad sinds de stichting rond 331 v.C. Migratie en natuurlijke aangroei kon ervoor hebben gezorgd dat hun aantallen toenamen in de volgende jaren.

Tussenconclusie:

Rome werd volgens de mythe gesticht in 753 v.C. maar in realiteit waren er al nederzettingen vóór deze periode. Verschillende nederzettingen groeiden uiteindelijk samen tot een stad. De vroegste attestatie die we hebben van een Joodse aanwezigheid, is in het jaar 139 v.C. Het is niet zeker of deze attestatie volledig correct is. Pas voor het jaar 59 v.C. kan je met een grote mate van zekerheid zeggen dat een niet te verwaarlozen aantal Joden aanwezig waren in de stad. De Joden speelden dus bijna geen rol voor een groot stuk van de geschiedenis van deze stad. Deze situatie is helemaal anders voor Alexandrië. In de noord-Egyptische stad speelden de Joden al vrij vroeg een rol, misschien zelfs al vanaf het begin in 331 v.C.

Zowel Rome als Alexandrië waren multiculturele steden met veel diversiteit.⁷¹ Joden waren zeker niet de enige minderheidsgroep. Zoals hiervoor gezegd zien we echter dat Joden toch disproportioneel veel aandacht krijgen in de bronnen. Andere minderheidsgroepen komen minder vaak voor in de antieke werken. Verderop zal worden verklaard waarom dit het geval zou kunnen zijn. De groep "niet-Joden" waarmee Joden samenleefden in deze gebieden was zeker geen homogene culturele- of religieuze groep.

Greeks."; Flavius Josephus, *Contra Apionem* II. 35-36. "If the Jews owed their occupation and subsequent undisturbed tenure of this quarter to force of arms, that is a proof of their valour. In fact, however, it was presented to them as their residence by Alexander, and they obtained privileges on a par with those of the Macedonians."

⁶⁹ Haas, *Alexandria in late antiquity: topography and social conflict*, 95. Smallwood, *The Jews under Roman rule. from Pompey to Diocletian: A study in political relations*, 221.

⁷⁰ Harker, *Loyalty and dissidence in Roman Egypt: The case of the Acta Alexandrinorum*, 215; Harold Idris Bell, "Anti-semitism in Alexandria," *The Journal of Roman Studies* 31 (1941): 1.

⁷¹ Cappelletti. *The Jewish community of Rome: From the second century B.C. to the third century C.E.*, 82; Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, 1: 38.

2.2. Aantallen

Hiervoor werd aangetoond dat de Joden zeker aanwezig waren in Rome rond het midden van de eerste eeuw v.C. In Alexandrië was er al een Joodse gemeenschap in de vierde eeuw v.C. Hoe groot was de gemeenschap in beide steden? Exacte aantallen kunnen we niet achterhalen maar er zijn wel historici die schattingen hebben uitgevoerd. Daarnaast kan achterhaald worden of de gemeenschappen relatief groot waren ten opzichte van de rest van de bevolking.

Rome:

Er zijn werken die de hoeveelheid Joden in Rome trachten te schatten. Voor de vroegste periodes is er wel veel meer discussie onder historici aangezien niet iedereen het eens is over wanneer de Joden in de stad aanwezig waren. Daarnaast is er een gebrek aan bronnen voor de periode voor 59 v.C. We hebben enkel de bron van Valerius Maximus maar zoals hiervoor gezien is deze niet erg betrouwbaar. Het is dus bijna onmogelijk om schattingen te maken voor deze periode. Solin en Noy hebben wel een schatting gemaakt voor het vroege principaat. Volgens hen verbleven er tussen de 20000 en 60000 Joden in Rome. Gruen gaat akkoord met hen maar denkt dat dit lagere aantal dichter bij de realiteit zal hebben gelegen.⁷² De Joodse bevolking maakte toen tussen de 2 à 6% van de bevolking uit. Dit was geen enorm aandeel maar het was niet insignificant. De bron van Cicero toonde bijvoorbeeld aan dat een groep Joden in 59 v.C. al voor commotie kon zorgen. De Joodse gemeenschap had dus een invloed op het leven in de stad. Philo vermeldt dat veel Joden die in Rome verbleven aanvankelijk als slaven naar de stad werden gebracht en na verloop van tijd werden vrijgelaten.⁷³ Het is mogelijk dat er meerdere “golven” waren waarin een groot aantal Joden naar Rome werden gebracht. Volgens Rutgers werden er veel Joden gevangen genomen en als slaven vervoerd doorheen het rijk na de veroveringen van Pompeius in 63 v.C. Sommigen kwamen terecht in Rome.⁷⁴ In de daaropvolgende jaren veroverden de Romeinen steeds meer grondgebied in het oosten. Deze gebieden hadden eveneens een Joodse diaspora. Sommigen werden achteraf dan ook naar andere gebieden, waaronder Rome, gebracht. Het is mogelijk dat de Joodse gemeenschap in Rome groeide in de eerste en tweede eeuw n.C. aangezien er in Judea meerdere opstanden waren, zoals de Eerste Joods-Romeinse Oorlog en de Bar Kochba-opstand. Toen deze opstanden werden neergeslagen werden veel Joden

---

⁷² Heikki Solin, “Juden und Syrer im westlichen Teil der römischen Welt. Eine ethnisch-demographische Studie mit besonderer Berücksichtigung der sprachlichen Zustände,” in *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, eds. Hildegard Temporini en Wolfgang Haase (Berlijn: De Gruyter, 1983), 2.29.2: 698-701; David Noy, *Foreigners at Rome: Citizens and strangers* (Londen: Duckworth, 2000), 256-258; Gruen, *Diaspora: Jews amidst Greeks and Romans*, 15.

⁷³ Philo van Alexandrië, *Legatio ad Gaium* 155. “He was aware that the great section of Rome on the other side of the Tiber is occupied and inhabited by Jews, most of whom were Roman citizens emancipated. For having been brought as captives to Italy they were liberated by their owners and were not forced to violate any of their native institutions.”

⁷⁴ Leonard Victor Rutgers, “Roman Policy towards the Jews: Expulsions from the city of Rome during the First Century C.E.,” *Classical Antiquity* 13, nr. 1 (1994): 59-60.

getransporteerd doorheen het rijk.⁷⁵ De Joden bleven tussen 50 v.C. en 150 n.C. een minderheid in Rome maar doorheen dit werk zal worden aangetoond dat ze zeker niet onzichtbaar waren.

Alexandrië:

Volgens Philo van Alexandrië zouden er meer dan een miljoen Joden hebben geleefd in Alexandrië en de rest van Egypte. Dit aantal is misschien niet echt betrouwbaar maar er is wel een reële mogelijkheid dat de grootste concentratie Joden in Egypte zich in deze stad bevonden. Volgens Harker was een vijfde tot een derde van de inwoners van Alexandrië Joods. Delia zegt dat er tussen de 500000 en 600000 mensen woonden in de stad tijdens het principaat. De Joodse gemeenschap kon hier mogelijks 30 tot 36% van hebben uitgemaakt.⁷⁶ In de volgende hoofdstukken zal meermaals aan bod komen dat er vaak conflicten waren tussen de Griekse en Joodse bevolking van de stad. Beiden wilden bepaalde rechten en privileges bemachtigen, behouden of ervoor zorgen dat de andere groep deze niet kreeg. Er waren meer Griekse dan Joodse inwoners in Alexandrië maar de grote aantallen Joden die in de stad aanwezig waren, zou hebben kunnen bijgedragen hebben aan de escalatie van deze conflicten. De Joodse gemeenschap was erg omvangrijk en liet zich niet zomaar opzijzetten.

De Joodse gemeenschap in Alexandrië was omvangrijker dan diegene in Rome. Zowel in absolute aantallen als in procentueel aandeel. De gemeenschap was hoogstwaarschijnlijk al veel langer aanwezig in de noord-Egyptische stad dan in Rome. De Joodse bevolking had langer tijd om “natuurlijk” aan te groeien. Aangezien dit gebied veel dichter bij Judea ligt dan Rome is het logisch dat er meer migratie vanuit Judea zou komen. Na de Kitosoorlog was de omvang van de Joodse gemeenschap in Alexandrië waarschijnlijk afgenomen. Een aantal Joden namen deel aan de opstand en stierven tijdens de gevechten of vluchtten naar andere gebieden. Deze opstand zorgde er echter voor er (Joodse) migranten naar Alexandrië kwamen toen het rustiger werd in de stad. De gemeenschap was dus zeker niet uitgeroeid of al zijn invloed verloren. In de jaren na de opstand konden Joden bijvoorbeeld nog steeds ambassades naar de Romeinse keizers sturen.⁷⁷ Er zijn wel bijna geen bronnen die ons meer vertellen over de situatie in Alexandrië tijdens of na de Bar Kochba-opstand.

---

⁷⁵ Noy, *Foreigners at Rome: Citizens and strangers*, 257.

⁷⁶ Philo van Alexandrië, *In Flaccum* 43. “He knew that both Alexandria and the whole of Egypt had two kinds of inhabitants, us and them, and that there were no less than a million Jews resident in Alexandria and the country from the slope into Libya to the boundaries of Ethiopia.”; Harker, *Loyalty and dissidence in Roman Egypt: The case of the Acta Alexandrinorum*, 212. Diana Delia, “The population of Roman Alexandria,” *Transactions of the American Philological Association* 118 (1988): 286-288; Smallwood, *The Jews under Roman rule. from Pompey to Diocletian: A study in political relations*, 222.

⁷⁷ Haas, *Alexandria in late antiquity: topography and social conflict*, 101-103.

Tussenconclusie:

De Joden waren in Rome een minderheidsgroep. Volgens schattingen bestond de bevolking van de stad aan het begin van het principaat uit 2 a 6% Joden. Toch was de gemeenschap niet “onzichtbaar”. De Alexandrijnse gemeenschap was veel groter en kon misschien zelfs tot een derde van de bevolking hebben uitgemaakt. Dit getal is erg groot maar volgens meer bescheiden schattingen was een vijfde van de bevolking Joods, een aantal dat niet insignificant is. Na de Eerste Joods-Romeinse Oorlog werden veel mensen uit Judea (als slaaf) getransporteerd doorheen het rijk. De gemeenschappen in beide steden konden hierdoor groeien. De Kitosoorlog had mogelijks een negatieve impact op het bevolkingsaantal van de Joodse gemeenschap in Alexandrië. Voor Rome had dit conflict geen negatieve gevolgen voor dit bevolkingsaantal. Integendeel: zoals bij de Eerste Joods-Romeinse opstand zullen er waarschijnlijk Joodse opstandelingen gevangen zijn genomen en als slaaf naar Rome, en andere gebieden, zijn gebracht. Dit was eveneens het geval voor de Bar Kochba-opstand. Het is mogelijk dat deze laatste opstand er ook voor zorgde dat er Joden naar Alexandrië werden gebracht aangezien deze oorlog niet in deze stad werd uitgevochten maar dit kunnen we niet met zekerheid zeggen. De bronnen informeren ons hier namelijk niet over.

2.3. Waar verbleven de Joden in deze steden?

Mensen zijn sociale wezens die vaak naar “gelijksoortige” mensen zoeken. Personen zoeken naar anderen die dezelfde cultuur, taal, religie, gebruiken, waarden enzovoort delen. Dit zorgt ervoor dat etnische- en religieuze minderheden vaak dicht bij elkaar leven in steden. Dit is niet enkel een hedendaags fenomeen. Ook in de klassieke oudheid leefden minderheden, waaronder Joden, vaak samen in bepaalde wijken. Dit hoeven niet altijd “getto’s” te zijn waar bepaalde, veelal arme, mensen gedumpt worden en grotendeels genegeerd worden door de rest van de bevolking. Volgens Cohen waren dit vaak “etnische wijken” waar bewoners uit vrije wil kozen om samen te wonen met gelijkaardige mensen.⁷⁸ Dit betekent niet dat minderheden altijd per se samen moesten leven of dat ze apart en gescheiden leefden van andere bevolkingsgroepen. Barclay haalt bijvoorbeeld aan dat meerdere historici de notie laten vallen dat Joden uit de diaspora vaak in sociale isolatie leefden.⁷⁹ Hiervoor werd aangetoond dat de geschiedenis van de Joodse aanwezigheid in Rome en Alexandrië verschilt van elkaar. Nu zal er worden gekeken of er verschillen te bespeuren zijn in de locaties waar Joden leefden in de steden.

Rome:

In de *Legatio ad Gaium* vermeldt Philo dat een sectie van Rome “aan de andere kant van de Tiber” vooral door Joden werd bewoond. Philo bedoelt hiermee de *Regio XIV Transtiberim*, ook bekend als de Trastevere wijk.⁸⁰ Philo vermeldt dat er meerdere synagogen aanwezig waren. Deze wijk werd bewoond door meerdere minderheidsgroepen, het was dus geen “exclusieve Joodse wijk”. Deze zag er niet per se “Joods” uit.⁸¹ De regio lag vlak naast de rivier. Het is mogelijk dat meerdere inwoners handelaars waren. De meeste historici twijfelen niet aan de accurateheid van deze passage.⁸² Hiervoor werd aangetoond dat de Joodse gemeenschap in de stad na verloop van tijd groeide toen de Romeinen steeds meer grondgebied in het oosten veroverden. Bleef de groeiende Joodse gemeenschap grotendeels in dezelfde wijk wonen?

We hebben zo goed als geen andere literaire bronnen die ons informeren over de plaatsen waar de Joodse gemeenschap verbleef. Er zijn wel inscripties en een aantal archeologische bronnen, zoals de Joodse catacomben, die meer informatie kunnen bieden om deze vraag op te lossen. In Rome zijn er tot op de dag van vandaag geen archeologische overblijfselen gevonden van synagogen. Er zijn wel een aantal inscripties die aantonen dat er meerdere synagogen waren in de hoofdstad. We weten dat er minstens elf hebben bestaan. Deze

---

⁷⁸ Cohen, *The Beginnings of Jewishness: boundaries, varieties, uncertainties*, 56-57.

⁷⁹ Barclay, *Jews in the mediterranean diaspora: from Alexander to Trajan (323 BCE-117 CE)*, 8-9.

⁸⁰ Philo van Alexandrië, *Legatio ad Gaium* 155-156.

⁸¹ Cohen, *The Beginnings of Jewishness: boundaries, varieties, uncertainties*, 57; Filippo Coarelli, *Guida archeologica di Roma* (Milaan: Arnoldo Mondadori Editore, 1974), 308.

⁸² Zie bijvoorbeeld Cohen die hiervoor is aangehaald maar ook andere historici zoals Cappelletti: Cappelletti. *The Jewish community of Rome: From the second century B.C. to the third century C.E.*, 193.

worden bij naam genoemd in verscheidene inscripties.⁸³ De namen van de synagogen verwijzen naar verschillende zaken. Ze verwijzen bijvoorbeeld naar de plaats van oorsprong van de gemeenschap, ze verwijzen naar een beschermheer, ze verwijzen naar een etniciteit enzovoort. Over de betekenis van een aantal andere namen is er nog discussie. Door een gebrek aan archeologische vondsten weten we niet altijd waar deze synagogen zich exact bevonden. Mogelijks verwijzen sommige namen wel naar de plaats waar deze zich bevonden. De synagoge van de Campesiani bevond zich volgens Flexenhar bijvoorbeeld op de *Campus Martius* in het noorden van Rome.⁸⁴ De synagogen van de Agrippesiani en de Augustesiani waren gelegen in de Trastevere wijk.⁸⁵ De locatie van deze twee laatstgenoemde synagogen is niet verbazend. Hiervoor werd aangetoond dat er namelijk veel Joden leefden in deze wijk. De locatie van de Campesiani synagoge toont aan dat er ook gemeenschappen van Joden aanwezig waren in de andere delen van de stad. Het is niet zeker of dit al het geval was voor 50 v.C. -150 n.C. De overgrote meerderheid van inscripties die verwijzen naar deze synagogen zijn namelijk gemaakt in de derde of vierde eeuw n.C. Dit komt omdat bijna alle relevante inscripties grafinscripties zijn, afkomstig uit de Joodse catacomben. Onder historici is er discussie over de datering van deze catacomben. Sommigen denken dat deze al in gebruik werden genomen van de eerste eeuw n.C. terwijl anderen toch vooral denken dat deze pas in gebruik werden genomen in de derde of vierde eeuw n.C.⁸⁶ Ik zal hier niet uitgebreid ingaan op deze discussie aangezien er hier nog geen consensus over bestaat. Een eigen antwoord formuleren op deze vraag zou ons hier te ver leiden. De Joodse catacomben bevonden zich op verschillende plaatsen in de hoofdstad. De synagogen die in de grafinscripties vermeld worden uit deze catacomben, bevonden zich dus hoogstwaarschijnlijk ook op verschillende plaatsen doorheen de stad.⁸⁷ Zoals hiervoor gezegd denken veel historici dat deze catacomben, en de nabijgelegen synagogen, pas in de derde of vierde eeuw n.C. in gebruik werden genomen. We

---

⁸³ De 11 synagogen zijn: Synagogue van de Agrippesiani (JIWE II. 170, 562, 549, 130), Augustesiani (JIWE II. 96, 189, 194, 542, 547) Calcesiani (JIWE II. 69, 98, 165, 558, 584) Campesiani (JIWE II. 288, 560), Elea (JIWE II. 406, 576), Hebrews (JIWE II. 2, 33, 578, 579), Seceniani (JIWE II. 436), Siburesiani (JIWE II. 338, 428, 451, 452, 527, 557), Tripolitani (JIWE II. 166), Vernaclesiani (JIWE II. 106, 114, 117), Volumnesiani (JIWE II. 100, 163, 167). David Noy, *Jewish inscriptions of Western Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), 2 vols; Cappelletti. *The Jewish community of Rome: From the second century B.C. to the third century C.E.*, 3.

⁸⁴ Michael Flexenhar, "Jewish synagogues and the topography of Imperial Rome: The Case of the Agrippesioi and Augustesioi," *Journal for the Study of Judaism* 51 (2020): 368.

⁸⁵ Flexenhar, "Jewish synagogues and the topography of Imperial Rome: The Case of the Agrippesioi and Augustesioi," 368. David Noy gaat hier wel niet mee akkoord. Volgens hem is het onduidelijk waar de synagoge van de Augustesians zich bevond: Noy, *Jewish inscriptions of Western Europe*, 2: 79.

⁸⁶ Rutgers bespreekt deze discussie. Volgens hem werden de catacomben vooral in gebruik genomen vanaf de derde eeuw n.C.: Leonard Victor Rutgers, "The Jewish catacombs of Rome reconsidered," in *Proceedings of the World Congress of Jewish Studies* (Jeruzalem: The World Union Of Jewish Studies, 1989): 29-31. In een latere studie waar Rutgers ook aan meedeed werd echter aangetoond dat er toch bewijzen zijn voor een datering in de eerste eeuw n.C. Er blijft dus veel onzekerheid: Leonard Victor Rutgers, Klaas van der Borg en Arie F. M. De Jong, "Radiocarbon dates from the Jewish catacombs of Rome," *Radiocarbon* 44, nr. 2 (2002): 541-547. Flexenhar zegt bijvoorbeeld ook dat sommige historici denken dat bepaalde synagogen al in de eerste eeuw n.C. gesticht werden maar volgens hem zijn deze pas gesticht toen de catacomben er al waren, in de derde of vierde eeuw n.C. Flexenhar, "Jewish synagogues and the topography of Imperial Rome: The Case of the Agrippesioi and Augustesioi," 368.

⁸⁷ De synagoge van de Campesiani in de *Campus Martius* is hier bijvoorbeeld al aangehaald maar er zijn ook catacomben (en synagogen) die zich in andere delen van de stad bevonden: zie de inscripties uit JIWE II die in voetnoot 83 werden aangehaald.

kunnen dus enkel met zekerheid zeggen dat de Joodse gemeenschap tussen 50 v.C. en 150 n.C. verbleef rond de *Regio Transtiberim* aangezien Philo hiernaar verwijst. De synagogen in deze regio werden waarschijnlijk tussen deze periode gesticht. De Joodse gemeenschap groeide in de daaropvolgende eeuwen en verspreidde zich doorheen de rest van de stad. De meeste (graf)inscripties zijn wel gevonden in de *Regio Transtiberim*. Dit bleef in de derde en vierde eeuw n.C. waarschijnlijk de kern van de Joodse aanwezigheid in Rome. Het is mogelijk dat de Joden tussen 50 v.C. en 150 n.C. ook in andere regio's van de stad verbleven maar hier zijn geen concrete bewijzen voor. De meerderheid van de gemeenschap verbleef sowieso in de *Regio Transtiberim*. Het is daarom mogelijk dat niet elke inwoner van Rome vaak in contact kwam met Joden in 50 v.C. -150 n.C. als deze in een ander deel van de stad woonden. Dit kan een impact hebben gehad op de sociale relaties en de sociale conflicten. Deze zullen verderop worden besproken.

Alexandrië:

Philo vertelt dat Alexandrië uit vijf wijken bestond. Twee hiervan zouden “Joodse wijken” zijn geweest waar de meeste Joden uit de stad woonden. Deze wijken zouden benoemd zijn met de eerste vijf letters van het alfabet. Hij zegt wel dat er daarnaast een niet te verwaarlozen aantal Joden verbleven in andere delen van de stad. Deze “Joodse wijken” waren dus, net zoals bij Rome het geval was, geen getto's. Er zouden zich meerdere synagogen hebben bevonden in elk deel van de stad.⁸⁸ Josephus haalt in zijn *Bellum Iudaicum* aan dat de Joden een aparte wijk kregen in Alexandrië in de pre-Romeinse periode naast andere privileges. Toen de Romeinen de stad overnamen werden deze privileges behouden. Daarnaast zou de Joodse wijk de naam “Delta” hebben gekregen. Dit komt overeen met de passage van Philo.⁸⁹ Josephus citeert Strabo in een ander werk, de *Antiquitates Iudaicae*. Strabo zou eveneens hebben vermeld dat een groot stuk van Alexandrië toegewezen was aan de Joden.⁹⁰ Deze passage moet wel kritisch worden bekeken aangezien Josephus hier eigenlijk beide keren aan het woord is. Misschien had Strabo dit niet echt neergeschreven. Josephus wou misschien

---

⁸⁸ Philo van Alexandrië, *In Flaccum* 55. “The city has five quarters named after the first letters of the alphabet, two of these are called Jewish because most of the Jews inhabit them, though in the rest also there are not a few Jews scattered about. So then what did they do? From the four letters they ejected the Jews and drove them to herd in a very small part of one. The Jews were so numerous that they poured out over beaches, dunghills and tombs, robbed of all their belongings...”; Philo: *Legatio ad Gaium* 132; Haas, *Alexandria in late antiquity: topography and social conflict*, 95.

⁸⁹ Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* II. 487-489. “At Alexandria there had been incessant strife between the native inhabitants and the Jewish settlers since the time when Alexander, (...), granted them, (...), permission to reside in the city on terms of equality with the Greeks. This privilege was confirmed by his successors, who, moreover, assigned them a quarter of their own, in order that, through mixing less with aliens, they might be free to observe their rules more strictly; and they were also permitted to take the title of Macedonians. Again, when the Romans took possession of Egypt, neither the first Caesar nor any of his successors would consent to any diminution of the honours conferred on the Jews since the time of Alexander. They were, however, continually coming into collision with the Greeks...”; Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* II. 495. “The troops, thereupon, rushed to the quarter of the city called “Delta,” where the Jews were concentrated...”

⁹⁰ Flavius Josephus, *Antiquitates Iudaicae* XIV. 117. “In Egypt, for example, territory has been set apart for a Jewish settlement, and in Alexandria a great part of the city has been allocated to this nation. And an ethnarch of their own has been installed, who governs the people and adjudicates suits and supervises contracts and ordinances, just as if he were the head of a sovereign state...”

aantonen dat de Joodse inwoners van Alexandrië eigen districten en wijken kregen toegewezen om zo aan te tonen dat Joden waarschijnlijk ook (zogezegd) andere privileges kregen. Over deze privileges, en de politieke, sociale en economische status van Joden zal er verderop meer gezegd worden. Het lijkt wel correct om aan te nemen dat er inderdaad twee “Joodse wijken” waren in Alexandrië waar een groot deel van de gemeenschap verbleef. Daarnaast zullen er inderdaad veel Joden hebben verbleven doorheen de rest van de stad. Zoals hiervoor aangetoond was een groot deel van de bevolking in Alexandrië Joods, het is logisch dat ze eveneens in andere wijken verbleven. De attestatie van Philo dat er meerdere synagogen aanwezig waren in Alexandrië, klopt.⁹¹ Een andere bron die ons informeert over de Alexandrijnse synagogen is de Talmoed. In dit werk wordt verwezen naar een “grote synagoge in Alexandrië”.⁹² Er wordt gezegd dat deze enorm groot was. Daarnaast zouden er zelfs gouden stoelen aanwezig zijn geweest. Deze beschrijving is misschien overdreven maar het kan aantonen dat deze synagoge erg belangrijk was voor de Joodse gemeenschappen doorheen het Romeinse Rijk. Deze bronnen tonen aan dat de Joodse gemeenschap in Alexandrië meerdere, grote, synagogen kon laten bouwen als de leden hun middelen samenbrachten. Er is wel wat onzekerheid over de exacte locatie van de Joodse wijk(en) in de stad. De omschrijving van Josephus lijkt te suggereren dat de Joodse Delta wijk zich in het oosten van de stad bevond. Een papyrus ten tijde van Augustus lijkt echter te suggereren dat deze wijk zich in het westen bevond. Beide locaties kunnen echter correct zijn. Philo zei namelijk dat er minstens twee Joodse wijken in de stad aanwezig waren.⁹³

Tussenconclusie:

Joden in Rome en Alexandrië woonden vaak in de buurt van elkaar. Synagogen werden achteraf opgericht rondom deze locaties.⁹⁴ Dit betekent niet dat deze “Joodse wijken” geen andere inwoners hadden. Er woonden bijvoorbeeld veel andere etnische groepen in de Trastevere wijk in Rome. De “Joodse wijken” in Alexandrië werden eveneens niet enkel bewoond door Joden.⁹⁵ Deze wijken zagen er niet compleet anders uit dan de rest van de stad. Het is niet uitzonderlijk dat mensen soortgenoten zoeken en dichtbij elkaar wonen. In Rome verbleef de gemeenschap vooral in de *Regio Transtiberim* in 50 v.C. -150 n.C. Het is mogelijk dat er leden van de gemeenschap buiten deze plaats verbleven maar dit zal een minderheid zijn geweest. De andere inwoners van Rome kwamen dus niet altijd in contact met deze bevolkingsgroep buiten de Trastevere wijk. Pas voor de derde en vierde eeuw n.C. zijn er

---

⁹¹ Fraser, *Ptolemaic Alexandria* (Oxford: Clarendon Press: 1972), 1: 282. Haas, *Alexandria in late antiquity: topography and social conflict*, 95-97; J. Gwyn Griffiths, "Egypt and the rise of the synagoge," *The Journal of Theological Studies* 38, nr. 1 (1987): 6.

⁹² B. Tal. Sukkah 51b.

⁹³ Zie p 95, voetnoot 9 in het werk van Haas: Haas, *Alexandria in late antiquity: topography and social conflict*, 95: Haas bespreekt waar de Joodse wijk(en) zich konden bevinden. Hij haalt meerdere bronnen aan waaruit blijkt dat de Joden zich in het westen en het oosten van de stad bevonden. Er zijn ook inscripties die aantonen dat er inderdaad meerdere synagogen verspreid waren doorheen de stad.

⁹⁴ Haas zegt dat synagoge het middelpunt vormde van de Joodse gemeenschappelijke identiteit in de diaspora. Synagogen werden dus opgericht in plaatsen waar veel Joden verbleven of omgekeerd: Haas, *Alexandria in late antiquity: topography and social conflict*, 96.

⁹⁵ Cohen, *The Beginnings of Jewishness: boundaries, varieties, uncertainties*, 57.

concrete bewijzen dat de gemeenschap een vaste plaats kreeg in de andere wijken van de stad en er synagogen en catacomben stichtte. In Alexandrië waren er minstens twee Joodse wijken maar een niet te verwaarlozen aantal Joden leefde doorheen de rest van de stad en stichtten daar synagogen. Dit is niet echt verbazingwekkend aangezien een groot percentage van de Alexandrijnse bevolking Joods was. De gemeenschap was erg zichtbaar voor de andere bevolkingsgroepen van de stad, in tegenstelling tot diegene in Rome.

2.4. Socio-economische status

Er is besproken geweest wanneer er Joden aanwezig waren in beide steden en waar deze woonden. Hun aantallen zijn eveneens aan bod gekomen. Wat was echter de socio-economische status van hen? Waren ze rijk of arm? Hadden ze het burgerschap?

Rome:

Volgens Philo waren veel Joden uit Rome geëmancipeerde Romeinse burgers. Ze werden als slaven naar Rome gebracht en werden na verloop van tijd vrijgelaten door hun meesters.⁹⁶ Zoals hiervoor gezegd is het mogelijk dat er meerdere “golven” waren waarin een groot aantal Joden naar de hoofdstad werden gebracht. Na de veroveringen van Pompeius in 63 v.C. werden er bijvoorbeeld veel Joden gevangen genomen en als slaven naar Rome gebracht.⁹⁷ De volgende jaren veroverden de Romeinen wel vaker gebieden in het oosten. Deze gebieden hadden eveneens een Joodse diaspora. Deze mensen werden achteraf dan ook naar andere gebieden, waaronder Rome, gebracht. Volgens Philo nam Augustus het Romeinse burgerschap niet af van de Joden.⁹⁸ Er moeten dus Joden zijn geweest die dit burgerschap hadden. Verderop haalt Philo aan dat er Joden waren die de maandelijkse graandistributies in ontvangst konden nemen. De keizer zorgde er zelfs voor dat de Joden niet benadeeld werden: als het Sabbat was, en er geen graan opgehaald kon worden, konden de Joden het graan de dag erna nog ophalen.⁹⁹ Aangezien enkel volwassen mannen met het Romeins burgerschap in aanmerking kwamen om het graan op te halen, is dit opnieuw een teken dat er wel degelijk een aantal Joden waren die het Romeins burgerschap hadden.¹⁰⁰ Het lijkt er dus op dat sommige Joodse slaven werden vrijgelaten en soms het burgerschap bemachtigden. Niet alle Joodse slaven werden echter snel vrijgelaten en als dit wel het geval was, betekent dat niet dat ze automatisch het Romeins burgerschap kregen. Soms werden slaven informeel vrijgelaten. Vanaf 19 N.C. werden zij dan *Latini Iuniani*. Dit ging samen met een inferieure legale status in vergelijking met andere vrijgelatenen wiens vrijlating wel formeel uitgevoerd werd.¹⁰¹ Naast slaven en (in)formeel vrijgelaten slaven waren er ook vrije Joden zonder

---

⁹⁶ Philo van Alexandrië, *Legatio ad Gaium* 155.

⁹⁷ Rutgers, “Roman Policy towards the Jews: Expulsions from the city of Rome during the First Century C.E.,” 59-60.

⁹⁸ Philo van Alexandrië, *Legatio ad Gaium* 157. “Yet nevertheless he neither ejected them from Rome nor deprived them of their Roman citizenship because they were careful to preserve their Jewish citizenship also...”

⁹⁹ Philo van Alexandrië, *Legatio ad Gaium* 157-158. “Yet more, in the monthly doles in his own city when all the people each in turn receive money or corn, he never put the Jews at a disadvantage in sharing the bounty, but even if the distributions happened to come during the sabbath when no one is permitted to receive or give anything or to transact any part of the business of ordinary life, particularly of a lucrative kind, he ordered the dispensers to reserve for the Jews till the morrow the charity which fell to all.”

¹⁰⁰ Rutgers, “Roman Policy towards the Jews: Expulsions from the city of Rome during the First Century C.E.,” 60; Alessandro Cristofori, “Grain distribution in late republican Rome,” in *The welfare state. Past, present and future*, ed. Henrik Jensen (Pisa: Edizione Plus, 2002), 144; Gruen, *Diaspora: Jews amidst Greeks and Romans*, 29.

¹⁰¹ Rutgers, “Roman Policy towards the Jews: Expulsions from the city of Rome during the First Century C.E.,” 59-60; Alan Watson, *Roman slave law* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1987), 28-30.

Romeins burgerschap aanwezig in de stad, *peregrini* genaamd.¹⁰² Niet alle Joden werden namelijk als oorlogsgevangenen naar Rome gebracht, een aantal van hen emigreerden vrijwillig naar de stad. We kunnen niet exact weten hoeveel Joden uit Rome het burgerschap hadden. Volgens Cappelletti was dit een minderheid.¹⁰³ Leon is wel overtuigd dat het aantal Joden met Romeins burgerschap in de stad niet klein was.¹⁰⁴

De Joodse bevolking in de stad was economisch erg divers. Er waren zowel armen als rijken. Een aantal antieke auteurs zeiden bijvoorbeeld dat de Joden “bedelaars” en armoezaaiers waren.¹⁰⁵ Dit werd vaak gewoon als een belediging gebruikt en het zal niet altijd overeen hebben gekomen met de werkelijkheid. Dit kan gewoon een verkeerd stereotiep zijn geweest die aanwezig was bij Romeinse auteurs.¹⁰⁶ Er waren namelijk ook Joden die het wel economisch goed hadden. Sommigen die vrijwillig emigreerden konden verschillende beroepen hebben uitgeoefend. Mogelijks waren een aantal van hen handelaars.¹⁰⁷ Hiervoor werd aangetoond dat veel Joden naast de Tiber leefden, wat nuttig zou zijn geweest voor handelaars. De graandistributies boden ook “economische” steun aan sommigen. Volgens Gruen was de Joodse gemeenschap dus een normaal onderdeel van de sociale structuur in Rome. Sommigen waren rijk en hadden een relatief hoge sociale status (doordat ze eventueel het burgerschap hadden), voor anderen was dit niet het geval. Josephus zelf, die later in zijn leven in Rome woonde, is een voorbeeld van een gegoede Jood met Romeins burgerschap maar je kan zijn situatie niet gelijkstellen aan die van andere Joden.

Alexandrië:

Niet lang nadat Rome Egypte onder controle kreeg, implementeerde Keizer Augustus er een sociale hiërarchie.¹⁰⁸ Romeinse burgers en burgers van de Griekse steden in Egypte, zoals Alexandrië, stonden bovenaan deze sociale hiërarchie en ze genoten van meerdere privileges zoals een uitzondering op het betalen van het hoofdgeld. De inwoners van de *chora*, het platteland buiten de stad, stonden onderaan deze ladder en zij werden “Egyptenaren” genoemd. Joden in de *chora* werden ook als “Egyptenaren” geklasseerd. We zijn niet zeker hoe de Joodse gemeenschap precies in deze sociale stratificatie paste. Josephus en Philo, allebei Joodse auteurs, schrijven over de situatie alsof Joden het Alexandrijns burgerschap hadden.¹⁰⁹ Volgens hen zouden de Joden dus tot een van de hoogste lagen van de

---

¹⁰² Cappelletti, *The Jewish community of Rome: From the second century B.C. to the third century C.E.*, 51.

¹⁰³ Cappelletti, *The Jewish community of Rome: From the second century B.C. to the third century C.E.*, 64.

¹⁰⁴ Harry J. Leon, *The Jews of ancient Rome* (Philadelphia: Jewish Publication Society of America, 1960), 18-19; Abel, “Were the Jews banished from Rome in 19 A.D.?” 385.

¹⁰⁵ Martialis, *Epigrams* XII. 57; Juvenalis, *Satires* III. 11-16; III. 295-296; VI. 542-550.

¹⁰⁶ Williams, “The expulsion of the Jews from Rome in A. D. 19,” 781.

¹⁰⁷ Gruen, *Diaspora: Jews amidst Greeks and Romans*, 22-24.

¹⁰⁸ De informatie die volgt komt vaak uit het werk van Andrew Harker, *Loyalty and dissidence in Roman Egypt: The case of the Acta Alexandrinorum*, 212-220.

¹⁰⁹ Philo van Alexandrië, *Legatio ad Gaium* 193-194; *In Flaccum* 47 en 53; Flavius Josephus, *Antiquitates Iudaicae* XII. 121-2; XIV, 188.

Alexandrijnse samenleving hebben behoord. Griekse schrijvers, zoals Apion, en de auteurs van de *Acta Alexandrinorum*, ontkennen dit en ze zeggen dat de Joden slechts “Egyptenaren” waren.¹¹⁰ Deze bronfragmenten spreken elkaar tegen. Dit komt doordat er voor een lange tijd conflicten waren tussen Grieken en Joden in deze stad. In de eerste en tweede eeuw n.C. ontploften deze spanningen soms en werden er Joden vermoord door Griekse inwoners of omgekeerd. Deze sociale conflicten zullen verderop uitgebreid worden behandeld. In het volgend hoofdstuk zal worden aangetoond dat de Joodse gemeenschap in de stad georganiseerd en erkend was als een *politeuma*. Aan deze *politeuma* gingen meerdere rechten en voordelen aan vast. De Griekse inwoners van de stad waren niet tevreden dat de Joden dit hadden. Hierdoor ontstonden er conflicten. Joodse auteurs wilden waarschijnlijk aantonen dat ze nog andere rechten hadden, zoals het Alexandrijns burgerschap, of dat hun *politeuma* ook een aantal privileges moest meebrengen die het Alexandrijns burgerschap gaf. Griekse auteurs probeerden dit te weerleggen. Wie moeten we nu geloven? Volgens Fraser, Smallwood en Harker is er geen bewijs dat alle leden van de Joodse gemeenschap het Alexandrijns burgerschap hadden. Augustus gaf ze waarschijnlijk wel een bevoorrechte status omdat ze hem, onder andere, hadden bijgestaan tegen Marcus Antonius.¹¹¹

Het is mogelijk dat bepaalde Joodse individuen het Alexandrijnse burgerschap wel hadden aangezien een aantal van hen belangrijke economische functies uitoefenden. Ze speelden daarnaast ook een belangrijke politieke rol. Het is echter onwaarschijnlijk dat alle Joden in de stad het burgerschap hadden.¹¹² De leden van de Joodse *politeuma* kregen wel een aantal privileges. Deze privileges kwamen soms gedeeltelijk overeen met de rechten die het burgerschap zou meebrengen.¹¹³ Misschien wilden sommige Joden daarom het burgerschap niet eens bemachtigen. Zoals hiervoor gezegd probeerden sommige Grieken om de Joodse *politeuma*, en de daaraan verbonden rechten, af te schaffen. Misschien probeerden Joodse auteurs zoals Josephus en Philo daarom aan te tonen dat de Joden het Alexandrijns burgerschap zagezegd hadden aangezien een aantal privileges leken op diegene die het Alexandrijns burgerschap gaf. Een andere bron lijkt deze conclusie te ondersteunen. In een brief gericht aan een Griekse ambassade uit Alexandrië zegt keizer Claudius namelijk dat de Joden “in een stad wonen die niet de hunne is” maar dat ze wel veel andere, goede dingen kregen.¹¹⁴

De meeste Joden hadden dus niet het burgerschap van de stad maar hun *politeuma* kreeg wel meerdere andere privileges, die hierna aan bod zullen komen. Joden uit de *chora*, die geen lid waren van de Joodse *politeuma*, konden niet genieten van deze privileges. Individuele Joden konden echter wel een andere sociale status krijgen. Sommigen van hen kregen uiteindelijk wel het volledige Alexandrijnse burgerschap, wat Griekse burgers niet altijd blij maakte.

---

¹¹⁰ Flavius Josephus, *Contra Apionem* II. 65; CPJ 156. Tcherikover en Fuks, *Corpus Papyrorum Judaicarum*.

¹¹¹ Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, 1: 54-55; Smallwood, *The Jews under Roman rule. from Pompey to Diocletian: A study in political relations*, 227-229; Harker, *Loyalty and dissidence in Roman Egypt: The case of the Acta Alexandrinorum*, 214.

¹¹² Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, 1: 55; Smallwood, *The Jews under Roman rule. from Pompey to Diocletian: A study in political relations*, 227.

¹¹³ Delfim, Leão, “Identity and cosmopolitanism: The Jewish *politeuma* of Alexandria,” in *Alexandria ad Aegyptum: the legacy of multiculturalism in antiquity*, eds. Rogério Sousa et al. (Coimbra: Coimbra University Press, 2011), 131; Harker, *Loyalty and dissidence in Roman Egypt: The case of the Acta Alexandrinorum*, 212-214.

¹¹⁴ CPJ 153.

Daarnaast gaven meerdere Romeinse keizers nu en dan het Romeins burgerschap aan enkele Joden uit de stad. Je moest het Alexandrijns burgerschap hebben vooraleer je een Romeins burger kon worden.¹¹⁵

De Joden in Alexandrië bekleedden verschillende posities op de economische ladder. Sommige Joden waren relatief arm, zoals seizoenarbeiders of herders. Anderen waren dan weer rijk: zoals handelaars of grondbezitters.¹¹⁶ Sommigen voerden jobs uit in de overheidsdiensten van de stad. Smallwood en Tcherikover zijn eveneens van mening dat er Joden te vinden waren op alle treden van de sociale ladder. Volgens hen waren de meesten relatief arm maar dit was niet uitzonderlijk in de oudheid.¹¹⁷ Bij de Griekse of Egyptische bevolkingsgroepen kon je ook een dergelijke spreiding op de economische ladder vinden. Volgens Tcherikover werd de Joodse gemeenschap wel traag maar zeker armer in de eerste en tweede eeuw v.C. Volgens Philo zorgden spanningen tussen de Griekse en Joodse bevolking in deze periode nu en dan voor gewelddadige conflicten waarbij huizen, winkels of synagogen verwoest werden.¹¹⁸ Daarnaast zorgde de Kitosoorlog ervoor dat veel Joden stierven toen ze in opstand kwamen. Grieken en Joden wilden daarnaast niet altijd meer handeldrijven met elkaar. Daarbovenop moesten alle Joden in het Romeinse Rijk na de Eerste Joods-Romeinse Oorlog een belasting betalen, de *Fiscus Iudaicus*, wat een bijkomende economische last was. Deze conflicten en de belasting zullen in hoofdstuk 5 uitgebreid worden besproken.

Tussenconclusie:

De socio-economische positie van de Joden was zowel in Rome als Alexandrië erg divers. In de hoofdstad waren veel Joden aanvankelijk slaven die later werden vrijgelaten. Na verloop van tijd kregen sommigen van hen het Romeins burgerschap maar dit was niet voor iedereen het geval. Niet alle leden van de gemeenschap waren afstammelingen van formeel vrijgelaten slaven. Sommigen migreerden bijvoorbeeld vrijwillig naar Rome. De Joodse gemeenschap in Alexandrië had eveneens een aantal leden die het Alexandrijns, of Romeins, burgerschap hadden maar dit was een minderheid. De Alexandrijnse gemeenschap had wel andere privileges en politieke rechten doordat ze een *politeuma* vormden. Deze zullen in het volgende hoofdstuk worden besproken. Als de economische positie wordt geanalyseerd, wordt duidelijk dat de positie van de Joodse gemeenschappen in beide steden erg divers was. Er waren zowel rijke als arme Joden en veel verschillende jobs werden door hen uitgevoerd. Er is wel een verschil op te merken in de manier waarop de economische positie na verloop van tijd veranderde in beide steden. In Alexandrië lijkt het erop dat de economische positie van Joden traag maar zeker minder rooskleurig werd door spanningen met de Griekse bevolking en door opstanden tegen de Romeinen. In Rome lijkt het tegenovergestelde waar te zijn. In

---

¹¹⁵ Smallwood, *The Jews under Roman rule. from Pompey to Diocletian: A study in political relations*, 234.

¹¹⁶ Haas, *Alexandria in late antiquity: topography and social conflict*, 95.

¹¹⁷ Smallwood, *The Jews under Roman rule. from Pompey to Diocletian: A study in political relations*, 222-223.

Tcherikover bespreekt de economische positie van de Joodse gemeenschap in Alexandrië en de rest van Egypte uitgebreid in: Tcherikover en Fuks, *Corpus Papyrorum Judaicarum*, 1: 10-19, 49-55 en 2: 3.

¹¹⁸ Philo van Alexandrië, *In Flaccum* 53-72.

de derde en vierde eeuw n.C. woonden er Joden in veel regio's doorheen de stad. Ze bouwden er synagogen en catacomben, wat niet goedkoop was.

3. Politieke organisatie van de Joodse gemeenschap

Volgens sommige historici, zoals Lee Levine, waren de Joodse gemeenschappen anders georganiseerd in de verschillende diaspora doorheen het Romeinse Rijk.¹¹⁹ Deze politieke organisatie kan een invloed hebben gehad op het samenleven tussen Joden en anderen en het kan eventueel een impact hebben op het ontstaan en de escalatie van (sociale) conflicten. Het is dus nuttig om de politieke organisatie van de Joodse gemeenschappen in Alexandrië en Rome te vergelijken met elkaar.

Alexandrië:

In dit hoofdstuk zal Alexandrië eerst worden aangehaald voordat de Joodse gemeenschap in Rome wordt besproken.

In het vorige hoofdstuk werd de socio-economische status van de Joodse inwoners onderzocht. Er kwam al aan bod dat de Joodse gemeenschap als een *politeuma* georganiseerd werd.¹²⁰ Doordat de antieke auteurs deze term op verschillende manieren gebruiken, is er onder historici twijfel over de precieze betekenis van het woord.¹²¹ Ik volg vooral de definitie van Smallwood. Een *politeuma* was een “recognized, formally constituted corporation of aliens enjoying the right of domicile in a foreign city and forming a separate, semi-autonomous civic body”.¹²² Zoals hiervoor gezegd hadden niet alle Joden het Grieks/Alexandrijns burgerschap in de stad. Velen van hen waren dus “vreemdelingen” maar de Joden waren echter wel lid van een *politeuma*. Waarschijnlijk werd het lidmaatschap hiervan gebaseerd op etnisch-geografische kenmerken. Personen, of hun voorouders, die etnisch of geografisch als een “Jood” werden beschouwd, waren automatisch lid.¹²³ Niet alle historici zijn echter akkoord met deze vaststellingen. Lüderitz denkt bijvoorbeeld dat het onwaarschijnlijk is dat er een Joodse *politeuma* in Alexandrië aanwezig was. Volgens hem is het mogelijk dat er slechts enkele Joden lid waren en dat de “*politeuma*” in Alexandrië enkel een beperkte, private, georganiseerde groep was. Zuckerman deelt zijn mening grotendeels.¹²⁴ Ik volg hen hier niet in. Ik ben van mening dat er wel degelijk een *politeuma* was en dat de meeste Joden er lid van waren. Als je kijkt naar de literaire bronnen die verwijzen naar *politeuma* of de zaken die eraan gelinkt zijn, zoals de raad van ouderen, dan valt het op dat Philo en Josephus laten

---

¹¹⁹ Levine, “Synagogue leadership: The case of the Archisynagogue,” 196-198.

¹²⁰ Haas, *Alexandria in late antiquity: topography and social conflict*, 96; Harker, *Loyalty and dissidence in Roman Egypt: The case of the Acta Alexandrinorum*, 217.

¹²¹ Lüderitz ziet bijvoorbeeld vier verschillende mogelijke interpretaties van het begrip: Gert Lüderitz, “What is the *politeuma*?” in *Studies in Early Jewish Epigraphy*, eds. Pieter W. van der Horst en Jan Willem van Henten (Leiden: Brill, 1994); Ook Zuckerman merkt op dat de term op veel verschillende dingen kan wijzen: Constantine Zuckerman, “Hellenistic *politeumata* and the Jews: A reconsideration,” *Scripta Classica Israelica* 8-9 (1985-1988): 174.

¹²² Smallwood, *The Jews under Roman rule. from Pompey to Diocletian: A study in political relations*, 225.

¹²³ Cohen, *The Beginnings of Jewishness: boundaries, varieties, uncertainties*, 74.

¹²⁴ Lüderitz, “What is the *politeuma*?” 208; Zuckerman, “Hellenistic *politeumata* and the Jews: A reconsideration,” 180-182.

blijken dat de hele Joodse gemeenschap er lid van was.¹²⁵ Je zou natuurlijk kunnen zeggen dat deze auteurs overdreven en dat er in realiteit slechts een klein aantal Joden (uit de elite) de privileges, gelinkt aan die politieke organisatie, verkregen. De verwijzingen van deze auteurs bieden niet onmiddellijk zekerheid. De Brief van Aristeas verwijst expliciet naar een Joodse *politeuma* in Alexandrië.¹²⁶ De brief is wel door een Jood geschreven en niet door “Aristeas” zelf.¹²⁷ Deze bron kan dus opnieuw onbetrouwbaar of incorrect zijn. Toch zijn er zaken uit de brief die overeenkomen met de historische realiteit. Een verwijzing naar een *politeuma* hoeft niet per se fictie te zijn.¹²⁸ Zoals hiervoor gezegd ontstonden er geregeld gewelddadige conflicten tussen Joden en niet-Joden in Alexandrië tijdens de Romeinse periode. Het valt op dat deze conflicten vaak te maken hadden met bepaalde privileges en politieke rechten. De bronnen laten echter blijken dat ook de “gewone” Joden slachtoffer waren van deze conflicten. Een groot aantal Joden in Alexandrië werd aangevallen in, bijvoorbeeld, 38 n.C. Flaccus, de gouverneur van Egypte, koos de kant van de Grieken en hij zorgde ervoor dat Joden hun “oude gebruiken” en hun politieke rechten, die de *politeuma* hen gaf, verloren.¹²⁹ Dit toont volgens mij aan dat “gewone” Joden wel degelijk lid waren van de *politeuma* en privileges hadden aangezien de Griekse inwoners vooral boos waren op deze politieke rechten die Joden hadden, en hen daarom aanvielen. Deze conflicten zullen in hoofdstuk 5 uitgebreid worden besproken.

Er is nog heel wat discussie over de Joodse “*politeuma*” in Alexandrië. Ik ben van mening dat er wel degelijk een *politeuma* was maar niet elke historicus is het hiermee eens. Wat wel vaststaat is dat de Joodse gemeenschap in de stad gemeenschappelijke organisaties had en een bepaalde mate van autonomie kreeg. De gemeenschap was dus relatief goed georganiseerd en verbonden met elkaar. Zelfs Zuckerman, die een andere mening deelt over de *politeuma* dan ikzelf, denkt dit.¹³⁰ De Joodse gemeenschap in Alexandrië was al aanwezig vanaf het ontstaan van de stad. Ze hadden genoeg tijd om zich te organiseren. In vergelijking met de meeste andere gebieden, was de Joodse diaspora in Alexandrië erg groot. Deze zaken kunnen ervoor hebben gezorgd dat de gemeenschap meer politieke invloed had en dus bepaalde rechten kon afdwingen.¹³¹ In wat nu volgt zal worden uitgelegd hoe de Alexandrijnse *politeuma* in elkaar zat en welke privileges en rechten eraan verbonden waren.

De *politeuma* zorgde ervoor dat de Joden een relatief grote mate van autonomie hadden. De gemeenschap werd bestuurd door een raad van ouderen. Eerst werd deze raad voorgezeten

---

¹²⁵ Flavius Josephus, *Antiquitates Judaicae* XIV. 116-117; *Bellum Iudaicum* VII. 412; Philo van Alexandrië, *In Flaccum* 74. Deze “raad van ouderen” en de opmaak van de *politeuma* worden verderop behandeld.

¹²⁶ Brief van Aristeas, 308-310.

¹²⁷ Dries De Crom, “The letter of Aristeas,” in *The Oxford handbook of the Septuagint*, eds. Alison G. Salvesen en Timothy Michael Law (Oxford: Oxford University Press, 2021): 122.

¹²⁸ De Crom merkt bijvoorbeeld op dat er een aantal historische fouten in de bron staan maar volgens hem is de verwijzing naar een *politeuma* wel correct: De Crom, “The letter of Aristeas,” 126.

¹²⁹ Philo van Alexandrië, *In Flaccum* 53.

¹³⁰ Zuckerman, “Hellenistic *politeumata* and the Jews: A reconsideration,” 184-185.

¹³¹ Schürer, die al vroeg onderzoek deed naar dergelijke politieke organisaties, kwam ook tot een gelijkaardige conclusie: Emil Schürer, *Die Gemeindeverfassung der Juden in Rom in der Kaiserzeit; nach den Inschriften dargestellt* (Leipzig: J.C. Hinrichse Buchhandlung, 1879), 15.

door een *ethnarch/genarch*. Volgens Josephus had deze *ethnarch* zelf zo veel invloed dat hij over de Joodse inwoners kon regeren zoals een onafhankelijk staatshoofd.¹³² Deze opmerking is misschien wat overdreven maar het kan wel aantonen dat de Joodse gemeenschap inderdaad een significante mate van autonomie had en dat ze zichzelf konden besturen.¹³³ Tijdens de regeerperiode van Augustus stierf deze *ethnarch*. De keizer liet toe dat een raad van ouderen, de *gerousia*, de functies van deze *ethnarch* zou vervangen.¹³⁴ Smallwood denkt dat het mogelijk is dat deze *gerousia* al aanwezig was in de Ptolemaïsche periode maar dat de *ethnarch* er toen als voorzitter voor optrad.¹³⁵ Deze zaken wijzen er dus op dat de Joodse gemeenschap in Alexandrië relatief strak en centraal georganiseerd was.

Doordat de gemeenschap als een *politeuma* georganiseerd werd, kregen de Joden meerdere privileges in Alexandrië. Ze hadden een relatief grote mate van autonomie maar daarnaast konden ze zelf ambassades sturen naar Rome en moesten ze geen hoofdgeld betalen.¹³⁶ Er was zelfs een rechtbank die zich specifiek bezig hield met zaken die te maken hadden met de Joodse wetten en er was een archief voor officiële Joodse documenten.¹³⁷ Het is mogelijk dat er nog een aantal andere privileges waren die niet altijd in de bronnen zijn vermeld en waar we geen weet van hebben.¹³⁸ Hiervoor werd aangetoond dat de Griekse inwoners niet altijd blij waren met deze rechten en privileges. Griekse auteurs spreken in hun werken vaak tegen dat Joden bepaalde privileges zouden hebben gehad. Waarschijnlijk speelden deze Joodse privileges een grote rol in de escalatie van de conflicten in Alexandrië in de eerste en tweede eeuw n.C. Deze zullen verderop aan bod zullen komen. Griekse inwoners waren, onder andere, boos omdat de Joden zichzelf gedeeltelijk konden besturen doordat ze een *gerousia* hadden. De Grieken kregen echter niet de toestemming van Augustus om zelf een stadsraad of *boule* op te richten.¹³⁹ Hiervoor werd ook aangetoond dat bepaalde Joden hooggeplaatste politieke en sociale functies konden uitvoeren, wat opnieuw frustraties kon veroorzaken bij de Griekse inwoners.

---

¹³² Flavius Josephus, *Antiquitates Judaicae* XIV. 116-117.

¹³³ Haas, *Alexandria in late antiquity: topography and social conflict*, 96.

¹³⁴ Josephus vermeldt dat de "raad van ouderen" samenkwamen om over het lot van de Sicariërs te beslissen. Deze gebeurtenis speelde zich af na de Eerste Joods-Romeinse Oorlog: Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* VII. 412; Philo van Alexandrië, *In Flaccum* 74.

¹³⁵ Smallwood, *The Jews under Roman rule. from Pompey to Diocletian: A study in political relations*, 227.

Volgens Cohen is het mogelijk dat er nog steeds een *ethnarch* aanwezig was na de regeerperiode van Augustus: Cohen, *The Beginnings of Jewishness: boundaries, varieties, uncertainties*, 74. Cappelletti is ook overtuigd dat er sprake was van een *gerousia* in de stad: Cappelletti. *The Jewish community of Rome: From the second century B.C. to the third century C.E.*, 19.

¹³⁶ Harker, *Loyalty and dissidence in Roman Egypt: The case of the Acta Alexandrinorum*, 217; Gruen, *Diaspora: Jews amidst Greeks and Romans*, 75-77.

¹³⁷ CPJ 143 verwijst naar een "archief van de Joden". Volgens Smallwood (*The Jews under Roman Rule*, p 227) komt deze papyrus waarschijnlijk uit Alexandrië; Leão, "Identity and cosmopolitanism: The Jewish *politeuma* of Alexandria," 131.

¹³⁸ Gruen, *Diaspora: Jews amidst Greeks and Romans*, 75.

¹³⁹ Harker, *Loyalty and dissidence in Roman Egypt: The case of the Acta Alexandrinorum*, 217-218; Leão haalt aan dat er officiële autorisatie nodig was om een *politeuma* op te richten. De Joden kregen dit dan ook: Leão, "Identity and cosmopolitanism: The Jewish *politeuma* of Alexandria," 131.

Rome:

In Alexandrië werd de Joodse gemeenschap als een *politeuma* georganiseerd. Dit was het geval voor meerdere andere Joodse diaspora. Er zijn bijvoorbeeld bewijzen dat andere gemeenschappen in het Romeinse Rijk, zoals die in Berenice en in Caesarea, *politeumata* vormden. Voor Berenice is er trouwens wel een consensus dat de Joodse gemeenschap daar als een *politeuma* was georganiseerd.¹⁴⁰ Volgens Smallwood was dit de standaardorganisatie van Joodse gemeenschappen in het oosten van het Romeinse Rijk. Voor Rome is er opnieuw onduidelijkheid en discussie onder historici. Volgens Levine mag je niet zomaar meerdere diasporagemeenschappen gelijk stellen aan elkaar. Rome en Alexandrië zijn steden die sterk verschillen van elkaar. De politieke organisatie kan zeker anders zijn. Meerdere steden in het oosten van het rijk kenden Joodse *politeumata* maar dat betekent niet dat deze allemaal op eenzelfde manier ingericht werden. Er kunnen verschillen voorkomen in verscheidene organisaties omdat elke Joodse gemeenschap verschilt van elkaar en bepaalde aspecten overneemt van hun omgeving.¹⁴¹

Bepaalde historici denken dat de Joodse gemeenschap in Rome op een andere manier georganiseerd was dan die in Alexandrië. Schürer, die een van de eersten was die deze politieke organisaties onderzocht, denkt dat de Joodse gemeenschap in Rome niet centraal georganiseerd was zoals die in de Egyptische stad. Volgens hem was de Joodse gemeenschap verdeeld onder verscheidene onafhankelijke congregaties met elk een eigen synagoge en eigen functionarissen.¹⁴² Leon is eveneens van mening dat er geen centrale, overkoepelende, autoriteit was in Rome.¹⁴³ Volgens Smallwood stelden de Romeinse autoriteiten de synagogen gelijk aan *collegia*. Dit waren autonome en private organisaties.¹⁴⁴ De synagogen waren volgens Smallwood wel autonome organisaties maar ze waren niet volledig geïsoleerd van elkaar. Ze stonden in contact met elkaar en vormden samen de “Joodse gemeenschap” van Rome. Mensen die als Jood geboren werden, of zich later lieten bekeren, werden automatisch lid van deze *collegia*. Tijdens de regeerperiodes van Caesar en Augustus zou de Romeinse overheid positief gestaan hebben tegenover Joden. Caesar zou de meeste *collegia* verboden hebben in 64 v.C.¹⁴⁵ De Joodse synagogen zouden hier echter een uitzondering op zijn geweest. Zij mochten blijven bestaan. Ook Augustus zou de (religieuze) gebruiken van de Joden hebben beschermd.¹⁴⁶ Niet elke historicus is hiervan overtuigd. Sommigen denken juist dat er wel sprake was van een centrale organisatie en dat de Joodse synagogen niet als *collegia* werden ingericht. Margaret Williams spreekt deze visie bijvoorbeeld tegen. Williams merkt op dat geen enkele antieke bron expliciet naar synagogen verwijst als ze het hebben over *collegia*. Josephus zegt bijvoorbeeld dat Caesar de Joden in Rome toeliet om hun religieuze gebruiken

---

¹⁴⁰ Shim'on Applebaum, *Jews and Greeks in ancient Cyrene* (Leiden: Brill, 1979), 183; Zuckerman, “Hellenistic *politeumata* and the Jews: A reconsideration,” 179; Smallwood, *The Jews under Roman rule. from Pompey to Diocletian: A study in political relations*, 226.

¹⁴¹ Levine, “Synagogue leadership: The case of the Archisynagogue,” 197.

¹⁴² Schürer, *Die Gemeindeverfassung der Juden in Rom in der Kaiserzeit; nach den Inschriften dargestellt*, 15-18.

¹⁴³ Leon, *The Jews of ancient Rome*, 170.

¹⁴⁴ Smallwood, *The Jews under Roman rule. from Pompey to Diocletian: A study in political relations*, 133-134.

¹⁴⁵ Suetonius *De vita Caesarum* I. XLII, 3.

¹⁴⁶ Flavius Josephus, *Antiquitates Judaicae* XVI. 162-165.

te behouden maar hier wordt niet verwezen naar “*collegia*”.¹⁴⁷ De bron van Suetonius die net is aangehaald, verwijst wel naar *collegia* maar daar wordt dan weer niets gezegd over synagogen. Cappelletti verwijst ook naar deze bronnen. Zij komt tot de conclusie dat er wel enkele gelijkenissen zijn tussen de synagogen en *collegia* maar volgens haar is er geen sprake van een juridische gelijkstelling.¹⁴⁸

Daarnaast is er een debat over de centralisatie van de Joodse gemeenschap. Williams ziet bewijzen dat er wel een centrale organisatie was in de hoofdstad van het rijk. De bronnen verwijzen inderdaad niet naar een centrale *gerousia* zoals in Alexandrië maar ze tonen wel aan dat de verschillende Joodse synagogen met elkaar in contact stonden. In een passage van Josephus wordt uitgelegd hoe een Joodse delegatie Rome bezocht ten tijde van Augustus. De delegatie bestond maar uit vijftig man maar ze werden wel gesteund door achtduizend Joden uit Rome.¹⁴⁹ Je zou het argument kunnen maken dat Josephus overdreef en slechts wou aantonen dat Joden doorheen het rijk elkaar steunen maar de bron van Cicero, die hiervoor al besproken is, zegt iets gelijkaardigs.¹⁵⁰ Ook Cicero merkte op dat een groot aantal Joden uit de hoofdstad samen kwamen tijdens de rechtszaak van Flaccus. Cicero probeerde Flaccus te verdedigen. Omdat Cicero de grote aanwezigheid van Joden in zijn werk niet kon ontkennen, probeerde hij hen op een negatieve manier te beschrijven. Deze zaken tonen volgens mij aan dat de gemeenschap in Rome wel degelijk contact had met elkaar. Joden waren zeker niet compleet afgezonderd van elkaar.

De meeste historici denken dus dat de Joodse gemeenschap in Rome niet centraal georganiseerd was. Er waren meerdere, onafhankelijke, gemeenschappen waarin de synagoge een centrale rol speelde. Velen van hen denken dat de synagogen gelijk gesteld werden aan *collegia*. Niet elke historicus is hier echter van overtuigd. Ik heb hier een korte introductie proberen te geven op het debat of synagogen *collegia* waren of niet maar ik kan hier jammer genoeg geen definitief antwoord op geven. De bronnen blijven erg vaag over dit aspect. Historici moeten hierdoor soms speculeren over de precieze betekenis van bepaalde zinnen. Romeinse auteurs, zoals Suetonius, die schrijven over *collegia*, zijn meestal niet geïnteresseerd in de Joodse synagogen die er eventueel een uitzondering op vormden. Joodse auteurs, zoals Josephus, zijn natuurlijk wel geïnteresseerd in de politieke organisatie van hun diaspora maar de kans bestaat dat zij deze organisatie te positief voorstellen omdat hun werken soms apologetisch zijn.

Ik denk niet dat de Joodse gemeenschap in Rome even centraal georganiseerd was zoals die in Alexandrië. Zoals in hoofdstuk 2.1 werd aangetoond, was de Joodse gemeenschap in Rome relatief jong in contrast met die in Alexandrië. Er waren verschillende golven waarin Joden uit verscheidene gebieden aankwamen in de hoofdstad. Vaak waren deze nieuwkomers slaven. Verschillende synagogen en “gemeenschappen” ontstonden als dit nodig was door de aankomst van nieuwelingen.¹⁵¹ Deze gemeenschappen ontwikkelden zich onafhankelijk van

---

¹⁴⁷ Flavius Josephus, *Antiquitates Iudaicae* XIV. 213-216.

¹⁴⁸ Cappelletti. *The Jewish community of Rome: From the second century B.C. to the third century C.E.*, 3-5.

¹⁴⁹ Flavius Josephus, *Antiquitates Iudaicae* XVII. 300-301; Williams, “The Structure of the Jewish Community in Rome,” 215-228.

¹⁵⁰ Cicero, *Pro Flacco* 66.

¹⁵¹ Leon komt tot een gelijkaardige conclusie: Leon, *The Jews of ancient Rome*, 170.

elkaar. Ik denk wel dat Williams gedeeltelijk correct is. Er was misschien geen sprake van één overkoepelende structuur, zoals in Alexandrië, maar de bronnen tonen wel aan dat de verscheidene Joodse gemeenschappen in de stad in contact stonden met elkaar. Ze waren zeker niet compleet afgezonderd van elkaar. Er was dus wel sprake van een soort samenwerking.¹⁵²

Tussenconclusie:

Over de politieke organisatie van de Joodse gemeenschap in beide steden is er onder historici heel wat discussie. Dit komt doordat de bronnen vaak niet tot in de details treden. De auteurs gebruiken termen die op meerdere zaken kunnen wijzen. De precieze betekenis van de gebruikte termen moest in de bronnen vaak niet uitgelegd worden omdat het voor contemporaine lezers meestal wel duidelijk was wat ermee bedoeld werd. Dit is echter niet altijd duidelijk voor moderne historici die niet alle informatie hebben. De bronnen zijn daarnaast niet altijd even betrouwbaar. Joodse auteurs willen er vaak voor zorgen dat hun volk op een goede manier wordt voorgesteld in de bronnen. Andere, voornamelijk Griekse auteurs uit Alexandrië, willen dan weer “bewijzen” dat de Joden geen politieke invloed (moeten) hebben.

Ondanks deze onzekerheid, zijn er toch een aantal zaken duidelijk. De Joodse gemeenschap in Alexandrië was waarschijnlijk als een *politeuma* ingericht. Deze organisatie zorgde ervoor dat ze zichzelf gedeeltelijk konden besturen en dat ze meerdere privileges hadden. Er was een centrale raad, een *gerousia*, en voor een tijdje had één persoon, de *ethnarch*, veel invloed. De Joodse gemeenschap in Alexandrië was relatief centraal georganiseerd. Hierdoor kon de gemeenschap als één “blok” optreden om hun politieke rechten te verdedigen of uit te breiden. Het feit dat de Joden al een lange tijd aanwezig waren in de stad, en dus genoeg tijd hadden om zich te organiseren, droeg hier eveneens aan bij. Niet elke historicus is overtuigd dat er een *politeuma* was maar het staat wel vast dat de Joden uit de stad bepaalde rechten en privileges kregen, die voor spanningen konden zorgen met andere bevolkingsgroepen.

De diaspora in Rome organiseerde zich op een andere manier. De synagogen speelden een belangrijke rol. Waarschijnlijk was elke synagoge een onafhankelijke organisatie die hun leden vertegenwoordigde. Er was niet echt sprake van één centrale organisatie. Verschillende synagogen ontstonden als daar een nood voor was. De gemeenschap groeide namelijk in golven aan. De verschillende synagogen stonden wel in contact met elkaar. Deze waren niet volledig geïsoleerd van elkaar.

---

¹⁵² Cappelletti deelt deze mening. volgens haar was er geen Joodse *gerousia* in Rome maar was er wel sprake van coöperatie: Cappelletti. *The Jewish community of Rome: From the second century B.C. to the third century C.E.*, 20-21.

4. Joods worden

Gewone, alledaagse interacties tussen Joden en niet-Joden komen in de bronnen bijna nooit voor. Het is niet makkelijk om te achterhalen hoe deze bevolkingsgroepen in het dagelijkse leven met elkaar in contact kwamen. Als er spanningen of (gewelddadige) conflicten aanwezig waren zien we deze wel terugkeren. Deze gewelddadige conflicten zijn echter niet de dagelijkse realiteit. We kunnen de interactie tussen Joden en anderen wel op een andere manier zien terugkeren: door te kijken naar de manieren waarop “niet-Joden” een “Jood” konden worden. In dit hoofdstuk zal de kwestie van Joods proselitisme eerst worden geanalyseerd. Er zal onderzocht worden of mensen zich in Rome en Alexandrië bekeerden tot het judaïsme. Als we naar de sociale spanningen in Rome kijken, lijkt het namelijk op het eerste gezicht alsof Joods proselitisme daar een rol speelde. Vervolgens zal er kort worden besproken of Joden en niet-Joden konden huwen met elkaar.

4.1. Joods proselitisme

In hoofdstuk 5 zullen sociale conflicten en spanningen worden geanalyseerd. Vooraleer deze gebeurtenissen uitgebreid worden behandeld kan het interessant zijn om een ander aspect rond de relaties tussen Joden en niet-Joden eerst te onderzoeken: Joods proselitisme. Er zijn namelijk meerdere bronnen die het hebben over verbanningen in Rome. De antieke auteurs zeggen soms dat deze verbanningen uitgevoerd werden omdat de Joden anderen probeerden te bekeren. Deze passages zullen in het volgende hoofdstuk opnieuw aan bod komen als de verbanningen zelf worden onderzocht. In dit hoofdstuk ligt de focus vooral op het “Joods proselitisme” dat in deze bronnen aan bod komt. De vraag die hier zal worden beantwoord is de volgende: Bekeerden “niet-Joden” zich tot het Judaïsme en zo ja, hoeveel zouden dit er dan geweest zijn?

Rome:

De bron van Valerius Maximus kan hier opnieuw worden aangehaald. In deze passage wordt gezegd dat de Joden verbannen werden in 139 v.C. omdat ze Romeinen probeerden te bekeren.¹⁵³ We hebben twee uittreksels van deze bron gemaakt door de latere auteurs Paris en Nepotianus. Deze passages hadden enkele verschillen. Toch zeggen ze allebei dat de Joden werden verbannen omdat ze Romeinen probeerden te bekeren. Paris zegt dat Joden Romeinen wilden “besmetten” met de sekte van Jupiter Sabazius. Zoals hiervoor gezegd kan Paris dit misschien verward hebben met de Joodse termen “Saboath” of “Sabbath”. Nepotianus zegt expliciet dat de Joden hun religie wilden overdragen op de Romeinen. De

---

¹⁵³ Valerius Maximus, *Facta et dicta memorabilia* I. 3.3. “The same Hispalus made the Jews go home, who had tried to infect Roman manners with the cult of Jupiter Sabazius”; *Nepotianus*: “The same Hispalus banished the Jews too from the city (they had tried to pass on their religion to the Romans) and threw out their private altars from public places.”

bron van “Maximus” is echter niet adequaat om werkelijk aan te tonen dat Joden wel degelijk anderen probeerden te bekeren. Maximus’ werk is opgedragen aan Tiberius. Tiberius was een strikte legalist. Toen hij zelf actie wou ondernemen tegen de Joden in 19 n.C. zocht hij voor een “precedent”. Maximus kon de verbanning uit 139 v.C. hierdoor misschien verzonnen hebben. Daarnaast zijn de uittreksels van Paris en Nepotianus verschillend. Ook andere uittreksels van hen verschillen in meer of mindere mate van elkaar. Je kan de betrouwbaarheid van deze bron(nen) zeker in vraag stellen. In hoofdstuk 2.1, bij de bespreking van de vroegste Joodse aanwezigheid in Rome, was er zelfs aangetoond dat we niet zeker weten of er zelfs al Joden aanwezig waren in de hoofdstad in 139 v.C. doordat deze bron(nen) zo veel vragen opwekken. Je kan hiermee dus zeker niet aantonen dat Joden werkelijk Romeinen bekeerden.

De bronnen die over de verbanning uit 19 n.C. gaan kunnen nu worden besproken. Enkel de bronnen die specifiek verwijzen naar Joods proselitisme zullen hier aan bod komen. De andere bronnen zullen in hoofdstuk 5.1.1 worden aangehaald. De Joodse auteur Josephus vertelt in zijn *Antiquitates Judaicae* een verhaal over de Joden in Rome. In zijn verhaal zegt hij dat een Romeinse edelvrouw zich liet bekeren tot het Judaïsme.¹⁵⁴ Deze passages zijn echter hoogstwaarschijnlijk grotendeels fictief.¹⁵⁵ De tweede auteur die eveneens verwijst naar Joods proselitisme is Tacitus. In zijn *Annales* vermeldt hij dat er mensen verbannen werden die “besmet” waren met (Joods) bijgeloof.¹⁵⁶ Suetonius bespreekt de verbanning ook.¹⁵⁷ In hoofdstuk 5.1.1 zal aan bod komen dat er onder historici discussie is over welke Joden er verbannen werden: verwees Suetonius enkel naar mensen die als Jood geboren werden of verwees hij ook naar mensen die zich lieten bekeren? Ik volg de mening van Williams en Abel en denk dat Suetonius zowel verwees naar mensen die als Joods geboren werden als naar mensen die zich later in hun leven bekeerden.¹⁵⁸ Suetonius zegt namelijk dat zowel leden van hetzelfde “ras” als personen die dezelfde geloofsovertuiging hadden, verbannen werden. Hiervoor is het werk van Cohen “Beginnings of Jewishness” aangehaald. In dit werk wordt aangetoond dat de term “Jood/Judeeër” eerst vooral naar een etnie, verwees of naar personen die voorouders hadden uit Judea. Vanaf de tweede eeuw v.C. kon deze term ook verwijzen naar de religieuze component.¹⁵⁹ Beide definities lijken terug te keren in deze passage. Suetonius maakt namelijk een onderscheid tussen etnie en religie: “The others of that same race or of similar beliefs he banished from the city.” Volgens Suetonius waren er dus wel degelijk een aantal bekeerlingen in Rome aanwezig naast de personen die als Jood

---

¹⁵⁴ Flavius Josephus, *Antiquitates Judaicae* XVIII. 81-84.

¹⁵⁵ De meeste historici zijn van mening dat deze passage grotendeels fictief is. Zie bijvoorbeeld: Horst R. Moehring, “The Persecution of the Jews and the Adherents of the Isis Cult at Rome A.D. 19,” *Novum Testamentum* 3, nr. 4 (1959): 302; Cappelletti, *The Jewish community of Rome: From the second century B.C. to the third century C.E.*, 51.

¹⁵⁶ Tacitus, *Annales* II. 85. “Another debate dealt with the proscription of the Egyptian and Jewish rites, and a senatorial edict directed that four thousand descendants of enfranchised slaves, tainted with that superstition...”

¹⁵⁷ Suetonius, *De vita Caesarum* III. XXXVI.

¹⁵⁸ Williams, “The expulsion of the Jews from Rome in A. D. 19,” 773; Abel, “Were the Jews banished from Rome in 19 A.D.?,” 385.

¹⁵⁹ Cohen, *The Beginnings of Jewishness: boundaries, varieties, uncertainties*, 6-10 en 69-106.

geboren werden. Ten slotte haalt Cassius Dio eveneens aan dat Joden in Rome erin slaagden om veel mensen te bekeren tot hun religie.¹⁶⁰

Meerdere antieke auteurs zeggen dat er wel degelijk Romeinen waren die zich lieten bekeren tot het Judaïsme. Volgens sommigen speelde de Joodse gemeenschap hier een actieve rol in. Niet elke historicus is hier echter van overtuigd. Volgens bepaalde historici probeerden Joden in deze periode zelden om anderen te bekeren.¹⁶¹ Daarnaast zijn er historici, zoals Smallwood of Abel, die juist vinden dat deze attestatie wel overeenstemt met de realiteit.¹⁶² De aan- of afwezigheid van actief Joods proselitisme hoeft echter niet per se overeen te komen met de aan- of afwezigheid van bekeerlingen. Mensen konden zich soms spontaan bekeren tot het Judaïsme zonder actieve inmenging van de Joodse gemeenschap.¹⁶³ Goodman ziet bijvoorbeeld bewijzen dat Joden een aantal bekeerlingen accepteerden als deel van hun gemeenschap. Er moesten dus wel bekeerlingen bestaan hebben.¹⁶⁴ Cohen haalt aan dat er meerdere manieren zijn om “Jood” te worden. Dit “Joods” worden kan te maken hebben met het gedeeltelijk overnemen van de Joodse religieuze overtuigingen. Sommige mensen erkenden de macht van de Joodse god en gaven hem een plaats in hun polytheïstisch pantheon. Zelfs na de vernietiging van de tempel in 70 n.C. was het nog steeds mogelijk om de Joodse god te aanbidden in synagogen, die volgens Cohen openstonden voor niet-Joden, of mensen konden hem op hun eigen manier aanbidden zonder daarbij de Joodse religieuze gewoontes te volgen. Je zou dit “gedeeltelijke bekeringen” kunnen noemen. Daarnaast waren er anderen die hun oude religieuze gebruiken wel afstonden en enkel geloofden in de Joodse god.¹⁶⁵

Ik ben van mening dat er wel degelijk een niet te verwaarlozen aantal mensen waren die zich (gedeeltelijk) lieten bekeren tot het Judaïsme. Meerdere bronnen van antieke auteurs, over de verbanning van 19 n.C. tonen dit namelijk aan en volgens hen was het aantal bekeerlingen zeker niet kleinschalig. Niet alle historici gaan echter akkoord met deze veronderstelling. Volgens hen zijn de bronnen niet altijd betrouwbaar als ze het hebben over een groot aantal bekeerlingen. Williams is een van deze auteurs. Ze analyseert de epigrafische bronnen uit Rome en komt tot de conclusie dat er maar zeven inscripties zijn die verwijzen naar Joodse bekeerlingen ook al hebben we honderden inscripties uit de hoofdstad.¹⁶⁶ Volgens haar wijst

---

¹⁶⁰ Cassius Dio, *Historia Romana* LVII. 5a. “As the Jews had flocked to Rome in great numbers and were converting many of the natives to their ways, he banished most of them.” Dio Cassius. Roman History, Volume VII: Books 56-60.

¹⁶¹ Zie bijvoorbeeld: Gruen, *Diaspora: Jews amidst Greeks and Romans*, 46.

¹⁶² Smallwood, *The Jews under Roman rule. from Pompey to Diocletian: A study in political relations*, 208; E. Mary Smallwood, “Some notes on the Jews under Tiberius,” *Latomus* 15, nr. 3 (1956): 319; Abel, “Were the Jews banished from Rome in 19 A.D.?,” 384.

¹⁶³ Feldman is bijvoorbeeld overtuigd dat de Joodse gemeenschappen wel actief probeerden om anderen te bekeren maar hij zegt dat het ook mogelijk is dat sommigen zich spontaan lieten bekeren zonder actieve bekeringspogingen van Joden. Louis H. Feldman, “Jewish proselytism,” in *Eusebius, Christianity and Judaism*, eds. Harold W. Attridge en Gohei Hata (Leiden: Brill, 1992), 373 en 379-380.

¹⁶⁴ Martin Goodman, “Jewish proselytising in the first century,” in *The Jews among Pagans and Christians in the Roman Empire*, eds. Judith Lieu, John North en Tessa Rajak (New York: Routledge, 1992), 53-55; Williams, “The expulsion of the Jews from Rome in A. D. 19,” 779; Gruen, *Diaspora: Jews amidst Greeks and Romans*, 46.

¹⁶⁵ Cohen, *The Beginnings of Jewishness: boundaries, varieties, uncertainties*, 55, 142-145 en 150-153.

¹⁶⁶ Williams, “The expulsion of the Jews from Rome in A. D. 19,” 771; De inscripties die ze aanhaalt zijn: CIJ 21; 68; 202; 222; 256; 462 en 523 (Jean-Baptiste Frey, *Corpus inscriptionum iudaicarum: recueil des inscriptions*

dit er dus op dat er slechts heel weinig mensen waren die zich bekeerden tot het Judaïsme. Dit bewijs is echter niet overtuigend. Ten eerste: Williams verwijst enkel naar inscripties waar expliciet wordt vermeld dat de persoon in kwestie een (Joods) “proseliet” is. Het is echter mogelijk dat veel bekeerde mensen dit niet lieten noteren. Misschien vonden ze het gewoon niet belangrijk om mee te geven. Andere inscripties vermelden namelijk ook niet altijd de religieuze overtuigingen van de personen. Het is mogelijk dat er veel meer inscripties zijn van mensen die zich tot het Jodendom bekeerd hebben dan we denken. Ten tweede speelt een ander aspect een rol: veel mensen bekeerden zich maar “gedeeltelijk”, zoals hiervoor gezegd is. Iemand die een klein aantal Joodse gebruiken overneemt zal zeker niet laten noteren dat hij/zij een “Joods proseliet” is.

Het is dus zeker mogelijk dat er wel degelijk niet-Joden waren die zich lieten bekeren tot het Judaïsme. Dit betekende echter niet dat ze alle Joodse religieuze gebruiken overnamen. Er waren mensen die zich “gedeeltelijk” lieten bekeren. Sommigen geloofden nog in andere goden. Anderen geloofden soms enkel in de Joodse god maar zij volgden dan weer niet altijd alle Joodse wetten. De bronnen die in dit deel zijn aangehaald hebben vooral betrekking tot Rome. Het staat vast dat er een niet te verwaarlozen aantal personen waren die zich (spontaan) bekeerden. Was dit ook het geval voor Alexandrië? Deze vraag wordt verderop opgelost.

De meeste historici zijn ervan overtuigd dat er wel degelijk Joodse bekeerlingen hebben bestaan. Niet iedereen gaat akkoord over de aantallen. Een tweede vraag is hier nog niet opgelost: probeerde de Joodse gemeenschap(en) actief om anderen te bekeren? Er is veel discussie over deze vraag onder historici. Deze vraag zal niet worden behandeld in dit werk omdat er makkelijk een volledig nieuw onderzoek kan gestart worden om deze vraag op te lossen. Dit werk maakt vooral een vergelijking tussen Rome en Alexandrië. Historici die deze vraag proberen op te lossen halen vaak voorbeelden aan uit het hele rijk, ze halen passages uit de Torah aan of ze kijken naar Judea. Ik raad aan om de werken te lezen van historici die doorheen dit hoofdstuk zijn aangehaald om een zicht te krijgen op dit debat. Het oplossen van deze vraag is daarnaast niet bijzonder nuttig voor dit werk. Het staat vast dat mensen zich lieten bekeren in Rome, met of zonder actieve inbreng van de Joodse gemeenschap. In hoofdstuk 5.1 zal worden aangetoond dat bekeringen tot het Judaïsme wel een rol speelden in de sociale spanningen en verbanningen in Rome maar dit was zeker niet de hoofdreden voor deze spanningen. Of de Joden nu actief mensen probeerden bekeren of niet speelt hier geen grote rol.

Alexandrië:

Voor Rome zijn er relatief veel bronnen die zeggen dat een niet te verwaarlozen aantal mensen zich bekeerden tot het Judaïsme. Voor Alexandrië is er echter bijna geen enkele verwijzing naar dergelijke bekeringen. Josephus en Philo scheppen in hun werken nu en dan

---

juives qui vont du IIIe siècle avant Jésus-Christ au VIIe siècle de notre ère / Volume 1. Europe (Rome: Pontificio Istituto Di Archeologia Cristiana, 1936).

op dat veel niet-Joden onder de indruk waren van de Joodse gebruiken of wetten en deze (gedeeltelijk) overnamen. Josephus zegt zelfs expliciet: "The masses have long since shown a keen desire to adopt our religious observances...".¹⁶⁷ Deze passages hebben wel niet altijd specifiek te maken met Rome of Alexandrië. Ze zeggen dat dit het geval was in het hele Romeinse Rijk en soms zelfs buiten de grenzen van het rijk. Daarnaast zijn beide auteurs zelf Joden en willen ze natuurlijk hun waarden, overtuigingen, gebruiken enzovoort positief voorstellen. Zoals hiervoor gezegd waren er veel spanningen tussen Joden en Grieken in Alexandrië. Voor Rome leek het alsof Joodse bekeerlingen een rol speelden in de escalatie van sociale spanningen. Het valt op dat dit niet terugkeert in Alexandrië. In de *Acta Alexandrinorum* worden de spanningen beschreven tussen de Joden en Grieken in Alexandrië. Vaak worden de Joden en de Romeinse keizers als vijandig voorgesteld ten opzichte van de Alexandrijnse Grieken. Het valt op dat de Grieken geen enkele keren een verwijzing maken naar bekeerlingen als ze hun grieven duidelijk maken.¹⁶⁸ In de brief van Claudius aan de Alexandrijnen probeert de keizer om de conflicten tussen Grieken en Joden te beëindigen. Hij doet een aantal toegevingen om beide kanten tevreden te stellen.¹⁶⁹ Het valt wederom op dat er niets wordt gezegd over Joodse bekeerlingen. Dit leek dus geen probleem te zijn voor de Griekse inwoners. Claudius haalt wel aan dat de Joodse gemeenschap geen andere Joden uit Syrië of Egypte mag binnenbrengen in de stad. Als "vreemde Joden" niet in de stad mochten worden binnengebracht, dan lijkt het logisch dat de Grieken, of Claudius, zeker iets zouden hebben gezegd als er wel degelijk veel inwoners waren in de stad die zich bekeerden tot het Judaïsme. Alles lijkt er dus op te wijzen dat er geen grote aantallen mensen waren die zich lieten bekeren in Alexandrië.

Zoals hiervoor aangehaald, zegt Cohen dat er niet-Joden waren die zich gedeeltelijk konden bekeren doorheen het Romeinse Rijk. Volgens hem kon dit wel verschillen van stad tot stad. De relaties in Alexandrië waren soms erg gespannen. Dit beïnvloedt zeker de mate waarin mensen zich al dan niet bekeerden tot het Judaïsme. Doordat de relaties in Alexandrië erg gespannen waren tussen de Joodse gemeenschap en de andere inwoners, zullen er waarschijnlijk minder bekeerlingen of sympathisanten geweest zijn dan in andere gebieden. Soms lieten mensen in andere gebieden zich spontaan bekeren zonder inmenging van de Joden, omdat ze bijvoorbeeld positief stonden tegenover bepaalde Joodse religieuze gebruiken. Dit zal minder hebben voorgekomen in Alexandrië doordat de Joden negatiever werden bekeken door de andere bevolkingsgroepen.¹⁷⁰ Stel dat de Joodse gemeenschap anderen actief zou hebben proberen te bekeren, dan zou dit veel moeilijker zijn verlopen in Alexandrië in vergelijking met andere steden. Er zullen waarschijnlijk wel een aantal (spontane) bekeringen zijn voorgekomen maar dit zal minder vaak het geval zijn in Alexandrië.

---

¹⁶⁷ Flavius Josephus, *Contra Apionem* I. 162-167, II. 281-284; Philo van Alexandrië, *De Vita Mosis* II. 17-24.

¹⁶⁸ CPJ 154-159.

¹⁶⁹ CPJ 153.

¹⁷⁰ Cohen, *The Beginnings of Jewishness: boundaries, varieties, uncertainties*, 173.

Tussenconclusie:

In Rome bekeerden mensen zich, met of zonder actieve inbreng van de Joodse gemeenschap, in niet te verwaarlozen aantallen tot het Judaïsme. Er was sociale en religieuze mobiliteit. In hoofdstuk 3 werd aangetoond dat de Joodse gemeenschappen en synagogen in Rome wel samenwerkten met elkaar maar dat er niet één overkoepelende structuur was. Synagogen ontstonden als er daar een nood voor was en als de Joodse gemeenschap groeide. De gemeenschap groeide niet enkel door migratie maar ook door occasionele bekeringen. In Alexandrië zal het aantal bekeerlingen veel lager hebben gelegen doordat er vaak spanningen waren tussen Joden en niet-Joden, voornamelijk met de Griekse inwoners. Misschien hadden deze bekeringen een invloed op de organisatie van de gemeenschappen in beide steden. In Rome was er waarschijnlijk een lossere groepsidentiteit dan in Alexandrië. Sommigen lieten zich maar gedeeltelijk bekeren tot het Judaïsme en behielden misschien een aantal kenmerken van hun oude geloofsovertuigingen. “De” Joodse gemeenschap in Rome kende daardoor een relatief grote mate van diversiteit. De verschillende synagogen werkten wel samen omdat ze allemaal Joods waren maar het is zeker mogelijk dat individuele synagogen of individuele Joodse groepen in de stad toch een aantal verschillen hadden ten opzichte van elkaar. Mogelijks was dit de reden dat er geen overkoepelende, strak georganiseerde structuur was zoals in Alexandrië. In de Egyptische stad waren er minder bekeerlingen. Hierdoor was er mogelijks een grotere mate van uniformiteit en daardoor een sterkere groepsidentiteit. Dit kan er op zijn beurt weer voor zorgen dat de Joodse gemeenschap als één blok optrad en daardoor hun privileges kon beschermen.

4.2. Huwelijken

Het is bijna onmogelijk om een uitgebreide vergelijking te maken tussen Rome en Alexandrië als je kijkt naar huwelijken tussen Joden en niet-Joden. De bronnen gaan hier namelijk niet vaak op in. Omdat deze huwelijken wel rechtstreeks te maken hebben met het “samenleven” tussen deze bevolkingsgroepen, zal dit hier toch kort worden aangehaald.

Eerst en vooral: Kwamen er gemengde huwelijken voor? Volgens de Romeinse of Griekse wetten was er geen probleem als een Jood en een niet-Jood wilden trouwen met elkaar.¹⁷¹ Wat zeggen de Joodse bronnen? Philo en Josephus lijken negatief te staan tegenover gemengde huwelijken. Beide auteurs zeggen dat Moses deze huwelijken verbood omdat er een risico was dat de Joodse huwelijkspartner het Judaïsme zou achterlaten.¹⁷² Volgens Cohen zegt de Hebreeuwse Bijbel niet expliciet dat gemengde huwelijken verboden zijn. Na de val van de eerste Tempel in 587 v.C. probeerden Joden hun (religieuze) identiteit te behouden. Hierdoor interpreteerden sommigen, zoals Philo en Josephus, bepaalde passages op een manier waardoor het voor hen leek alsof dit “verbod” wel aanwezig was in de Hebreeuwse Bijbel. Na de val van de Tweede Tempel in 70 n.C. en de opkomst van het Rabbijns Jodendom en de Talmoed, begon dit “verbod” vaker gerechtvaardigd te worden.¹⁷³ Het duurde wel een tijdje voordat het Rabbijns Jodendom dominant werd. Aangezien dit werk de periode analyseert tussen +- 50 v.C. en 150 n.C. zal dit hier niet in detail worden geanalyseerd. Een “officieel” verbod op gemengde huwelijken bestond niet. Een aantal Joden stonden hier kritisch tegenover maar gemengde huwelijken kwamen wel degelijk voor. Juster geeft in zijn werk enkele voorbeelden en Tcherikover gaat ook akkoord dat dergelijke huwelijken voorkwamen, zelfs in Alexandrië.¹⁷⁴ Er zijn maar weinig bronnen die ons rechtstreeks informeren over deze kwestie. Het is dus erg moeilijk om een vergelijking te maken tussen Rome en Alexandrië. Zoals hiervoor gezegd waren er wel veel spanningen tussen Joden en niet-Joden in Alexandrië in 50 v.C. -150 n.C. Net zoals deze spanningen een impact konden hebben op het aantal bekeerlingen, konden ze er voor zorgen dat er minder relaties ontstonden, en huwelijken voorkwamen, tussen deze bevolkingsgroepen.

Als een Jood en niet-Jood met elkaar huwden, welke impact had dit dan op het “Joods” zijn van deze personen en hun kinderen? Dit is een ingewikkelde vraag waar dit werk niet echt op zal ingaan. Er zijn veel bronnen en passages (uit de Hebreeuwse Bijbel) die elkaar tegenspreken of moeilijk te interpreteren zijn. Ik raad vooral het werk van Cohen aan waarin deze vraag uitgebreid wordt geanalyseerd. Hij toont aan dat de regels en gebruiken meerdere

---

¹⁷¹ Jean Juster, *Les Juifs dans l'Empire romain : leur condition juridique, économique et sociale* (Parijs: Librairie Paul Geuthner, 1914), 2: 45-47.

¹⁷² Philo van Alexandrië, *De Specialibus Legibus* III. 24-29. “But also, he says, do not enter into the partnership of marriage with a member of a foreign nation, lest some day conquered by the forces of opposing customs you surrender and stray unawares from the path that leads to piety and turn aside into a pathless wild.”; Flavius Josephus, *Antiquitates Judaicae* VIII. 191-193. “..., thereby transgressing the laws of Moses who forbade marriage with persons of other races...”

¹⁷³ Cohen, *The Beginnings of Jewishness: boundaries, varieties, uncertainties*, 261-262.

¹⁷⁴ Juster, *Les Juifs dans l'Empire romain : leur condition juridique, économique et sociale*, 2: 46; Tcherikover en Fuks, *Corpus Papyrorum Judaicarum*, 2: 2-3.

keren veranderden doorheen de eeuwen. Deze regels werden daarnaast niet overal op hetzelfde moment gevolgd. Een huwelijk tussen een Jood en een niet-Jood zorgde er niet altijd voor dat beide partners “Joods” werden in de ogen van de gemeenschap. De status van hun kinderen veranderde daarnaast doorheen de eeuwen.¹⁷⁵ Deze vraag is echter niet van cruciaal belang voor dit werk. Hiervoor kwam aan bod dat de grenzen tussen wie “Joods” is en wie “niet-Joods” is, wazig kon zijn. Er was wel een religieuze en etnische kern. Daarnaast werd de definitie van “Joods zijn” die de Joodse gemeenschap gebruikte, niet altijd gevolgd door de Grieken en Romeinen. Het is niet nodig om hier een exacte definitie te proberen formuleren aangezien deze eigenlijk niet bestond.

Tussenconclusie:

Er kwamen wel degelijk gemengde huwelijken voor, zowel in Rome als Alexandrië. Het is mogelijk dat er wel meer huwelijken voorkwamen in de hoofdstad dan in Alexandrië aangezien er vaak spanningen waren tussen verschillende bevolkingsgroepen in de Egyptische stad. Het voorkomen van gemengde huwelijken ondervindt daarnaast een impact van conflicten in Judea. Na de val van de Tweede Tempel stonden een aantal Joden kritischer tegenover deze huwelijken omdat ze hun eigen identiteit en gebruiken wilden behouden.

---

¹⁷⁵ Cohen, *The Beginnings of Jewishness: boundaries, varieties, uncertainties*, 263-307.

5. Sociale conflicten en spanningen

In dit hoofdstuk zal er voornamelijk worden gekeken naar de “grote, opvallende” momenten die wijzen op het bestaan van sociale spanningen. Verbanningen en vervolgingen/pogroms van Joden in Rome en Alexandrië zullen worden onderzocht. Deze situaties krijgen relatief veel aandacht in de bronnen.

5.1. Verbanningen in Rome

Eerst zullen de verbanningen van Joden in Rome worden geanalyseerd. In de bronnen komen we meerdere keren tegen dat Joden werden verbannen door de Romeinse overheid. In 139 v.C. zouden ze voor het eerst zijn verbannen uit de hoofdstad. In 19 n.C. zou Tiberius meerdere problematische groepen, inclusief Joden, verbannen hebben uit de stad. Ook tijdens de regeerperiode van Claudius zou dit gebeurd zijn. Al deze gebeurtenissen zijn al uitvoerig besproken en bediscussieerd geweest door historici maar tot op de dag van vandaag is er nog steeds geen consensus hierrond. Wie werd verbannen? Om welke redenen? Sommige historici zijn zelfs van mening dat deze verbanningen nooit hebben plaatsgevonden. Volgens hen waren de verbanningen vooral symbolisch. Anderen denken dat de auteurs van de bronnen slecht geïnformeerd waren of, erger nog, dat ze opzettelijk verkeerde informatie deelden om de Joden in een slecht daglicht te plaatsen. Deze visies zullen verderop uitgebreid worden aangehaald. Dit werk kan bijdragen aan dit debat.

Zoals hiervoor al aangehaald is er een bron bekend van Valerius Maximus waarin wordt gewezen op een gebeurtenis uit 139 v.C. Een aantal Joden zouden zijn verbannen uit Rome. De betrouwbaarheid van deze passage is door meerdere historici in twijfel getrokken. Misschien had Maximus het zelfs verzonnen om een “precedent” te hebben waar Tiberius zijn verbanning van Joden van 19 n.C. op kon baseren. Aangezien 139 v.C. redelijk ver buiten de tijdsperiode ligt waar dit werk naar kijkt, zal deze gebeurtenis hier niet opnieuw worden aangehaald. Deze bron werd hiervoor al geanalyseerd. De verbanning onder Tiberius, waar deze passage misschien als precedent voor diende, zal nu onderzocht worden.

5.1.1. Verbanning onder Tiberius:

Keizer Tiberius zou in 19 n.C. Joden hebben verbannen uit de hoofdstad. Ook andere groepen werden gestraft, waaronder aanhangers van de Isiscultus en astrologen. Vier antieke auteurs informeren ons rechtstreeks over deze gebeurtenis: Tacitus, Suetonius, Cassius Dio en de Joodse auteur Josephus. Philo en Seneca de Jongere, geven ons onrechtstreeks meer info. Deze bronnen zijn jammer genoeg erg beperkt. Ze geven andere details en soms spreken ze elkaar tegen. Hierdoor is er onder historici een stevig debat over deze gebeurtenis. Sommigen, zoals Moehring denken dat de Joden inderdaad verbannen werden en dat dit om morele redenen werd gedaan.¹⁷⁶ Anderen zoals Williams zeggen dat er Joden werden verbannen maar dat dit vooral werd gedaan omdat ze oproerkraaiers waren.¹⁷⁷ Volgens Abel werden enkel bekeerde Romeinen weggestuurd.¹⁷⁸ Woods interpreteert deze gebeurtenis op een andere manier. Hij zegt dat er vierduizend mensen opgeroepen werden om in het leger te dienen. Enkel de Joden die dit weigerden, werden verbannen.¹⁷⁹ Gruen is dan weer van mening dat deze verbanningen symbolisch waren.¹⁸⁰ Als sommige auteurs dus al onderling akkoord gaan wie er werd verbannen, dan is er vaak nog steeds discussie over het waarom. De meningen die hier aangehaald zijn, vormen slechts het topje van de ijsberg. Het is niet mogelijk om het grote aantal visies hier op te sommen. Vrijwel elke historicus heeft een andere mening over deze gebeurtenis. Dit komt waarschijnlijk omdat de bronnen allemaal heel beperkt zijn. Ze besteden slechts enkele zinnen aan deze gebeurtenis en niet elke auteur haalt zelfs aan waarom de Joden werden verbannen of over hoeveel mensen dit ging. We hebben zes bronnen ter beschikking die ons meer kunnen vertellen over deze gebeurtenis. Deze zijn erg beperkt en tegenstrijdig. Bijna iedere historicus laat één of meerdere bronnen vallen in hun onderzoek omdat deze onbetrouwbaar of inaccuraat zouden zijn. Soms hebben bepaalde historici twijfels of de passages in kwestie eigenlijk wel over de verbanning uit 19 n.C. gaan. In dit werk wordt ervoor gekozen om toch alle bronnen te bespreken. Sommige historici spenderen meerdere pagina's om de betrouwbaarheid van één bron te ontcrachten of aan te tonen. Het ligt buiten het bereik van dit werk om dit hier voor elk fragment te bespreken. In wat nu volgt zal elke bron kort worden besproken. Hierna zullen de inzichten worden samengebracht.

Flavius Josephus.

We beginnen met de auteur aan te halen die ons het meest uitgebreide verslag meegeeft: de Joodse auteur Josephus. Deze zegt in zijn *Antiquitates Judaicae* dat hij een verhaal zal vertellen over de Joden in Rome. Eerst haalt hij echter een ander verhaal aan over hoe de Isiscultus gestraft werd in de stad. De priesters van de cultus hadden namelijk meegedaan aan een list

---

¹⁷⁶ Moehring, "The Persecution of the Jews and the Adherents of the Isis Cult at Rome A.D. 19," 295.

¹⁷⁷ Williams, "The expulsion of the Jews from Rome in A. D. 19," 784.

¹⁷⁸ Volgens Abel werd dit ook voor "morele redenen" gedaan: Abel, "Were the Jews banished from Rome in 19 A.D.?, " 386.

¹⁷⁹ David Woods, "Tiberius, Tacfarinas, and the Jews," *Arctos Acta Philologica Fennica* 42 (2008): 278-284.

¹⁸⁰ Gruen, *Diaspora: Jews amidst Greeks and Romans*, 19 en 52-53.

waardoor een Romeinse edelvrouw verkracht werd.¹⁸¹ Hierna bespreekt Josephus de gebeurtenis die uiteindelijk leidde tot de verbanning. Het verhaal gaat wederom over een edelvrouw:

“There was a certain Jew, a complete scoundrel, who had fled his own country because he was accused of transgressing certain laws and feared punishment on this account. Just at this time he was resident in Rome and played the part of an interpreter of the Mosaic law and its wisdom. He enlisted three confederates not a whit better in character than himself; and when Fulvia, a woman of high rank who had become a Jewish proselyte, began to meet with them regularly, they urged her to send purple and gold to the temple in Jerusalem. They, however, took the gifts and used them for their own personal expenses, for it was this that had been their intention in asking for gifts from the start. Saturninus, the husband of Fulvia, at the instigation of his wife, duly reported this to Tiberius, whose friend he was, whereupon the latter ordered the whole Jewish community to leave Rome. The consuls drafted four thousand of these Jews for military service and sent them to the island of Sardinia; but they penalized a good many of them, who refused to serve for fear of breaking the Jewish law. And so because of the wickedness of four men the Jews were banished from the city.”¹⁸²

Je kan vragen stellen over de betrouwbaarheid van deze passages. Dat Tiberius alle Joden zou verbannen door de misdaden van slechts vier personen lijkt onwaarschijnlijk. Tiberius was namelijk een keizer die er om bekend stond dat hij de Romeinse wetten en gebruiken erg strikt wou volgen.¹⁸³ Deze passages zijn hoogstwaarschijnlijk grotendeels fictief.¹⁸⁴ Als de bron van Josephus zou worden gevolgd, lijkt het alsof alle Joden verbannen werden, inclusief mensen die zich bekeerd hadden tot het Judaïsme. Voor Josephus waren proselieten namelijk volwaardige leden van de Joodse gemeenschap.¹⁸⁵ Tiberius zou ze hebben verbannen door een schandaal als we de passage letterlijk nemen. Daarnaast werden vierduizend mannen opgeroepen om militaire dienst uit te voeren in Sardinië.

Tacitus.

De tweede auteur die ons meer vertelt over deze gebeurtenis is Tacitus. In zijn *Annales* vermeldt hij:

“Another debate dealt with the proscription of the Egyptian and Jewish rites, and a senatorial edict directed that four thousand descendants of enfranchised slaves, tainted with that superstition and suitable in point of age, were to be shipped to Sardinia and there employed in suppressing brigandage: “if they succumbed to the pestilential climate, it was a

---

¹⁸¹ Flavius Josephus, *Antiquitates Iudaicae* XVIII. 65-80.

¹⁸² Flavius Josephus, *Antiquitates Iudaicae* XVIII. 81-84.

¹⁸³ Merrill, “The expulsion of Jews from Rome under Tiberius,” 368; Abel, “Were the Jews Banished from Rome in 19 A.D.?,” 385; Williams, “The expulsion of the Jews from Rome in A. D. 19,” 772.

¹⁸⁴ De meeste historici denken ook dat deze passage grotendeels fictief is. Zie bijvoorbeeld: Moehring, “The Persecution of the Jews and the Adherents of the Isis Cult at Rome A.D. 19,” 302; Cappelletti, *The Jewish community of Rome: From the second century B.C. to the third century C.E.*, 51.

¹⁸⁵ Williams, “The expulsion of the Jews from Rome in A. D. 19,” 769.

cheap loss." The rest had orders to leave Italy, unless they had renounced their impious ceremonial by a given date."¹⁸⁶

Zoals Josephus vermeldt hij eveneens dat zowel de Joodse- als de "Egyptische" rites gestraft werden en dat vierduizend (Joodse) afstammelingen van vrijgelaten slaven naar Sardinië werden gestuurd om bandieten te bestrijden. De rest zou verbannen worden uit heel Italië tenzij ze hun gebruiken zouden afstaan. Zoals in hoofdstuk 1.2.1 werd aangetoond, staat Tacitus bekend als een persoon die erg negatief stond tegenover Joden en andere "vreemde" religies en volkeren.¹⁸⁷ Dit betekent volgens mij niet dat deze passage daarom onbruikbaar is. Hij kan nog steeds grotendeels de waarheid hebben neergeschreven maar daarbij wel gezorgd hebben dat Joden negatief worden voorgesteld.

Er is nog een ander aspect waar over gedebatteerd wordt: naar welke personen verwijst de auteur precies? Sommige historici zeggen dat deze verbanning eigenlijk niet van toepassing was op mensen die als Jood geboren waren. Zowel Abel als Williams zijn van mening dat Tacitus voornamelijk bekeerlingen bedoelde.¹⁸⁸ Merrill vindt dan weer dat Tacitus niet enkel naar bekeerlingen verwees maar naar alle personen die de Joodse religie volgden.¹⁸⁹ Ikzelf denk dat hij met deze passage bedoelde dat zowel mensen die als Jood geboren werden, als mensen die zich later in hun leven bekeerd hadden, verbannen werden uit Rome. Deze bron en het taalgebruik van Tacitus zijn inderdaad onduidelijk. De bron van Suetonius, die hierna aangehaald zal worden, is echter duidelijker en verwijst eveneens zowel naar geboren Joden als naar bekeerlingen. Doordat Suetonius dit op deze manier verwoordt, denk ik ook dat Tacitus dit bedoelde.

Suetonius.

"He abolished foreign cults, especially the Egyptian and the Jewish rites, compelling all who were addicted to such superstitions to burn their religious vestments and all their paraphernalia. Those of the Jews who were of military age he assigned to provinces of less healthy climate, ostensibly to serve in the army; the others of that same race or of similar beliefs he banished from the city, on pain of slavery for life if they did not obey. He banished the astrologers as well, but pardoned such as begged for indulgence and promised to give up their art."¹⁹⁰

Net zoals Josephus en Tacitus heeft Suetonius het over Egyptische- en Joodse rites, volgens hem werden de astrologen eveneens verbannen. Zijn passage komt verder gedeeltelijk

---

¹⁸⁶ Tacitus, *Annales* II. 85.

¹⁸⁷ Gruen zegt bijvoorbeeld dat Tacitus veel minachting had voor deze "vreemdelingen" en hun bijgelovige sektes. Merrill zegt ook dat deze auteur bekend staat om zijn anti-Joodse attitude. Deze bron is volgens hem dus niet betrouwbaar: Gruen, *Diaspora: Jews amidst Greeks and Romans*, 34; Merrill, "The expulsion of Jews from Rome under Tiberius," 367.

¹⁸⁸ Volgens Abel verwijst het taalgebruik hier voornamelijk naar. Tacitus zegt namelijk dat bepaalde mensen "besmet waren met bijgeloof": Abel, "Were the Jews banished from Rome in 19 A.D.?", 385; Williams, "The expulsion of the Jews from Rome in A. D. 19," 772.

¹⁸⁹ Merrill, "The expulsion of Jews from Rome under Tiberius," 366.

¹⁹⁰ Suetonius, *De vita Caesarum* III. XXXVI.

overeen met die van Tacitus aangezien er wordt vermeld dat Joden van militaire leeftijd naar provincies werden gestuurd met een slecht klimaat. Volgens Suetonius werden ze dus niet enkel naar Sardinië gestuurd. Ten slotte zouden de Joden, inclusief de bekeerlingen, enkel uit Rome zijn verbannen, en niet uit heel Italië.

Deze passage wordt door veel historici als betrouwbaar beschouwd. De passage van Suetonius is namelijk relatief gedetailleerd als je deze vergelijkt met de meeste andere bronnen. Daarnaast zou Suetonius, in tegenstelling tot Tacitus, minder negatief staan tegenover Joden.¹⁹¹ Hij zal deze gebeurtenis daardoor waarschijnlijk met meer onpartijdigheid hebben besproken dan Tacitus of Josephus, die zelf Joods was. Bij Tacitus was het niet altijd duidelijk of hij nu enkel verwees naar proselieten of toch ook naar personen die al vanaf hun geboorte Joods waren. Suetonius is hier duidelijker in. Volgens Williams en Abel verwijst hij zeker naar beide groepen. Ik deel hun mening. Zoals hiervoor gezegd bij het hoofdstuk "Joods proselitisme", verwijst Suetonius zowel naar een etnische component als naar een religieuze component als hij het over Joden heeft.

Cassius Dio.

De passage van Dio over deze gebeurtenis is heel kort:

"As the Jews had flocked to Rome in great numbers and were converting many of the natives to their ways, he banished most of them."¹⁹²

De enige informatie die hij meegeeft is dat de meeste, niet alle, Joden verbannen werden. Tiberius zou dit hebben gedaan omdat Joden vele Romeinen bekeerden. Niet elke historicus is overtuigd van de betrouwbaarheid van deze passage doordat er slechts één zin toegewijd wordt aan de verbanning.¹⁹³ Niet iedereen is zelfs overtuigd dat deze passage over de verbanning gaat.¹⁹⁴ Daarnaast leefde Dio in de tweede en derde eeuw n.C. Dit is heel wat later dan 19 n.C. Tenslotte hebben een aantal moderne auteurs bedenkingen bij de attestatie van Joods proselitisme. Volgens hen probeerden Joden in deze periode zelden om anderen te bekeren. Stemt de passage van Dio overeen met de werkelijkheid? In hoofdstuk 4.1 werd het Joods proselitisme onderzocht. Daar werd aangetoond dat er wel degelijk Romeinen waren die zich spontaan lieten bekeren. Dio kon misschien verkeerd zijn als hij zegt dat Joden actief anderen probeerden te bekeren maar dat betekent niet dat er geen bekeerlingen waren. Deze bron moet je dus niet per se negeren. Daarnaast zijn er historici die juist vinden dat deze attestatie wel overeenstemt met de realiteit.¹⁹⁵

---

¹⁹¹ Williams, "The expulsion of the Jews from Rome in A. D. 19," 772-773; Gruen, *Diaspora: Jews amidst Greeks and Romans*, 27.

¹⁹² Cassius Dio, *Historia Romana* LVII. 5a.

¹⁹³ Gruen, *Diaspora: Jews amidst Greeks and Romans*, 30-32.

¹⁹⁴ Het valt Williams bijvoorbeeld op dat Dio geen enkele verwijzing maakt naar de Egyptische rites terwijl de drie antieke auteurs die hiervoor aangehaald werden, dit wel deden: Williams, "The expulsion of the Jews from Rome in A. D. 19," 767-768.

¹⁹⁵ Volgens Smallwood is de oorzaak die Dio geeft zelfs het "sleutelbewijs" voor de verbanning. Joden probeerden anderen actief te bekeren volgens haar. Abel volgt haar visie grotendeels: Smallwood, *The Jews*

Seneca de Jongere.

In een van zijn *Epistulae* geeft Seneca een anekdote uit zijn jeugd:

“I was imbued with this teaching, and began to abstain from animal food; at the end of a year the habit was as pleasant as it was easy. I was beginning to feel that my mind was more active; though I would not to-day positively state whether it really was or not. Do you ask how I came to abandon the practice? It was this way: The days of my youth coincided with the early part of the reign of Tiberius Caesar. Some foreign rites were at that time being inaugurated, and abstinence from certain kinds of animal food was set down as a proof of interest in the strange cult. So at the request of my father, who did not fear prosecution, but who detested philosophy, I returned to my previous habits; and it was no very hard matter to induce me to dine more comfortably.”¹⁹⁶

Seneca geeft mee dat bepaalde vreemde rites in opspraak kwamen ten tijde van Tiberius. Bepaalde voedselgebruiken werden gezien als bewijs dat men deze vreemde sektes volgde. Seneca vertelt niet over welke sektes het gaat maar het is mogelijk dat hij het over de Joodse en Egyptische heeft.¹⁹⁷ Niet elke historicus gebruikt deze passage in hun onderzoek. Cohen en Woods denken dat deze passage wel verwijst naar 19 n.C. maar velen lijken hun mening niet te delen of denken dat deze passage irrelevant is.¹⁹⁸ Dit is niet verwonderlijk omdat Seneca weinig informatie geeft.

Philo van Alexandrië.

Tenslotte komen we bij Philo:

“The policy of attacking the Jews begun by Sejanus was taken over by Flaccus Avillius. He had not like his predecessor the power to ill-treat outright the whole nation, for he had less opportunities of doing so, but those whom he reached suffered the direst misery from the stabs which he dealt to them one and all. And, indeed, though his assault appeared to be only partial, by employing craft rather than power he brought them all wherever they were within the scope of his hostility. For persons naturally tyrannical who have not the addition of strength achieve their malignant designs through cunning. This Flaccus then, who had been given a place in the suite of Tiberius Caesar...”¹⁹⁹

Volgens Philo was er onder de heerschappij van Tiberius een beleid waarbij de Joden aangevallen werden. In deze passage worden er niet echt details gegeven wat deze “aanval” precies inhield. Zou Philo het over de verbanning uit 19 n.C. kunnen hebben? Tiberius zou

---

under Roman rule. from Pompey to Diocletian: A study in political relations, 208; Smallwood, “Some notes on the Jews under Tiberius,” 319; Abel, “Were the Jews banished from Rome in 19 A.D.?,” 384.

¹⁹⁶ Seneca de Jongere, *Epistulae* CVIII. 22.

¹⁹⁷ Gruen, *Diaspora: Jews amidst Greeks and Romans*, 31.

¹⁹⁸ Cohen, *The Beginnings of Jewishness: boundaries, varieties, uncertainties*, 61-62; Woods, “Tiberius, Tacfarinas, and the Jews,” 280-283.

¹⁹⁹ Philo van Alexandrië, *In Flaccum* 1-2.

volgens hem niet de schuldige zijn geweest van de slechte behandeling die Joden ondervonden maar wel Sejanus.²⁰⁰ In een andere passage spreekt Philo op een gelijkaardige manier over Tiberius.²⁰¹ Philo zou Tiberius positief hebben afgebeeld omdat hij hem als tegenpool van andere keizers, zoals Gaius, wilde voorstellen.²⁰² Als Tiberius werkelijk zelf verantwoordelijk was voor de verbanning, dan zou Philo dit misschien niet hebben willen toegeven. Deze passages zijn daardoor misschien niet objectief. Het is mogelijk dat Tiberius wel persoonlijk “verantwoordelijk” was voor de verbanning.²⁰³ Aangezien deze passage geen details levert, zijn sommige historici van mening dat deze bron eigenlijk niets zegt over deze verbanning.²⁰⁴ Het lijkt er dus op dat deze passage niet echt nuttig is. Zelfs als je aanneemt dat Philo het hier wel degelijk over de verbanning van 19 n.C. heeft, dan krijg je eigenlijk niet veel informatie over de gebeurtenis. Je kan hoogstens achterhalen dat Sejanus de Joodse gemeenschap in Rome wilde beschadigen. Waarom of hoe dit gedaan werd, wordt niet meegegeven.

Niet elke auteur geeft dezelfde informatie. Josephus, Tacitus en Suetonius zeggen dat alle Joden verbannen werden uit de stad, of zelfs uit Italië. Dio nuanceert dit en zegt dat het over een meerderheid van de Joden ging. Het lijkt erop dat Tacitus en Suetonius denken dat zowel Joodse bekeerlingen als mensen die als Jood geboren waren, weggestuurd werden maar niet iedereen haalt dit aan. Een aantal auteurs geven ons mee dat ook andere groepen, zoals Egyptenaren of astrologen, gestraft werden. Niet elke auteur verwijst eveneens naar de vierduizend mensen die naar Sardinië, of andere provincies, zouden zijn gestuurd. Tenslotte is er geen eensgezindheid over de oorzaken. Dio zegt expliciet dat de verbanning gebeurde doordat mensen zich bekeerden tot het Judaïsme. Tacitus en Suetonius lijken hier ook op te alluderen. Josephus heeft het dan weer over een schandaal. Hoe moet je echter een conclusie vormen door deze, soms contrasterende, passages te gebruiken?

Het is relevant om de blik te vergroten en naar de bredere context te kijken. Waarom zou er specifiek in 19 n.C. actie zijn ondernomen tegen Joden en eventueel tegen Egyptenaren en astrologen? De jaren rond 19 n.C. waren niet bepaald rustig. Meerdere zaken zorgden ervoor

---

²⁰⁰ Abel, “Were the Jews banished from Rome in 19 A.D.?” 383.

²⁰¹ Philo van Alexandrië, *Legatio ad Gaium* 159-161. “and indeed it was the same under Tiberius though matters in Italy became troublesome when Sejanus was organizing his onslaughts. For Tiberius knew the truth, he knew at once after Sejanus’s death that the accusations made against the Jewish inhabitants of Rome were false slanders, invented by him because he wished to make away with the nation, knowing that it would take the sole or the principal part in opposing his unholy plots and actions, and would defend the emperor when in danger of becoming the victim of treachery. And he charged his procurators in every place to which they were appointed to speak comfortably to the members of our nation in the different cities, assuring them that the penal measures did not extend to all but only to the guilty, who were few, and to disturb none of the established customs but even to regard them as a trust committed to their care, the people as naturally peaceable, and the institutions as an influence promoting orderly conduct.”

²⁰² Gruen, *Diaspora: Jews amidst Greeks and Romans*, 28 en 32.

²⁰³ Volgens Williams was Tiberius echter wel een keizer die het vaak opnam voor de Joden, net zoals Augustus. Philo was volgens haar dus niet compleet onbetrouwbaar: Williams, “The expulsion of the Jews from Rome in A. D. 19,” 773.

²⁰⁴ Zie bijvoorbeeld: Merrill, “The expulsion of Jews from Rome under Tiberius,” 372.

dat de spanningen in Rome hoog opliepen. Ten eerste had de stad de afgelopen jaren meerdere natuurrampen meegemaakt. Dio en Tacitus informeren ons hier onder andere over. In 15 n.C. had Rome bijvoorbeeld te maken met overstromingen. Huizen werden verwoest en velen verloren hun leven.²⁰⁵ De economische situatie in de hoofdstad was precair, vooral voor de armen was het moeilijk om de eindjes aan elkaar te knopen.²⁰⁶ Tot overmaat van ramp waren er problemen met de graanvoorziening. De voedselprijzen stegen hierdoor sterk. Tiberius probeerde de hoofdstad van voldoende graan te voorzien en hij voerde drastische ingrepen uit.²⁰⁷ Toch slaagde hij er niet in om de voedselvoorziening onder controle te krijgen. Deze samenloop van factoren zorgde voor onrust in Rome, vooral onder de armere bevolking.²⁰⁸ Er waren waarschijnlijk ook een aantal Joden die deel uitmaakten van de armen in de stad.²⁰⁹ In hoofdstuk 2.4 werd namelijk aangetoond dat de Joodse gemeenschap in de stad zowel rijke als arme leden had. Deze onrust zorgde ervoor dat de machthebbers nerveus werden. Ze wilden de rust doen terugkeren. Naast deze problemen zorgde een andere gebeurtenis eveneens voor onrust: de dood van Germanicus. Hij was erg populair. Volgens Suetonius was het publiek in Rome ontroostbaar nadat het nieuws van zijn dood bekend werd gemaakt in 19 n.C.²¹⁰ Er waren zelfs geruchten dat Tiberius zou hebben gezorgd voor zijn dood. Dit zorgde opnieuw voor spanningen in Rome.²¹¹

Volgens enkele historici verklaren de hiervoor genoemde zaken waarom Tiberius besliste om Joden te verbannen.²¹² Ik ben gedeeltelijk akkoord met hen. De orde en rust werden verstoord in Rome en er was een mogelijkheid dat deze onrust uiteindelijk een politieke bedreiging zou vormen. Daarom wilde Tiberius de orde koste wat kost herstellen. Waarom werd er om deze reden ingegrepen tegen Joden? Volgens Williams werden zij verbannen omdat deze

---

²⁰⁵ Cassius Dio, *Historia Romana* LVII. 14.7. "When now the river Tiber overflowed a large part of the city, so that people went about in boats, most people regarded this, also, as an omen..." En Tacitus, *Annales* I. 76. "In the same year, the Tiber, rising under the incessant rains, had flooded the lower levels of the city, and its subsidence was attended by much destruction of buildings and life."

²⁰⁶ Om meer te weten over de socio-economische problemen in deze periode, zie: R. F. Newbold, "Social tension at Rome in the early years of Tiberius' reign," *Athenaeum* 52 (1974): 110-143.

²⁰⁷ Tacitus informeert ons hierover: Tacitus, *Annales* IV. 6. "The populace, it is true, was harassed by exorbitant food-prices, but in that point no blame attached to the emperor: he spared, indeed, neither expense nor pains in order to neutralize the effects of unfruitful soils or boisterous seas. He saw to it that the provinces were not disturbed by fresh impositions and that the incidence of the old was not aggravated by magisterial avarice or cruelty: corporal punishment and the forfeiture of estates were not in vogue. His demesnes in Italy were few, his establishment of slaves unassuming, his household limited to a small number of freedmen; and, in the event of a dispute between himself and a private citizen, the decision rested with a court of justice."

²⁰⁸ Williams, "The expulsion of the Jews from Rome in A. D. 19," 782-783; Gruen, *Diaspora: Jews amidst Greeks and Romans*, 31.

²⁰⁹ Benjamin H. Isaac, *The invention of racism in classical antiquity* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2004), 464.

²¹⁰ Suetonius, *De Vita Caesarum* IV. VI. "But when it was at last made known that he (Germanicus) was no more, the public grief could be checked neither by any consolation nor edict, and it continued even during the festal days of the month of December."

²¹¹ Livia Capponi, "The Metaphor of the Plague: Apion and the image of Egyptians and Jews under Tiberius," In *Israel in Egypt: The land of Egypt as concept and reality for Jews in Antiquity and the Early Medieval Period*, eds. Alison G. Salvesen, Sarah Pearce en Miriam Frenkel (Leiden: Brill, 2020), 284; Woods, "Tiberius, Tacfarinas, and the Jews," 271; Gruen, *Diaspora: Jews amidst Greeks and Romans*, 33-34.

²¹² Rutgers, "Roman Policy towards the Jews: Expulsions from the city of Rome during the First Century C.E.," 65; Williams, "The expulsion of the Jews from Rome in A. D. 19," 781-782.

bevolkingsgroep bekendstond als een groep oproerkraaiers. Om dit te bewijzen haalt ze onder andere een passage van Cicero aan waarin hij beschrijft hoe de Joden in groten getale kwamen opdagen bij de rechtszaak van Flaccus in 59 v.C. Cicero beschrijft hen als een wilde menigte die vaak onrust veroorzaakten tijdens publieke bijeenkomsten. Deze passage is hiervoor al besproken in hoofdstuk 2.1.²¹³ Er is aangetoond dat deze passage de Joden niet op een objectieve manier beschrijft. Cicero probeerde Flaccus te verdedigen. Het is logisch dat hij de tegenstanders van Flaccus die aanwezig waren bij de rechtszaak, zoals de Joden, negatief beschrijft als een “wilde menigte”. Als een andere groep kritiek zou hebben geuit op Flaccus dan zou Cicero hen op een gelijkaardige manier hebben omschreven. Williams haalt daarnaast een passage van Suetonius aan. De Joden zouden de begrafenis van Julius Caesar in groten getale, voor meerdere nachten bezocht hebben.²¹⁴ Deze passage toont volgens haar opnieuw aan dat de Joden bekend stonden als een groep die de publieke orde vaak verstoorden. Ik volg deze mening niet. Zelfs als de Joden in groten getale aanwezig waren bij de begrafenis, dan betekent dat niet dat ze per se de publieke rust verstoorden. Deze ene gebeurtenis kan ook niet gebruikt worden om algemene uitspraken te maken over de reputatie van de Joodse gemeenschap. De Joden in Rome waren dus geen bende oproerkraaiers. Het is mogelijk dat ze nu en dan eens op straat kwamen, bijvoorbeeld tijdens de periode van onrust rond 19 n.C. maar er zijn geen bewijzen dat ze vaker voor onrust zorgden dan anderen. Rutgers en Gruen volgen deze mening grotendeels.²¹⁵ De bronnen van Cicero en Suetonius gaan daarnaast over gebeurtenissen die zich een tijd voor 19 n.C. hadden afgespeeld. Zelfs als de passages zouden aantonen dat de Joden de rust toen verstoorden, dan nog zou dit niet aantonen dat dit ook zo was onder Tiberius. Toch werd hiervoor aangegeven dat ik akkoord ben dat de Joden werden verbannen omdat de machthebbers “orde en rust” wilden behouden. Waarom werden Joden dan verbannen als ze geen oproerkraaiers waren?

Veel mensen waren bekend met de Joden in de klassieke oudheid. Velen wisten over hun unieke religieuze gebruiken en hierdoor ontstonden er (verkeerde) stereotypen over hen. Romeinse auteurs hadden het bijvoorbeeld vaak over de cohesie van de Joodse gemeenschap: Ze gingen (zogezegd) enkel met elkaar om en negeerden anderen. Deze kenmerken komen voor bij Tacitus maar eveneens in de passage van Cicero die hiervoor al is besproken.²¹⁶ Volgens Gruen veronderstelde Cicero dat zijn lezers bekend waren met de Joden en de stereotypen over hen.²¹⁷ Daarnaast tonen de werken van Tacitus aan dat Joden niet altijd positief werden aanzien. Hun gebruiken en geloofsovertuigingen werden soms met argwaan bekeken. Deze aspecten hebben een rol gespeeld in deze verbanning. Er was in 19 n.C. veel onrust. Tiberius en de andere machthebbers wilden ervoor zorgen dat deze onrust niet

---

²¹³ Cicero, *Pro Flacco* 66; Williams, “The expulsion of the Jews from Rome in A. D. 19,” 780.

²¹⁴ Suetonius, *De Vita Caesarum* I. LXXXIV, 5. “At the height of the public grief a throng of foreigners went about lamenting each after the fashion of his country, above all the Jews, who even flocked to the place for several successive nights.”

²¹⁵ Rutgers, “Roman Policy towards the Jews: Expulsions from the city of Rome during the First Century C.E.,” 64-65; Gruen, *Diaspora: Jews amidst Greeks and Romans*, 31.

²¹⁶ Tacitus, *Historiae* V. V. “the other customs of the Jews are base and abominable, and owe their persistence to their depravity. For the worst rascals among other peoples... again, the Jews are extremely loyal toward one another, and always ready to show compassion, but toward every other people they feel only hate and enmity. They sit apart at meals, and they sleep apart,...”

²¹⁷ Gruen, *Diaspora: Jews amidst Greeks and Romans*, 16.

problematisch werd. Ze besloten daarom om de bekende Joodse gemeenschap (zogezegd?) te verbannen. Op deze manier zou Tiberius zichzelf kunnen voorstellen als iemand die de antieke Romeinse gebruiken en religie verdedigt tegen “vreemde” rites, zoals de Joodse en Egyptische. Dit betekent echter niet dat veel Joden ook werkelijk verbannen werden. Volgens Gruen was deze verbanning grotendeels symbolisch. Tiberius stelde zichzelf voor als een beschermer van Romeinse waarden door “vreemde groepen” zogezegd te verbannen. Dit zorgde voor rust bij het brede publiek. Ze hadden vertrouwen dat Tiberius hun waarden niet vergeten was.²¹⁸ Verderop zal worden besproken of er echt veel Joden werden verbannen of niet.

De verbanning werd dus vooral uitgevoerd om orde en rust te bewaren. Toch komt dit aspect niet in de bronnen terug. Meerdere auteurs zeggen dat de Joden verbannen werden omdat ze Romeinse inwoners bekeerden. Dio haalt dit expliciet aan terwijl Tacitus en Suetonius er op lijken te alluderen doordat ze verwijzen naar bekeerlingen. Josephus verwijst eveneens naar een bekeerde edelvrouw. In het hoofdstuk “Joods proselitisme” kwam aan bod dat er heel wat discussie was onder historici over dit onderwerp. Smallwood denkt bijvoorbeeld dat Joods proselitisme inderdaad voorkwam in deze periode. Toen het Judaïsme ook ingang vond bij de Romeinse elite, wat het Fulvia-verhaal van Josephus volgens haar aantoont, besloot Tiberius om in te grijpen en Joden te verbannen.²¹⁹ Feldman volgt de mening van Smallwood over deze verbanning grotendeels.²²⁰ Andere historici denken echter dat dit niet het geval was. Deze historici zeggen dat de verbanning uit 19 n.C. niets te maken had met Joods proselitisme.²²¹ Omdat dit onderwerp hiervoor al besproken is geweest, zal dit hier niet opnieuw onderzocht worden. De vraag of Joden nu actief mensen probeerden bekeren of niet, maakt hier echter eigenlijk niet echt uit. Het staat vast dat mensen zich nu en dan “spontaan” bekeerden zonder dat leden van de Joodse gemeenschap er iets mee te maken hadden.²²²

Deze gedeeltelijke bekeringen kunnen echter wel een belangrijke rol hebben gespeeld tijdens de verbanning onder Tiberius.²²³ Zoals hiervoor gezegd, bespreekt Cohen in zijn werk uitgebreid hoe mensen gedeeltelijk een “Jood” konden worden: iemand kan bijvoorbeeld bepaalde Joodse wetten volgen maar de Joodse religie niet, het tegenovergestelde kon ook voorkomen. Zeker niet iedereen die dit deed werd een volwaardig lid van de Joodse gemeenschap. De Romeinen konden wel zien dat deze bekeerlingen zich anders begonnen te

---

²¹⁸ Gruen, *Diaspora: Jews amidst Greeks and Romans*, 52-53.

²¹⁹ Abel en Leon denken eveneens dat het succes van Joodse missionaire activiteiten bij de elite voor deze straf had gezorgd: Smallwood, *The Jews under Roman rule. from Pompey to Diocletian*, 205-208; Abel, “Were the Jews banished from Rome in 19 A.D.?” 383-386; Leon, *The Jews of ancient Rome*, 250-252.

²²⁰ Feldman, “Jewish proselytism,” 373 en 379.

²²¹ Goodman, “Jewish proselytizing in the first century,” 55; Williams, “The expulsion of the Jews from Rome in A. D. 19,” 779.

²²² De werken van Goodman en Feldman, waar hiervoor naar verwezen werd, hebben een andere mening over Joodse pogingen om anderen actief te bekeren, maar ze zijn beiden wel akkoord dat er inderdaad Romeinen waren die zich zonder enige vorm van Joodse inmenging lieten bekeren.

²²³ De meeste bekeerlingen lieten zich namelijk niet volledig bekeren. Meerdere historici die hiervoor al zijn aangehaald vermelden dat de meeste mensen die zich tot het Judaïsme keerden, zich niet volledig lieten bekeren. Zie bijvoorbeeld: Smallwood, *The Jews under Roman rule. from Pompey to Diocletian*, 205; Feldman, “Jewish proselytism,” 389-391.

gedragen.²²⁴ Zelfs als een persoon maar een aantal Joodse kenmerken overnam, dan zou een Romein deze persoon toch als een “Joodse bekeerling” hebben omschreven. Niet elke Romein was daarnaast even enthousiast met het feit dat hun medeburgers zich bekeerden, zoals bij Tacitus het geval was. Hierin ligt volgens mij de verklaring voor deze verbanning van Joden.

Tiberius wilde voornamelijk de orde bewaren in Rome tijdens een periode van onrust. Zoals hiervoor gezegd hadden veel Romeinen al een mening over de Joden en ze hadden stereotypen over hen. Daarnaast lieten een aantal Romeinen zich (gedeeltelijk) bekeren. Deze bekingen waren opvallend voor de Romeinen. Toen Tiberius zich wilde voorstellen als een “beschermer van oude Romeinse gebruiken” was de keuze voor, onder andere, de Joodse gemeenschap evident. De gemeenschap was groot genoeg en bekend bij veel Romeinen.²²⁵ hiervoor werd aangetoond dat de Joden al zeker sinds 59 v.C. aanwezig waren in Rome. Toen waren er al relatief veel Joden aanwezig. Misschien waren er in 19 n.C. nog meer Joden door natuurlijke groei en/of door migratie. Deze “vreemde Joodse gebruiken” die nu ook nog eens Romeinen “besmetten” waren een nuttig doelwit. Dit betekent niet dat Joden, en bekeerlingen, werkelijk werden verbannen. Zij waren gewoon een voor de hand liggende keuze als Tiberius een symbolische verbanning wilde uitvoeren. Deze verbanningen werden dus niet hoofdzakelijk uitgevoerd om religieuze of morele redenen, zoals Abel of Moehring denken.²²⁶ Dit werd wel luidop aangehaald als reden voor de verbanning. Daardoor komt dit waarschijnlijk ook aan bod in de passages van Dio, Suetonius en Tacitus. In realiteit wilde men vooral orde en rust bewaren. Als Joden inderdaad verbannen werden om religieuze of morele redenen, dan zou Tiberius de Joodse gemeenschappen ook hebben willen aanvallen in andere delen van het rijk. Het valt echter op dat hij de Joodse rechten, privileges... behield in de provincies. Enkel in Rome was er sprake van een verbanning omdat er vooral hier onrust was in 19 n.C. Een dergelijke ingreep was daarnaast niet ongekend. Rutgers haalt bijvoorbeeld aan dat makkelijk identificeerbare groepen, zoals Joden, in tijden van politieke onrust wel vaker “aangevallen” werden om de rust te doen weerkeren. Vaak werd er dan als excuus gebruikt dat deze aanvallen gebeurden om morele of religieuze redenen.²²⁷

De vraag waarom er Joden werden verbannen is nu beantwoord. Niet elke historicus is het echter eens wie er nu eigenlijk verbannen werd en om hoeveel mensen het zou gaan. Deze vragen zullen nu worden behandeld.

Om deze vragen te beantwoorden is het nodig om naar de sociale- en politieke status van Joden te kijken in de hoofdstad. Deze zijn al onderzocht in hoofdstuk 2.4. Een passage van Philo werd bijvoorbeeld aangehaald die zei dat veel Joden uit Rome geëmancipeerde Romeinse burgers waren. Ze werden als slaven naar Rome gebracht en werden na verloop van tijd vrijgelaten door hun meesters.²²⁸ De passage van Tacitus over de verbanning van 19 n.C.

---

²²⁴ Cohen, *The Beginnings of Jewishness: boundaries, varieties, uncertainties*, 140-162.

²²⁵ Williams, “The expulsion of the Jews from Rome in A. D. 19,” 779.

²²⁶ Abel, “Were the Jews Banished from Rome in 19 A.D.?,” 385; Moehring, “The Persecution of the Jews and the Adherents of the Isis Cult at Rome A.D. 19,” 295.

²²⁷ Denk bijvoorbeeld aan de manier waarop de Bacchanalia cultus gestraft werd in 186 v.C.: Rutgers, “Roman Policy towards the Jews: Expulsions from the city of Rome during the First Century C.E.,” 59, 64 en 68-70.

²²⁸ Philo van Alexandrië, *Legatio ad Gaium* 155.

vermeldt eveneens dat de bannelingen afstammelingen waren van vrijgelaten slaven. Er werd aangetoond dat de Joodse gemeenschap gedifferentieerd was. Sommigen bezaten het volledige Romeinse burgerschap terwijl anderen dit niet hadden. Het aantal Joden met burgerschap was waarschijnlijk niet miniem.²²⁹ Deze zaken kunnen een belangrijke rol spelen bij verbanningen. Personen met burgerschap konden namelijk niet zomaar worden verbannen. Ze moesten eerst een rechtszaak ondergaan waar bewezen moest worden dat ze een misdaad hadden gepleegd. In de bronnen zijn er echter geen verwijzingen naar dergelijke rechtszaken. Zou Tiberius plots hebben beslist om veel Joden met Romeins burgerschap toch te verbannen zonder een rechtszaak? Dit lijkt onwaarschijnlijk. Tiberius stond namelijk bekend als een strikte "legalist" die te allen tijde de Romeinse wet wilde volgen. Daarnaast zou het bijna onmogelijk zijn geweest om een groot aantal rechtszaken op te starten voor elke individu met burgerschap. Dit zou veel moeite gekost hebben voor de overheid, zeker omdat elke burger na zijn veroordeling in beroep kon gaan. Het zou niet makkelijk zijn geweest om elke Joodse burger schuldig te verklaren van een misdaad. "Joods zijn" was namelijk nooit een misdaad waar je gestraft voor kon worden.²³⁰

Het is zeker dat niet alle Joden werden verbannen. De overgrote meerderheid van Joden met Romeins burgerschap werden niet weggestuurd. Inwoners zonder burgerschap konden wel weggejaagd worden zonder rechtszaak als er een passend excuus of precedent voor gevonden werd.²³¹ Werden deze personen echt verbannen? Eerst en vooral is het nuttig om de periode na 19 n.C. te bekijken. Onder Claudius zou er ook een verbanning van Joden zijn voorgekomen. Suetonius vermeldt expliciet dat de Joden verbannen werden uit de stad.²³² Dit zal verderop worden besproken. Er moesten dus opnieuw een aantal Joden aanwezig zijn geweest in de stad. Dio zegt zelfs dat er toen geen verbanning voorkwam omdat de Joden met te veel waren.²³³ Het is onwaarschijnlijk dat alle Joodse inwoners zonder het burgerschap verbannen werden in 19 n.C. aangezien ze tientallen jaren later in groten getale aanwezig waren. Deze conclusie wordt mede ondersteund als we verder terug in het verleden gaan. Bij de bespreking over de vroegste Joodse aanwezigheid in Rome werd aangetoond dat de Joodse gemeenschap in 59 v.C. relatief groot was aangezien een bron van Cicero het had over een grote, Joodse menigte. De gemeenschap zal in 19 n.C. waarschijnlijk nog steeds groot zijn geweest.²³⁴ In hoofdstuk 2.2 kwam aan bod dat de Joden 2 à 6% van de bevolking uitmaakten in Rome. Het

---

²²⁹ Enkele historici zijn hier ook van overtuigd, bijvoorbeeld: Leon, *The Jews of ancient Rome*, 18-19; Abel, "Were the Jews banished from Rome in 19 A.D.?", 385. Andere historici, zoals Cappelletti, zeggen wel dat dit een minderheid was: Cappelletti, *The Jewish community of Rome: From the second century B.C. to the third century C.E.*, 64.

²³⁰ Rutgers, "Roman Policy towards the Jews: Expulsions from the city of Rome during the First Century C.E.," 59-60. Leon, *The Jews of ancient Rome*, 19; Abel, "Were the Jews banished from Rome in 19 A.D.?", 385.

²³¹ Volgens Abel was het niet bepaald ingewikkeld om een dergelijk precedent te vinden: Abel, "Were the Jews banished from Rome in 19 A.D.?", 386.

²³² Suetonius, *De Vita Caesarum* V. XXV, 4. "Since the Jews constantly made disturbances at the instigation of Chrestus, he expelled them from Rome."

²³³ Cassius Dio, *Historia Romana* LX. 6,6. "As for the Jews, who had again increased so greatly that by reason of their multitude it would have been hard without raising a tumult to bar them from the city, he did not drive them out, but ordered them, while continuing their traditional mode of life, not to hold meetings."

²³⁴ Een aantal historici delen deze mening: Williams, "The expulsion of the Jews from Rome in A. D. 19," 768; Cappelletti, *The Jewish community of Rome: From the second century B.C. to the third century C.E.*, 47-48; Gruen, *Diaspora: Jews amidst Greeks and Romans*, 15-17.

is onwaarschijnlijk dat grote aantallen van hen verbannen werden in 19 n.C. Rome was geen politiestaat en het zou niet makkelijk zijn geweest om een groot aantal mensen te dwingen om de stad te verlaten.

Als deze zaken allemaal bij elkaar worden gebracht lijkt het erop dat de verbanning onder Tiberius niet exhaustief was. Niet alle Joden werden verbannen. Diegenen met het Romeinse burgerschap hadden weinig te vrezen maar het lijkt ook onwaarschijnlijk dat een groot aantal personen zonder burgerschap werden verbannen. Dit was niet de bedoeling van de machthebbers. Zoals hiervoor gezegd denk ik dat deze “verbanning” vooral werd uitgevoerd om orde te bewaren. Tiberius stelde zichzelf voor als iemand die streed tegen “vreemde religies”. Het was daarbij niet nodig om werkelijk op te treden tegen de Joden. Een symbolische verbanning zou hetzelfde effect hebben gehad. Volgens mij toont de passage van Seneca de Jongere dit aan: er werd wel luidop gezegd dat er vreemde rites werden aangevallen maar dit betekent niet dat er werkelijk mensen werden gestraft. Seneca toont zelf aan dat dit niet nodig was. De verkondiging dat “vreemde rites” gestraft zouden worden was voor Seneca al genoeg om zijn eetgewoontes aan te passen. Het is mogelijk dat veel Joden en (gedeeltelijke) bekeerlingen zich even gedeisd hielden en hun Joodse gebruiken minder toonden. Het was niet moeilijk voor gedeeltelijke bekeerlingen om hun “Joodsheid” (tijdelijk) te verbergen of achter te laten.²³⁵ Misschien was dit de reden waarom enkele bronnen zeggen dat de bekeerlingen niet gestraft zouden worden als ze hun “vreemde gebruiken” achterlieten. Op deze manier leek het inderdaad alsof Tiberius opkwam voor de Romeinse gebruiken aangezien vreemde rites minder zichtbaar werden in Rome. Het is mogelijk dat er misschien enkele Joden en bekeerlingen verbannen werden, als ze hun “Joodsheid” bijvoorbeeld niet verborgen, maar dit zal geen groot aantal zijn geweest. Enkele jaren na deze symbolische verbanning konden de Joden zich opnieuw openlijk tonen in de hoofdstad. Dit verklaart waarom er nog steeds veel Joden aanwezig waren ten tijde van Claudius.

Als alle bronnen in rekening worden gehouden, dan moet een ander aspect nog worden aangehaald: de vierduizend mannen die voor militaire dienstplicht opgeroepen werden. Wie waren dit en waarom werden zij als onderdeel van deze “verbanning” weggestuurd?

Tacitus zei dat vierduizend mannen opgeroepen werden en naar Sardinië werden gestuurd om bandieten tegen te houden. Er is echter geen bewijs dat er uitzonderlijke problemen waren met bandieten in dit gebied in 19 n.C.²³⁶ Het klimaat was daarnaast niet erg verschillend in vergelijking met Rome. Tacitus’ opmerking dat Joden naar het eiland gestuurd werden zodat ze zouden sterven door het klimaat, klopt niet.²³⁷ Zoals hiervoor gezegd was de verbanning onder Tiberius grotendeels symbolisch. Hoe verklaar je dan dat vierduizend mannen toch weggestuurd werden? Ik ben gedeeltelijk akkoord met de uitleg van Woods.²³⁸ Volgens hem

---

²³⁵ Williams deelt deze mening: Williams, “The expulsion of the Jews from Rome in A. D. 19,” 772.

²³⁶ Woods, “Tiberius, Tacfarinas, and the Jews,” 271-272; Gruen, *Diaspora: Jews amidst Greeks and Romans*, 15-17.

²³⁷ Abel, “Were the Jews banished from Rome in 19 A.D.?” 385; Woods, “Tiberius, Tacfarinas, and the Jews,” 272.

²³⁸ Woods, “Tiberius, Tacfarinas, and the Jews,” 276-283.

had Tiberius soldaten nodig om, onder andere, de opstand van Tacfarinas te gaan bestrijden.²³⁹ Volgens Woods werden de soldaten naar Noord-Afrika gestuurd. Sardinië was slechts een tussenstop, vandaar dat Tacitus en Josephus hiernaar verwezen. Suetonius kan deze verklaring ondersteunen doordat hij zei dat de soldaten naar meerdere provincies “met een slecht klimaat” gestuurd werden en niet enkel naar Sardinië. Noord-Afrika kan wel een “slechter” klimaat hebben dan Sardinië. We zijn niet zeker wat de status was van deze soldaten: waren het Joodse burgers of toch vooral niet-burgers? Rond deze periode was het leger vooral opgebouwd uit vrijwilligers maar tijdens noodgevallen, zoals tijdens de opstand van Tacfarinas, werden er soms mensen opgeroepen om dienstplicht uit te oefenen. Dit werd gedaan onder Augustus, Tiberius had dus een precedent.²⁴⁰ Woods denkt dat Rome een soort regionaal doorschuifstelsel hanteerde bij conscriptie. Als er soldaten opgeroepen werden, werden ze vooral uit één regio gehaald. Volgens Woods was het toevallig dat het in 19 n.C. de beurt was aan de *Regio Transiberim*, waar veel Joden woonden. Volgens mij is het mogelijk dat de Romeinse machthebbers in dat jaar specifiek kozen om mensen op te roepen uit deze wijk aangezien de Joden al in opspraak waren gekomen. Het oproepen van voornamelijk Joodse mannen kon aan het publiek tonen dat Tiberius inderdaad volgelingen van vreemde rites strafte. Ten slotte keer ik nog even terug naar de passage van Josephus. Hij zei dat niet alle Joden zomaar akkoord gingen met deze dienstplicht. Diegene die weigerden, werden gestraft. Het is bekend dat Joden vaak negatief stonden tegenover militaire dienst. Ze vroegen soms een uitzondering zodat ze niet moesten vechten maar een aantal historici denken dat niet alle Joden systematisch uitzonderingen kregen voor militaire dienst.²⁴¹ Roth is van mening dat de Joodse gemeenschappen deze uitzondering waarschijnlijk wel kregen maar dat dit niet altijd gevolgd werd.²⁴² Volgens Woods werden personen verbannen als ze deze dienstplicht weigerden. Aangezien er in deze wijk veel Joden leefden, werden er daardoor ook een aantal van hen verbannen. Dit is volgens mij een mogelijkheid. Vierduizend mannen, voornamelijk Joden, werden dus opgeroepen om bij het leger te gaan. We weten niet exact wie dit waren. Een aantal van hen die deze dienstplicht weigerden, werden verbannen. Deze oproep werd op hetzelfde moment gedaan als de symbolische interventie van Tiberius tegen vreemde rites. Doordat deze twee zaken gelijktijdig gebeurden, leek het inderdaad alsof Tiberius de aanhangers van deze rites strafte. Dit was echter niet zijn doel: hij wilde vooral orde en rust bewaren en tegelijkertijd extra soldaten rekruteren. Op deze manier kon hij twee vliegen in een klap slaan.

---

²³⁹ Tacfarinas was een gedeserteerde Romeinse soldaat die in opstand kwam tegen Rome in Noord-Afrika. Hij verenigde een aantal lokale stammen en behaalde meerdere overwinningen.

²⁴⁰ Zie bijvoorbeeld het artikel van Brunt dat over Romeinse dienstplicht gaat: Peter A. Brunt, “Conscription and Volunteering in the Roman Imperial Army,” *Scripta Classica Israelica* 1 (1974): 90-115; Woods, “Tiberius, Tacfarinas, and the Jews,” 280-281.

²⁴¹ Zie bijvoorbeeld het artikel van Woods die hier al uitvoerig geciteerd werd en het artikel van Merrill: Merrill, “The expulsion of Jews from Rome under Tiberius,” 368.

²⁴² Roth zegt dat Tiberius dit bijvoorbeeld niet volgde toen hij Joden oproep voor de militaire dienstplicht: Jonathan P. Roth, “Jews and the Roman army: perceptions and realities,” in *The impact of the Roman army (200 B.C. – A.D. 476): Economic, social, political, religious and cultural aspects*, eds. Lukas de Blois en Elio Lo Cascio (Leiden: Brill, 2007), 417-418.

Ter conclusie: De verbanning van Joden onder Tiberius in het jaar 19 n.C. is al lang fel bediscussieerd geweest door historici. Het lijkt erop dat iedereen een andere mening heeft. Zes verschillende bronnen informeren ons over deze gebeurtenis. Veel historici laten echter één of meerdere bronnen vallen omdat deze partijdig, onbetrouwbaar of irrelevant zouden zijn. In dit werk werd ervoor gekozen om alle bronnen in beschouwing te nemen. De argumenten van iedere antieke auteur zijn samengebracht en onderzocht geweest. Als alle informatie wordt samengebracht, blijkt dat de Joden, en een aantal andere vreemde rites, zoals de Egyptische, het doelwit werden van een symbolische verbanning omdat er veel onrust was in Rome. Natuurrampen, armoede en de dood van Germanicus zorgden mogelijks voor een politieke dreiging. Tiberius (of andere Romeinse machthebbers, als we Philo zouden geloven) wilde deze onrust tegenhouden door aan het Romeinse publiek te tonen dat hij nog steeds aan hun kant stond. Hij stelde zichzelf voor als een beschermer van de antieke Romeinse gebruiken. Om dit aan te tonen werd er officieel verkondigd dat Joden verbannen zouden worden uit Rome. In werkelijkheid was dit niet het geval. Joden met het Romeins burgerschap werden niet verbannen maar ook diegenen zonder het burgerschap bleven grotendeels gespaard. Er werden daarnaast maar weinig Joodse bekeerlingen weggestuurd. Dit was niet nodig. Enkel het feit dat er officieel werd verkondigd dat Joden “verbannen” zouden worden, zorgde er al voor dat velen hun “vreemde gebruiken” wat op de achtergrond hielden. Mensen die zich gedeeltelijk bekeerd hadden, vonden het niet echt moeilijk om hun “Joodsheid” te verbergen. Deze beslissing kon een invloed hebben op het samenleven, en de relaties, tussen Joden en niet-Joden. Omdat Joden hun “Joodsheid” gedeeltelijk moesten verbergen, is het mogelijk dat zij minder omgingen met anderen. Aan de andere kant ontweken niet-Joden misschien ook de aanwezigheid van Joden omdat ze bang waren om zich nu te associëren met hen.²⁴³ Voor de inwoners van Rome leek het dus dat Tiberius werkelijk gezorgd had dat de Romeinse gebruiken beschermd werden aangezien vreemde rites minder zichtbaar werden in de stad. Meer nog: Romeinen die zich bekeerd hadden leken daarbovenop ineens niet meer “Joods”. Doordat er officieel werd verkondigd dat alle Joden, inclusief bekeerlingen, gestraft werden voor hun vreemde gebruiken, komt dit aspect terug in enkele bronnen ook al was deze officiële reden eigenlijk niet de werkelijke reden. Enkele jaren later, toen de onrust voorbij was, konden de Joden zich wederom openlijk tonen in de hoofdstad. Onder Claudius was de gemeenschap opnieuw een zichtbaar onderdeel van Rome. Het is mogelijk dat er een aantal Joden verbannen werden, bijvoorbeeld diegenen die hun Joodse gebruiken op een erg zichtbare manier bleven tonen, maar dit zal slechts een kleine hoeveelheid zijn geweest. Het is niet mogelijk om een exact cijfer te geven. Tenslotte riep de Romeinse overheid in 19 n.C. soldaten op om, onder andere, tegen Tacfarinas te strijden. Er werd besloten om vooral te rekruteren in de “Joodse wijk” omdat deze groep toch al in opspraak kwam. 4000 mannen, voornamelijk Joden, werden voor deze dienstplicht opgeroepen. Diegenen die weigerden, werden soms verbannen. Dit kon opnieuw een “bewijs” zijn dat Tiberius inderdaad optrad tegen aanhangers van vreemde religies.

---

²⁴³ Cohen beschrijft meerdere manieren waarop “niet-Joden” omgaan met Joden. Soms bezochten ze bijvoorbeeld een synagoge maar aanbaden ze de Joodse god niet uitsluitend. Soms volgden mensen ook bepaalde Joodse gebruiken of wetten als ze deze goed vonden. Het is mogelijk dat niet-Joden dit na deze verbanning tijdelijk niet meer deden. Cohen, *The Beginnings of Jewishness: boundaries, varieties, uncertainties*, 141-150.

Dit besluit wordt niet volledig ondersteund door elke individuele bron. Dit is volgens mij geen probleem. De meeste antieke auteurs hebben het maar kort over deze verbanning. Het was niet hun bedoeling om alle details exact weer te geven. Velen van hen hadden waarschijnlijk gehoord of gelezen over deze verbanning en ze zagen dat de officiële reden hiervoor was dat Joden vreemde, immorele gebruiken hadden en dat ze Romeinen probeerden te bekeren. Sommigen namen deze officiële uitleg dan in het kort over in hun werken. Het was niet hun bedoeling om precies te achterhalen wie er verbannen werd, waarom en om hoeveel mensen dit ging. Josephus haalt andere argumenten aan omdat hij niet akkoord was dat Joden “immorele” gebruiken hadden. Philo wilde Tiberius’ behandeling van Joden dan weer positief omschrijven. Geen enkele bron is volgens mij dus volledig correct. Als je ze allemaal in beschouwing neemt, kan je daarentegen toch tot een besluit komen.

Deze gebeurtenis toont aan dat conflicten in “verre” gebieden een invloed kunnen hebben op de beslissingen van de Romeinse overheid, en dus ook onrechtstreeks op het samenleven tussen Joden en niet-Joden. Er was geen conflict in Judea die een invloed had in 19 n.C. maar de opstand van Tacfarinas in Noord-Afrika zorgde er wel voor dat de overheid Joden opriep om in het leger te dienen. Dit conflict was echter niet de hoofdreden. Hiervoor kwam aan bod dat Joden al in opspraak kwamen door meerdere andere redenen en dat dit de reden was waarom zij waarschijnlijk uitgekozen werden om tegen Tacfarinas te gaan strijden.

5.1.2. Verbanning onder Claudius:

Tijdens de regeerperiode van keizer Claudius zouden de Joden opnieuw verbannen zijn geweest. Net zoals bij de vorige verbanning is er hier opnieuw discussie onder historici. Werden de Joden echt verbannen? Werden er nog andere groepen mensen verbannen? Wat waren de onderliggende redenen voor deze verbanningen? Deze vragen zijn niet makkelijk te beantwoorden doordat er wederom meerdere bronnen zijn die elkaar tegenspreken. Deze bronnen informeren ons niet uitgebreid over de situatie, ze geven zelfs minder informatie dan diegene die de verbanning in 19 n.C. aanhalen. De relevante passages zullen hier opnieuw eerst kort worden besproken vooraleer de inzichten samengebracht zullen worden.

Handelingen van de Apostelen.

“After that Paul left Athens and went to Corinth. There he found a Jew named Aquila, a native of Pontus who had recently arrived from Italy, and his wife Priscilla; for Claudius had ordered all Jews to leave Rome...”²⁴⁴

Deze passage uit het Nieuwe Testament vermeldt dat Claudius alle Joden uit Rome had verbannen. Er wordt niet gezegd waarom of hoe dit werd gedaan. De passage wil namelijk enkel uitleggen waarom Aquila en Priscilla in Korinthe zijn. De verbanning zelf interesseert de auteur niet echt uit.²⁴⁵ We weten niet of de auteur met “alle” Joden bedoelde dat er ook proselieten zijn verbannen maar hij dacht waarschijnlijk zelf niet aan deze distinctie. Het is dus niet mogelijk om deze informatie uit deze passage te proberen halen. Een precieze datum voor de verbanning wordt niet gegeven maar volgens Cappelletti lijkt de context vooral naar 49 n.C. te verwijzen.²⁴⁶

Suetonius.

“Since the Jews constantly made disturbances at the instigation of Chrestus, he expelled them from Rome.”²⁴⁷

Deze passage is eveneens kort maar toch heeft deze voor veel discussie gezorgd onder historici. De term “Chrestus” valt natuurlijk op. Sommigen denken dat dit verwijst naar een persoon die deze naam draagt. Chrestus was namelijk een naam die vaak voorkwam in deze tijd. Deze persoon zou ervoor hebben gezorgd dat een aantal Joden hem volgden en onrust veroorzaakten in de hoofdstad.²⁴⁸ Andere historici zijn er dan weer van overtuigd dat Chrestus

---

²⁴⁴ Handelingen van de Apostelen 18.1-2. *The Acts of the Apostles: A new translation with introduction and commentary*, vert. Joseph Augustine Fitzmyer (New York: Doubleday, 1998), 617.

²⁴⁵ Smallwood, *The Jews under Roman rule. from Pompey to Diocletian: A study in political relations*, 216.

²⁴⁶ Cappelletti. *The Jewish community of Rome: From the second century B.C. to the third century C.E.*, 71-73.

²⁴⁷ Suetonius, *De Vita Caesarum* V. XXV, 4.

²⁴⁸ Erich Koestermann, "Ein folgenschweres Irrtum des Tacitus (Ann. 15.44.2f.)?," *Historia* 16 (1967): 460; Stephen Benko, "Pagan criticism of Christianity during the first two centuries A.D.," in *Aufstieg und Niedergang*

hier verwijst naar het christendom, dat zopas geïntroduceerd werd in Rome. Een aantal christenen kwamen misschien in botsing met een aantal Joodse inwoners.²⁴⁹ Ik weet niet zeker of deze passage nu verwijst naar een introductie van het christendom of een onruststoker genaamd “Chrestus” maar dit doet er voor deze verbanning niet echt toe. Het staat vast dat een aantal Joden rond deze periode voor problemen zorgden in de hoofdstad.

Orosius.

Orosius informeert ons niet rechtstreeks over de verbanning. Hij citeert twee andere auteurs die hierover schreven, Josephus en Suetonius.

“In the ninth year of the same emperor’s reign, Josephus tells us that the Jews were expelled from the City by Claudius. However, I am more interested by Suetonius who speaks as follows: ‘ Claudius expelled the Jews from Rome as they were continually rioting against Christ’.”²⁵⁰

Suetonius zelf geeft geen datum voor de verbanning maar Orosius lijkt de passage van Suetonius te dateren op basis van een vermelding van Josephus. De bron van Josephus is verloren gegaan. De verbanning lijkt dus hebben plaats gevonden te hebben in het jaar 49 n.C.²⁵¹ Volgens Orosius zou Josephus eveneens hebben gezegd dat alle Joden verbannen werden uit Rome.

Dio.

“As for the Jews, who had again increased so greatly that by reason of their multitude it would have been hard without raising a tumult to bar them from the city, he did not drive them out, but ordered them, while continuing their traditional mode of life, not to hold meetings.”²⁵²

Cassius Dio is de laatste auteur die ons informeert over de verbanning ten tijde van Claudius. Zijn passage bevat een aantal opmerkelijke verschillen in vergelijking met de andere auteurs. Ten eerste zegt Dio expliciet dat Claudius de Joden niet kon verbannen doordat ze met te veel waren. Hij besloot daarom om Joden te verbieden om samen te komen. Daarnaast plaatst Dio deze gebeurtenis in het jaar 41 n.C.²⁵³ Het valt op dat Dio niet verwijst naar spanningen met Joden in het jaar 49, wat de andere auteurs wel doen. De andere auteurs halen op hun beurt dan geen spanningen aan die in het jaar 41 zouden hebben plaatsgevonden. Sommige historici

---

der römischen Welt, eds. Hildegard Temporini en Wolfgang Haase (Berlijn: De Gruyter, 1980), 2.23.2: 1058-1059.

²⁴⁹ Zie bijvoorbeeld: Peter Lampe, *Die stadtrömischen Christen in den ersten beiden Jahrhunderten: Untersuchungen zur Sozialgeschichte* (Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1987), 6; Smallwood, *The Jews under Roman rule. from Pompey to Diocletian: A study in political relations*, 211-212.

²⁵⁰ Orosius, *Historiarum Adversum Paganos*, VII. 6.15. Orosius, *Seven books of history against the pagans*, vert. A. T. Fear (Liverpool: Liverpool University Press, 2010), 331-332.

²⁵¹ Cappelletti. *The Jewish community of Rome: From the second century B.C. to the third century C.E.*, 73.

²⁵² Cassius Dio, *Historia Romana* LX. 6,6.

²⁵³ Cappelletti. *The Jewish community of Rome: From the second century B.C. to the third century C.E.*, 81-82.

denken daarom dat deze auteurs eigenlijk dezelfde gebeurtenis bespreken maar dat oftewel Dio of de andere auteurs een verkeerde datum voor ogen hadden. Andere historici zijn juist van mening dat het hier om twee verschillende interventies gaat.²⁵⁴ Er zijn niet genoeg bewijzen om met zekerheid te kunnen zeggen welke verklaring de juiste is maar volgens mij is het wel mogelijk dat het hier om twee verschillende gebeurtenissen gaat. Een verbod op samenkomsten kwam wel vaker voor als deze de publieke rust verstoorden. De andere auteurs vonden het misschien niet nodig om deze veelvoorkomende maatregel in hun werken te vermelden. Dio zegt bijvoorbeeld verderop in zijn werk dat Claudius ook tavernes en andere bijeenkomsten verbood.²⁵⁵ Dio bespreekt op zijn beurt dan weer niet de verbanning van “alle” Joden in 49 n.C. omdat er in realiteit niet veel Joden werden verbannen, hierover verderop meer.

We hebben nog minder informatie over deze verbanning dan de verbanning ten tijde van Tiberius. Veel aspecten die bij de verbanning van Tiberius werden besproken kunnen hier opnieuw worden aangehaald. Ten eerste lijkt het wederom onwaarschijnlijk dat een groot aantal Joden werkelijk verbannen zouden zijn geweest. Net zoals ten tijde van Tiberius hadden een aantal Joden het burgerschap. Zij konden niet zomaar worden verbannen zonder een rechtszaak. De Joodse gemeenschap was daarnaast nog steeds omvangrijk. Een verbanning van de hele gemeenschap zou niet enkel enorm veel moeite kosten, het zou ook voor veel onrust hebben gezorgd, wat de Romeinse keizers juist probeerden te vermijden. Dio zegt zelf dat de Joodse gemeenschap rond deze periode te groot was om hen te verbannen. Verder zien we dat de Joodse gemeenschap aanwezig bleef in de hoofdstad ten tijde van Nero, Claudius' opvolger, en later.²⁵⁶ Dit zou niet mogelijk zijn als Claudius wel degelijk een groot deel van hen had weggestuurd uit Rome.

Het is niet zeker of de onrust in 49 n.C. werd aangemoedigd door een onruststoker genaamd Chrestus of dat sommige Joden problemen hadden met de christelijke gemeenschap in Rome. Het staat wel vast een aantal Joden voor problemen zorgden. Waarschijnlijk waren het enkel deze personen die gestraft en eventueel verbannen werden. Het is mogelijk dat er een aantal rechtszaken werden opgestart om de personen te verbannen die het burgerschap hadden.²⁵⁷ Dit zou niet zeer moeilijk te organiseren zijn als het aantal Joden die verbannen zou worden inderdaad klein was. Het gaat hier wederom om een interventie om de rust en orde te bewaren in de hoofdstad.²⁵⁸ Het verbod op bijeenkomsten van 41 n.C. is mogelijk ook om

---

²⁵⁴ Stern denkt bijvoorbeeld dat deze auteurs allemaal eenzelfde gebeurtenis aanhalen: Stern, *Greek and Latin authors on Jews and Judaism*, 2: 115-116. Botermann en Cappelletti zijn bijvoorbeeld van mening dat het hier om twee verschillende gebeurtenissen gaat: Helga Botermann, *Das Judenedikt des Kaisers Claudius* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1996), 134-135; Cappelletti. *The Jewish community of Rome: From the second century B.C. to the third century C.E.*, 88.

²⁵⁵ Cassius Dio, *Historia Romana* LX. 6,7.

²⁵⁶ Emil Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B.C.-A.D. 135)*, eds. Geza Vermes, Fergus Millar en Martin Goodman (Londen: Bloomsbury, 1973), 3: 77-79.

²⁵⁷ Cappelletti. *The Jewish community of Rome: From the second century B.C. to the third century C.E.*, 89.

²⁵⁸ Rutgers en Smallwood delen deze mening: Rutgers, “Roman Policy towards the Jews: Expulsions from the city of Rome during the First Century C.E.,” 66; Smallwood, *The Jews under Roman rule. from Pompey to Diocletian: A study in political relations*, 215-216.

deze reden uitgevoerd. Hoe komt het dan dat een aantal bronnen zeggen dat “alle” Joden toch werden verbannen? Het is mogelijk dat de Romeinse overheid, net zoals ten tijde van Tiberius, zei dat alle Joden verbannen werden om een statement te maken maar dit zal niet overeen hebben gekomen met de werkelijkheid. Zoals hiervoor gezegd waren de Joden bekend in de stad. Veel inwoners kenden hen. Een grote, grotendeels symbolische, straf tegen hen maakte aan de andere inwoners duidelijk dat verstoringen van de rust niet zouden worden geaccepteerd. Sommige auteurs hebben deze verklaring misschien letterlijk overgenomen in hun werk. Daarnaast is er nog een andere verklaring: Het is mogelijk dat het niet enkel de onruststokers waren die de hoofdstad wel hebben verlaten maar ook een aantal andere Joden. Het verbod op bijeenkomsten uit 41 n.C. zorgde ervoor dat Joden niet meer konden samenkomen in de synagogen. Voor een aantal gelovigen zou dit als een zware straf hebben aangevoeld. Daarnaast hebben sommigen Rome misschien vrijwillig verlaten omdat er een gerucht rondging dat alle Joden zouden worden verbannen. Het verbod op bijeenkomsten was niet permanent. Veel Joden keerden na een tijdje terug, enkel de verbannen onruststokers bleven permanent weg.²⁵⁹

De interventies van Claudius waren dus bedoeld om de orde en rust te bewaren in Rome. Hij had niet de bedoeling om de Joodse gemeenschap aan te vallen. Hij beschermde namelijk de rechten van Joden in de diaspora doorheen het rijk. Hierna, bij de bespreking van de conflicten in Alexandrië, zal bijvoorbeeld aan bod komen dat Claudius de rechten en privileges van de Joden in deze stad behield ook al wilden de Griekse inwoners deze nietig verklaren. Claudius was zeker geen antisemiet die de Joden uit Rome om die reden zou hebben verbannen.

Na de “verbanning” van Claudius komen we geen grootschalige spanningen meer tegen met betrekking tot de Joodse gemeenschap in Rome voor 150 n.C. Enkel bij het verzamelen van de *Fiscus Iudaicus* kwamen er een aantal spanningen voor. Deze zullen in hoofdstuk 5.3 worden besproken. Eén andere vermelding van Cassius Dio is wel interessant. Keizer Domitianus zou volgens hem meerdere mensen, die zich aangetrokken voelden tot Joodse gebruiken, vervolgd hebben.²⁶⁰ Dio heeft geen extra informatie over deze gebeurtenis. Het is niet zeker wie er precies wordt bedoeld. Misschien werden een aantal Joodse bekeerlingen vervolgd maar volgens Rutgers is dit niet zeker. Het is mogelijk dat Domitianus een aantal tegenstanders uit de weg wilde ruimen of hun bezit wilde confisqueren. Ze beschuldigen van het volgen van “Joodse, atheïstische, gebruiken” zou slechts als een excuus zijn gebruikt. De Joodse gemeenschap in Rome was grotendeels ongestoord.²⁶¹ In hoofdstuk 5.3 zal eveneens aan bod

---

²⁵⁹ J. M. O’Clair, “The Edict of Claudius and the Occasion of Romans,” Academia.edu, geraadpleegd 04/07/2024, https://www.academia.edu/48866027/The_Edict_of_Claudius_and_the_Occasion_of_Romans, 11-12; Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B.C.-A.D. 135)*, 3: 78; Cappelletti. *The Jewish community of Rome: From the second century B.C. to the third century C.E.*, 87.

²⁶⁰ Cassius Dio, *Historia Romana* LXVII. 14. 2-3. “The charge brought against them both was that of atheism, a charge on which many others who drifted into Jewish ways were condemned. Some of these were put to death, and the rest were at least deprived of their property...”

²⁶¹ Rutgers, “Roman Policy towards the Jews: Expulsions from the city of Rome during the First Century C.E.,” 67.

komen dat Domitianus wel vaker gebruik maakte van geweld of bepaalde wetten negeerde om zijn zin te krijgen.

5.2. Opstanden en pogroms in Alexandrië

5.2.1. Oplopende spanningen:

Meerdere opvallende, gewelddadige conflicten tussen Joden en niet-Joden in de stad zullen verderop worden besproken. Deze conflicten ontstonden echter niet in een vacuüm. In het hoofdstuk waar de politieke organisatie van de Joodse gemeenschap werd onderzocht kwam al aan bod dat Joodse en Griekse auteurs elkaar tegenspraken als ze het hadden over de vermeende privileges en politieke rechten die de Alexandrijnse Joden zouden hebben gehad. Griekse inwoners waren niet tevreden met de rechten die de Joden in de stad kregen. Waarom vonden ze dit echter een groot probleem? Hiervoor werd aangetoond dat niet alle Joden het Griekse burgerschap kregen. Zij stonden dus niet per se op gelijke voet met de Griekse inwoners. Volgens Josephus waren er al spanningen tussen Joden en Grieken sinds de periode waarin Alexander de Grote nog leefde.²⁶² Smallwood en Harker merken echter op dat de relaties tussen Joden en niet-Joden in Alexandrië eigenlijk pas significant begonnen te verslechteren na de Romeinse verovering in 30 v.C. De Griekse inwoners moesten accepteren dat hun glorieuze stad nu slechts een geannexeerde stad was binnen het Romeinse Rijk in plaats van de hoofdstad van een groot, Hellenistisch rijk.²⁶³ Daarnaast steunden meerdere Romeinse keizers de Joden in de diaspora doorheen het rijk. Zoals hiervoor gezegd, liet Augustus toe dat de Joden een *gerousia* hadden en dat ze zichzelf gedeeltelijk konden besturen. De Griekse inwoners kregen echter niet de toestemming om een eigen stadsraad of *boule* op te richten. Ook de keizers na Augustus lieten dit niet toe.²⁶⁴ Alexandrijnse burgers kregen wel meerdere privileges maar bepaalde beperkingen van hun onafhankelijkheid, zoals het verbod op het oprichten een *boule*, kon toch als een vernedering hebben gevoeld voor de Griekse inwoners.²⁶⁵ Volgens Harker had de Alexandrijnse bevolking in die tijd een reputatie als amokmakers. Dit was misschien de reden waarom Rome hun onafhankelijkheid deels probeerde tegen te werken. Harker nuanceert deze gedachte wel. De Alexandrijnse bevolking was misschien niet opstandiger dan de bevolking in andere steden maar Alexandrië was een erg grote, dichtbevolkte en belangrijke stad waardoor publieke onrust als een groot probleem werd ervaren door de machthebbers.²⁶⁶ Deze oneerlijke behandeling in vergelijking met de (opstandige) Griekse bevolking in andere steden, werd door de Griekse Alexandrijnen

---

²⁶² Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* II. 487-489.

²⁶³ Smallwood, *The Jews under Roman rule. from Pompey to Diocletian: A study in political relations*, 230-231; Harker, *Loyalty and dissidence in Roman Egypt: The case of the Acta Alexandrinorum*, 4-6. Harker haalt een aantal bronnen aan die aantonen dat er ook al spanningen waren tussen Rome en Alexandrië voor 30 v.C.: Diodorus informeert ons bijvoorbeeld over een prominente Romein die vermoord werd in Alexandrië. Caesar en Valerius Maximus schrijven dat twee zonen van M. Bibulus, de gouverneur van Syrië, gedood werden in Alexandrië: Diodorus van Sicilië, *Bibliotheca Historica* I. 83, 8; Julius Caesar, *Commentarii de bello civili* III. 110; Valerius Maximus, *Facta et dicta memorabilia* IV. 1.14.

²⁶⁴ Cassius Dio, *Historia Romana* LI. 17, 2; Harker, *Loyalty and dissidence in Roman Egypt: The case of the Acta Alexandrinorum*, 5 en 218; Tcherikover en Fuks, *Corpus Papyrorum Judaicarum*, 1: 65.

²⁶⁵ Voor informatie over deze privileges, zie: Diana Delia, *Alexandrian citizenship during the Roman principate* (Atlanta, Georgia: Scholars Press, 1991), 30-34.

²⁶⁶ Harker, *Loyalty and dissidence in Roman Egypt: The case of the Acta Alexandrinorum*, 5-6.

niet in dank afgenomen. Pas tijdens de regeerperiode van Septimus Severus kregen de Grieken een *boule* maar dit ligt buiten de periode waar dit onderzoek naar kijkt.²⁶⁷ Deze zaken zorgden voor frustratie bij de Griekse inwoners. In de *Acta Alexandrinorum* worden de Romeinse keizers bijvoorbeeld nu en dan negatief voorgesteld. Ze worden als vrienden van Joden voorgesteld, wat voor de Griekse inwoners vooral als negatief kenmerk werd bedoeld.²⁶⁸ Na 30 v.C. liepen de spanningen dus hoog op tussen de Joodse en Griekse inwoners van de stad. Deze spanningen escaleerden een aantal keren tussen 30 v.C. en 150 n.C. Deze opvallende momenten zullen nu worden geanalyseerd.

---

²⁶⁷ Smallwood, *The Jews under Roman rule. from Pompey to Diocletian: A study in political relations*, 232.

²⁶⁸ Tcherikover en Fuks, *Corpus Papyrorum Judaicarum*, 2: 57; CPJ 157 toont dit bijvoorbeeld aan: Joden worden als goddeloos voorgesteld.

5.2.2. Conflicten in Alexandrië:

5.2.2.1. 38 n.C.

Dit jaar is een zeer bewogen periode in de geschiedenis van Alexandrië. Zoals hiervoor gezegd waren er al een tijd spanningen in de stad. Deze escaleerden uiteindelijk in 38 n.C. Philo beschrijft deze gebeurtenis zeer uitgebreid. Hij was echter een Jood die zelf in Alexandrië woonde. Hij is dus niet onpartijdig. Aulus Avillius Flaccus werd de gouverneur van Egypte in 32 of 33 n.C. Er waren niet echt grote conflicten tussen Joden en niet-Joden in de stad tijdens de eerste jaren van zijn gouverneurschap.²⁶⁹ Dit veranderde echter in 38 n.C. Flaccus zou de Griekse inwoners van de stad hebben gesteund ten nadele van de Joden. Joden werden vervolgens gemarteld en vermoord. Voordat de rellen van 38 n.C. in meer detail worden onderzocht kan het interessant zijn om eerst te kijken naar de bredere context. Waarom trad Flaccus nu ineens op tegen de Joodse inwoners van de stad terwijl hij niet echt negatief stond tegenover hen in de jaren voordien? Philo heeft namelijk niets anders dan lof voor de eerste jaren van Flaccus' gouverneurschap. Pas na de dood van keizer Tiberius veranderde zijn gedrag. In 37 n.C. werd Gaius Romeins keizer. Flaccus was niet bepaald bevriend met Gaius en hij vreesde voor zijn eigen positie en zijn leven. De moeder van Gaius, Agrippina, kwam namelijk enkele jaren daarvoor in opspraak. Flaccus was toen een van de personen die Agrippina aanklaagde. De nieuwe keizer had een motief om de gouverneur van Egypte te straffen. Daarnaast kwam Flaccus erachter dat Gemellus, de kleinzoon van Tiberius, en Macro, met wie hij beiden bevriend was, vermoord werden kort nadat Gaius de troon had bestegen.²⁷⁰ De gouverneur wist niet meer wat te doen. Enkele Grieken uit Alexandrië, Lampo en Isidorus, zagen wat er gebeurde en ze beslisten om de situatie in hun voordeel te laten spelen. Ze overtuigden Flaccus om zich tegen de Joden te keren. De Griekse inwoners van de stad zouden hem in ruil steunen.²⁷¹ Flaccus was uiteindelijk overtuigd en hij wilde hun steun en bescherming. De gouverneur deed aanvankelijk niets extreem. Eerst steunde hij Grieken bijvoorbeeld vaker in rechtszaken tegen Joden. Volgens Smallwood wilden de Grieken niet perse dat Joden fysiek aangevallen zouden worden. Verderop zal aan bod komen dat dit uiteindelijk wel gebeurde. De Grieken wilden waarschijnlijk wel dat Flaccus bepaalde Joodse privileges en rechten in vraag zou stellen.²⁷² Ik denk dat dit zeker een plausibele verklaring is. Hiervoor werd aangetoond gezien dat de Joodse gemeenschap in Alexandrië relatief centraal georganiseerd was en dat hun *politeuma* een aantal rechten en privileges met zich meebracht. De Griekse inwoners wilden vooral zelf in het bezit zijn van privileges en politieke rechten. De Romeinse machthebbers van de stad konden waarschijnlijk niet echt optreden tegen de Joden

---

²⁶⁹ Gruen, *Diaspora: Jews amidst Greeks and Romans*, 54-55; Smallwood, *The Jews under Roman rule. from Pompey to Diocletian: A study in political relations*, 236.

²⁷⁰ Philo van Alexandrië, *In Flaccum* 1-18.

²⁷¹ Philo van Alexandrië, *In Flaccum* 19-24; Een papyrus die onderdeel uitmaakt van de *Acta Alexandrinorum* verwijst ook naar een persoon genaamd Dionysios. Hij zou samen hebben gewerkt met Isidorus en Lampo. In deze papyrus wordt er een bijeenkomst omschreven tussen Flaccus en de leiders van de Alexandrijnse antisemieten maar deze bron is waarschijnlijk grotendeels fictief: CPJ 154; Gruen, *Diaspora: Jews amidst Greeks and Romans*, 55.

²⁷² Smallwood, *The Jews under Roman rule. from Pompey to Diocletian: A study in political relations*, 237.

(als ze dit al zouden hebben gewild, wat zelden het geval was) omdat ze zo strak georganiseerd waren en zich daardoor politiek konden verzetten. Op dit moment was er echter een wanhopige gouverneur, Flaccus, die het wel zou riskeren om deze gemeenschap “aan te vallen”. De Grieken zagen dat dit een uitgesproken kans was om de Joodse privileges en invloed te verminderen en daardoor zelf meer invloed naar zich toe te trekken.

In Augustus in het jaar 38 n.C. kwam de Joodse koning Agrippa I aan in Alexandrië. Hij was op doortocht van Rome naar zijn koninkrijk. Volgens Philo probeerde hij eerst niet op te vallen maar al snel verspreidde het nieuws zich onder de bevolking dat Agrippa I in Alexandrië was. De Joodse gemeenschap vroeg aan Agrippa om een document naar de Romeinse keizer te sturen waarin werd uitgelegd dat Flaccus hen de laatste tijd benadeelde.²⁷³ Agrippa toonde zich nu wel in het openbaar samen met zijn gewapende lijfwachten. Bepaalde Griekse inwoners vonden dat dit een zware belediging was. Hun stad was nog niet zo lang geleden overgenomen door de Romeinen. Daarnaast moesten ze slikken dat de Joden een *gerousia* kregen terwijl zij geen *boule* mochten oprichten. In hun ogen kregen de Joden al te veel privileges en rechten die eigenlijk aan hen moesten toebehoren. Daarbovenop leek het nu ineens alsof een Joodse koning een gewapende parade organiseerde in hun stad om de privileges en rechten van zijn volk te beschermen. Dit was voor velen een stap te ver. De Grieken kwamen zelf op straat. Flaccus wilde Isidorus, Lampo en de andere Grieken niet voor de voeten stoten en hij greep daarom niet in. De menigte verwoestte enkele synagogen of plaatsten er afbeeldingen van de keizer in zodat deze onbruikbaar zouden worden.²⁷⁴ Dit was tegen de Romeinse wet die de Joodse religie een beschermde status gaf. Flaccus zag dat de spanningen tot een hoogtepunt kwamen en hij besloot om nu expliciet de kant van de Grieken te kiezen. Hij gaf een proclamatie uit waarin de Joden hun burgerlijke rechten verloren. Ze verloren hun *politeuma* rechten en hun politieke inspraak. Volgens Smallwood was dit het ultieme doel van de Grieken.²⁷⁵ Het lijkt mij plausibel dat Isidorus, Lampo en andere Griekse machthebbers Flaccus overtuigden om deze drastische beslissing te nemen. Op deze manier zou Flaccus hun steun blijven krijgen. De gouverneur werd gedwongen om nu expliciet een kant te kiezen aangezien de situatie erg volatiel was. Kleine, subtiele manieren om Joden te benadelen werden door de Grieken niet meer als voldoende aanzien.

Bepaalde Griekse inwoners zagen dat Flaccus hen nu volledig steunde en niet ingreep als ze Joodse synagogen aanvielen. Het geweld escaleerde hierdoor verder. Philo beschrijft uitgebreid hoe huizen geplunderd werden en hoe Joden mishandeld werden.²⁷⁶ In hoofdstuk 2.3 werd aangetoond dat er een aantal Joodse wijken waren in de stad maar dat er ook Joden in andere wijken leefden. Nu werden velen echter gedwongen om hun huizen te verlaten en om in één district te gaan leven. Er was veel armoede. Flaccus probeerde achteraf om tot een compromis te komen tussen de Grieken en Joden maar dit was mislukt. Philo zegt dat Flaccus achteraf achtendertig leden van de *gerousia* arresteerde. Philo laat blijken alsof deze leden onschuldig waren maar het is mogelijk dat ze de pogingen tot reconciliatie van de gouverneur niet wilden volgen en de Grieken op hun beurt aanvielen. Philo zou dit niet hebben vermeld

---

²⁷³ Philo van Alexandrië, *In Flaccum* 24-31 en 103; Philo van Alexandrië, *Legatio ad Gaium* 178-179.

²⁷⁴ Philo van Alexandrië, *In Flaccum* 41-43; Philo van Alexandrië, *Legatio ad Gaium* 133-134.

²⁷⁵ Smallwood, *The Jews under Roman rule. from Pompey to Diocletian: A study in political relations*, 240.

²⁷⁶ Philo van Alexandrië, *In Flaccum* 53-72.

omdat hij de Joden als volstrekt onschuldige slachtoffers wou afbeelden.²⁷⁷ De leden van de *gerousia* kregen wel zeer zware, disproportionele straffen die mogelijks als een vernedering werden bedoeld. Philo overdrijft misschien in zijn beschrijving van het geweld maar het staat vast dat de Joodse bevolking rake klappen kreeg.²⁷⁸

Uiteindelijk waren de gemoederen wat bedaard en nam het geweld af. Na een tijdje arriveerde een groep soldaten uit Rome om de gouverneur te arresteren. We weten niet zeker of dit een politieke zet was van de Romeinse keizer, waar Flaccus al die tijd al zo bang voor was, of dat het een reactie was op het geweld die hij toeliet in Alexandrië. Volgens Philo was het duidelijk dat Flaccus gearresteerd werd omdat hij de Joden slecht behandelde maar zoals hiervoor gezegd is deze auteur zeker niet onpartijdig. Kort daarna kwam er een nieuwe prefect, Vitrasius Pollio, aan de macht in Egypte. De Joodse inwoners hadden na verloop van tijd opnieuw financiële zekerheid en ze konden waarschijnlijk ook terugkeren naar hun huizen. Twee jaar later werden hun rechten, die Flaccus had afgeschaft, door keizer Claudius hersteld.²⁷⁹

Deze gewelddadige gebeurtenis was volgens mij vooral een conflict om privileges en politieke rechten. Griekse inwoners wilden dat de Joden deze zaken verloren terwijl de Joodse gemeenschap deze wilde beschermen en daarom niet akkoord ging met het “compromis” van Flaccus. Bij de sociale conflicten in Rome werd aangetoond dat het vaak de Romeinse overheid zelf was die ingreep tegen de Joden. Op het eerste gezicht lijkt dit ook het geval te zijn in Alexandrië. Flaccus steunde de Grieken namelijk ten nadele van de Joodse inwoners. Toch denk ik dat de Romeinse overheid zeker niet negatief stond tegenover de Joden in de diaspora. Flaccus zelf had geen expliciete haat tegenover het Judaïsme. Er waren geen problemen tijdens zijn eerste jaren als gouverneur. Hij greep slechts tegen hen in om de steun van de Griekse machthebbers en inwoners van de stad te verkrijgen. Hij probeerde zelf om het geweld te laten stoppen en beide kanten zich met elkaar te laten verzoenen. Dit was echter niet gelukt. Waarschijnlijk wou hij niet te veel toegevingen doen aan de Joden om zo de steun van de Grieken te behouden. Na zijn arrestatie zien we dat de nieuwe Romeinse machthebbers de rechten van de Joodse gemeenschap relatief snel herstelden. Na dit conflict werd er een Griekse en Joodse delegatie naar Rome gestuurd om de keizers te overtuigen van hun gelijk. Philo zegt dat de keizer Gaius erg vijandig stond tegenover de Joodse gemeenschappen en dat de Grieken daarom zo gewelddadig optraden tijdens de rellen maar volgens mij lijkt dit onwaarschijnlijk. De spanningen liepen namelijk al op voordat Gaius aan de macht kwam. De keizer zou ook niet rechtstreeks hebben ingegrepen tegen de Joden (in Alexandrië). Het waren vooral de Grieken die geweld pleegden omdat ze dachten dat de keizer (zogezegd) ook ongunstig stond tegenover Joden. Van een rechtstreekse benadeling van de Romeinse overheid is hier dus geen sprake. Zoals hiervoor al aangehaald werd, besloot zijn opvolger, Claudius, uiteindelijk om de Joodse privileges toch te herstellen. Onder historici is

---

²⁷⁷ Smallwood, *The Jews under Roman rule. from Pompey to Diocletian: A study in political relations*, 241.

²⁷⁸ Gruen, *Diaspora: Jews amidst Greeks and Romans*, 56-57.

²⁷⁹ Philo van Alexandrië, *In Flaccum* 104-124; Harker, *Loyalty and dissidence in Roman Egypt: The case of the Acta Alexandrinorum*, 11.

er discussie of Gaius de Joden haatte maar ik zal deze discussie hier niet verder bespreken.²⁸⁰ Als hij hen zou hebben gehaat en de diaspora wou benadelen, dan was hij een uitzondering.

5.2.2.2. De delegaties naar Gaius en Claudius.

Na de rellen stuurden zowel de Joden als de Grieken een delegatie naar Rome om hun grieven op te sommen. Ze hoopten dat de keizer hun kant zou steunen. Isidorus was lid van de Griekse ambassade, Philo van de Joodse.²⁸¹ Zoals hiervoor gezegd besloot keizer Claudius uiteindelijk om Joodse rechten te herstellen maar het kan interessant zijn om de doelen en gesprekken tussen de delegaties en de twee betrokken Romeinse keizers, Gaius en Claudius, nader te bekijken. Het is wederom Philo die ons hier uitgebreid over informeert in zijn *Legatio ad Gaium*. Eenmaal de delegaties in Rome gearriveerd waren moesten ze echter een lange tijd wachten om gehoord te worden door keizer Gaius.²⁸² Het verloop van de delegatie zal hier niet worden aangehaald. Philo geeft veel details maar deze doen er hier niet echt toe. De Joden wilden vooral de beslissingen van Flaccus terugdraaien en hun rechten terugkrijgen. Het is mogelijk dat ze hun rechten en privileges verder wilden uitbreiden maar dit is niet zeker. De Grieken wilden vooral zichzelf verdedigen en aantonen dat de Joden geen hoge status moesten (terug)krijgen.²⁸³ We weten niet zeker hoe Gaius reageerde op de eisen en argumenten van de delegaties. Volgens Philo was de keizer aanvankelijk vijandig tegenover zijn delegatie maar werd zijn toon wat zachter na verloop van tijd. Josephus zegt dan weer dat de keizer weigerde om te luisteren naar Philo. Een papyrus laat blijken dat de keizer de Griekse delegatie steunde maar dit document is mogelijk fictief.²⁸⁴ Wat Gaius uiteindelijk zou hebben beslist zullen we nooit weten aangezien hij stierf voordat hij een definitieve beslissing kon nemen.

Zowel Philo als Isidorus probeerden de nieuwe keizer te overtuigen. Claudius wou vooral dat de orde hersteld werd en hij stelde een compromis op. De Joden zouden hun oude rechten en privileges terugkrijgen die Flaccus had afgeschaft. De *politeuma* werd hersteld.²⁸⁵ Claudius besloot om beide kanten niet te straffen voor hun rol in de rellen van 38 n.C. Beide bevolkingsgroepen moesten opnieuw in vrede samen kunnen leven. Op deze manier probeerde de keizer beide kanten tevreden te stellen. Hij maakte wel duidelijk dat de Joden, wiens oude rechten hersteld werden, niet mochten ijveren voor een verdere verbetering van hun status. Ze genoten namelijk al van veel voordelen ook al leefden ze in een stad die “niet

---

²⁸⁰ Gruen bespreekt dit: Zie voetnoot 278.

²⁸¹ Philo van Alexandrië, *Legatio ad Gaium* 355 en 370; Flavius Josephus, *Antiquitates Iudaicae* XVIII. 257-260.

²⁸² Philo van Alexandrië, *Legatio ad Gaium* 181-183. Philo zegt dat Gaius de Joodse delegatie meerdere keren liet wachten. Hij was bang dat de keizer de kant van de Grieken zou kiezen.

²⁸³ Harker, *Loyalty and dissidence in Roman Egypt: The case of the Acta Alexandrinorum*, 17-18.

²⁸⁴ Philo van Alexandrië, *Legatio ad Gaium* 349 en 367; P.Giss.Lit. 4.7 iii.27-35. Peter Alois Kuhlmann, *Die Gliessener Literarischen Papyri und die Caracalla-Erlasse: Edition, übersetzung und kommentar* (Giessen: Universitätsbibliothek, 1994), 116-124.

²⁸⁵ Flavius Josephus, *Antiquitates Iudaicae* XIX. 280-285.

de hunne was". Dit is volgens mij wederom een bewijs dat dit conflict voornamelijk om politieke rechten en privileges ging aangezien het compromis, waar beide kanten tevreden mee moesten zijn, vooral over deze kenmerken ging. De Joodse inwoners behielden hun rechten terwijl de Grieken erop konden rekenen dat deze rechten niet verder zouden worden uitgebreid. Alexandrië zou een "Griekse stad" blijven.²⁸⁶ Onder historici is er discussie of de Joden hun rechten wel degelijk wilden uitbreiden maar deze vermelding is hier volgens mij geen sluitend bewijs voor. Claudius kan dit simpelweg hebben gezegd om de Grieken gerust te stellen ook al ijverden de Joden niet echt voor een uitbreiding van hun privileges.

5.2.2.3. 66 n.C.

Na de beslissing van Claudius komen we in de bronnen geen vermeldingen meer tegen van spanningen tot 66 n.C. in dit jaar was er opnieuw geweld in de stad. Het is mogelijk dat er nog steeds spanningen waren tussen Joden en Grieken in de stad in de jaren na 38-41 n.C. maar dit zal niet zo gewelddadig en uitgebreid geweest zijn als daarvoor. Als er wel degelijk opnieuw veel geweld werd gepleegd dan zouden Josephus en Philo ons daar over hebben geïnformeerd. Philo stierf in 50 n.C. en kan ons niet informeren over de periode tussen zijn sterftedatum en 66 n.C. Josephus is onze enige bron over de gebeurtenis in 66 n.C. Hij zegt dat er een escalatie van geweld was in dit jaar maar dat de spanningen al een tijdje aan het opbouwen waren. Josephus lijkt dus aan te tonen dat Claudius' beslissing niet voor een langdurige vrede had gezorgd. Het geweld in 66 n.C. is interessant omdat Josephus expliciet de link legt met de Eerste Joods-Romeinse Oorlog. Hij zegt namelijk dat de spanningen in Alexandrië nu veel heftiger waren dan anders omdat er ook opstanden waren in andere gebieden, zoals in Judea. Josephus beschrijft hoe Alexandrijnse Grieken samenkwamen in het amfiteater. Ze zouden een delegatie naar keizer Nero willen sturen. De Joden drongen achteraf het amfiteater binnen en werden door de Grieken aangevallen. Drie Joden werden zelfs vermoord. De Joodse gemeenschap organiseerde zichzelf en een menigte ging daarna opnieuw naar het amfiteater. Ze dreigden dat ze het gebouw in brand zouden steken.²⁸⁷ Josephus vermeldt niet waarom er een delegatie zou worden gestuurd of waarom de Joden het gebouw wilden binnendringen om te horen wat er besproken werd. Volgens mij is het mogelijk dat de Griekse inwoners zagen dat er een Joodse opstand in Judea aan de gang was. Ze probeerden misschien om de keizer te overtuigen om de beslissing van Claudius nietig te verklaren en de Joodse status en privileges nu opnieuw te herbekijken aangezien Joden (in Judea) nu in opstand kwamen. Het compromis van Claudius stelde beide kanten wel een beetje tevreden maar nu zagen de Grieken misschien een nieuwe kans om hun eisen volledig in te willigen. De Alexandrijnse Joden wilden niet dat ze hun rechten opnieuw zouden verliezen en probeerden daarom de delegatie te beïnvloeden of te stoppen. Smallwood,

---

²⁸⁶ CPJ 153.

²⁸⁷ Josephus, *Bellum Iudaicum* II. 487-493.

Tcherikover en Fuks hebben een gelijkaardige mening als ikzelf.²⁸⁸ De Romeinse prefect in Egypte, Tiberius Julius Alexander, probeerde de orde eerst vreedevol te herstellen. De rellen stopten echter niet. De prefect besloot daarna om het leger op de Joodse opstandelingen af te sturen. Een aantal Joden vochten echter terug. Josephus vermeldt niet enkel dat er Joden werden vermoord maar ook dat hun huizen werden geplunderd en verwoest. Sommige Griekse inwoners van de stad zouden eveneens Joden hebben aangevallen. Er waren zogezegd 50000 slachtoffers. Dit aantal is waarschijnlijk overdreven aangezien de Joodse gemeenschap nog sterk aanwezig was in de volgende jaren maar het kan wel aantonen dat de Romeinen zeer hard optraden tegen de opstandelingen.²⁸⁹ Volgens mij reageerde de prefect zo hardhandig doordat er al een opstand bezig was in Judea. Als hij de opstandelingen niet snel tot de orde kon brengen, dan dacht hij misschien dat de gemeenschap in Alexandrië ook een gewapende, georganiseerde opstand zou beginnen. Volgens mij wijst dit er dus niet op dat de Romeinse machthebbers antisemitisch waren. Tiberius Julius Alexander was namelijk zelf als Jood geboren in Alexandrië.²⁹⁰ Zijn voornaamste doel was om de orde zo snel mogelijk te herstellen, koste wat kost.

Deze gebeurtenis toont aan dat verre conflicten, zoals de Eerste Joods-Romeinse Oorlog, een invloed kunnen hebben op sociale spanningen in Alexandrië. Als deze opstand er niet zou zijn geweest, dan zou de gewelddadige gebeurtenis en de harde reactie van de Romeinse prefect waarschijnlijk nooit voorgekomen zijn. Het is daarnaast mogelijk dat dit conflict opnieuw te maken had met een discussie over de Joodse status en privileges. Hiervoor hebben we gezien dat de Grieken hier al een hele tijd moeilijkheden mee hadden. In 38 n.C. mondde dit al uit in een gewelddadig conflict. Josephus zegt niet expliciet dat dit de reden was voor het geweld in 66 n.C. maar hiervoor werd aangetoond dat dit wel degelijk een mogelijkheid was. In een ander werk van Josephus wordt er gedemonstreerd dat de Grieken namelijk nog steeds een einde wilden maken aan de *politeuma* rechten van de Joodse gemeenschap in de stad. Na de opstand van 66 n.C. vroegen de Alexandrijnse Grieken namelijk opnieuw aan Vespasianus en Titus om de Joodse rechten af te bouwen maar zij gingen hier niet mee in.²⁹¹ Als de Grieken hier in 38 n.C. al om vroegen en ook in de periode na 66 n.C. dan is het waarschijnlijk dat dit een van hun eisen was in 66 n.C. Daarnaast zorgde het conflict in Palestina er ook voor dat de Joodse gemeenschap in Alexandrië hun loyaliteit aan de Romeinen wilden bewijzen. In hoofdstuk 1.2.2 werd er bijvoorbeeld al kort aangehaald dat er een aantal Sicariërs, leden van een Joodse sekte die een rol hadden gespeeld in de opstand in Palestina, in 72 n.C. naar Alexandrië kwamen. De Joodse gemeenschap gaf ze achteraf aan bij de Romeinse autoriteiten.²⁹²

---

²⁸⁸ Smallwood, *The Jews under Roman rule. from Pompey to Diocletian: A study in political relations*, 365; Tcherikover en Fuks, *Corpus Papyrorum Judaicarum*, 1: 78-79.

²⁸⁹ Josephus, *Bellum Iudaicum* II. 494-498; Smallwood, *The Jews under Roman rule. from Pompey to Diocletian: A study in political relations*, 366.

²⁹⁰ E.G. Turner, "Tiberivs Ivlivs Alexander," *The Journal of Roman Studies* 44 (1954): 54-59.

²⁹¹ Flavius Josephus, *Antiquitates Iudaicae* XII. 121; Smallwood, *The Jews under Roman rule. from Pompey to Diocletian: A study in political relations*, 366.

²⁹² Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* VII. 407-419, 437.

5.2.2.4. [115-117: De Kitosoorlog.](#)

Na de rellen in 66 n.C. zijn er opnieuw bijna geen vermeldingen meer van gelijkaardige spanningen in Alexandrië. Dit verandert in de periode rond 115 n.C. In noord-Egypte was er een opstand tijdens de laatste jaren van Trajanus' heerschappij. Voordat het verloop en de impact van de Kitosoorlog in Alexandrië wordt besproken kan het interessant zijn om een papyrus kort te bespreken. Deze papyrus beschrijft hoe een Joodse en Griekse delegatie voor Trajanus verschenen voordat de opstand begon.

De bron in kwestie maakt deel uit van de *Acta Alexandrinorum*.²⁹³ We weten niet zeker wat beide delegaties wilden aangezien de bron daar niet in detail op ingaat. Het is mogelijk dat dit opnieuw om een gelijkaardig conflict ging tussen Joodse en Griekse inwoners van de stad, zoals diegenen die hiervoor al besproken zijn geweest. Trajanus wordt voorgesteld als iemand die de Joden steunt ten nadele van de Grieken. De keizer stelt zich erg vijandig op tegenover Hermaiskos, een lid van de Griekse delegatie, terwijl hij de Joodse delegatie erg vriendelijk ontvangt. Deze bron is waarschijnlijk grotendeels fictief. De keizer zou namelijk luisteren naar een raad die gevuld is door Joden, wat onwaarschijnlijk is.²⁹⁴ Daarnaast is er zelfs sprake van een goddelijke interventie: de buste van Sarapis, die de gezanten met zich meedroegen, begon namelijk te zweten, wat voor grote verbazing zorgde bij de keizer en het volk van Rome. We weten jammer genoeg niet hoe het verhaal zou eindigen aangezien de papyrus beschadigd is. Zoals andere papyri die onderdeel uitmaken van de *Acta Alexandrinorum* worden de Alexandrijnse Grieken voorgesteld als patriotten die zich moeten verdedigen tegen de wrede Romeinse overheersers. De Romeinen zouden daarnaast vaak de kant van de Joden kiezen. Zoals hiervoor gezegd zegt de auteur niet wat de delegaties nu eigenlijk wilden bereiken. Volgens mij is het mogelijk dat dit opnieuw een conflict was over Joodse rechten en privileges, zoals de conflicten die in 38 n.C. en 66 n.C. voorkwamen. Misschien was er ditmaal voornamelijk een conflict over de religieuze vrijheden van de Joodse gemeenschap in Alexandrië. De Joden worden namelijk "ongelovig" genoemd in de bron en er vindt een goddelijke interventie plaats, wat in andere *Acta Alexandrinorum* documenten niet voorkomt. Dit document toont wel aan dat er opnieuw oplopende spanningen waren tussen Grieken en Joden in Alexandrië, wat zeker een rol kan hebben gespeeld in de opstand van 115 n.C.

De Kitosoorlog begon in Cyrenaica en verspreidde zich achteraf doorheen noord-Egypte en in Cyprus. De focus zal hier voornamelijk liggen op Alexandrië. Volgens Eusebius begon de opstand eerst als een relatief kleinschalig conflict die vooral gericht was tegen de Griekse inwoners in Egypte.²⁹⁵ De opstand escaleerde uiteindelijk en werd een rebellie tegen Rome. Aanvankelijk wonnen de opstandelingen enkele veldslagen. Griekse vluchtelingen gingen naar Alexandrië en daarna werden een aantal Joden in de stad vermoord. De Romeinen stuurden

---

²⁹³ CPJ 157.

²⁹⁴ Smallwood, *The Jews under Roman rule. from Pompey to Diocletian: A study in political relations*, 389-392.

²⁹⁵ Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, IV. 1-2. "In the course of the eighteenth year of the reign of the Emperor a rebellion of the Jews again broke out and destroyed a great multitude of them. For both in Alexandria and in the rest of Egypt and especially in Cyrene, as though they had been seized by some terrible spirit of rebellion, they rushed into sedition against their Greek fellow citizens, and increasing the scope of the rebellion in the following year started a great war while Lupus was governor of all Egypt."

uiteindelijk soldaten om de opstand neer te slaan, wat lukte. Er zijn niet veel bronnen die ons informeren over de opstand. Enkel Cassius Dio en Orosius geven een klein beetje meer informatie. Volgens Dio vielen de opstandelingen in Cyrenaica zowel Romeinen als Grieken aan en ze waren erg brutaal. Ze waren zogezegd kannibalen en droegen de huid van hun vijanden. De Joden in Egypte zouden gelijkaardige zaken hebben gedaan. Orosius zegt eveneens dat de opstand erg bloedig verliep. De beschrijving van Dio is overdreven maar de opstand zal waarschijnlijk wel bloedig zijn geweest. Ook onder de opstandelingen zelf waren er veel slachtoffers.²⁹⁶ Ondanks het feit dat we maar weinig informatie hebben over de oorzaken en het verloop van de opstand, kunnen we wel achterhalen dat de opstand te maken zal hebben gehad met de relaties tussen Grieken en Joden in de regio. Alle drie de auteurs vermelden dit. Voor Alexandrië hoeft dit zeker niet verbazend te zijn. De papyrus die hiervoor is aangehaald, over de Joodse en Griekse delegaties naar Trajanus, toont aan dat de spanningen tussen beide bevolkingsgroepen opnieuw toegenomen waren in deze periode. Na de eerste Joods-Romeinse Oorlog moesten Joden ook een belasting, de *Fiscus Iudaicus*, betalen. Hierover verderop meer. Deze belasting zorgde mogelijks voor onvrede en kan een oorzaak zijn geweest voor de onrust. Voordat de opstand begon waren veel Romeinse legioenen vertrokken uit Egypte en andere provincies om oorlog te gaan voeren tegen de Parthen. Misschien zagen de Joden nu een kans om in opstand te komen. Volgens Smallwood is het mogelijk dat opstandige Joden in Alexandrië voornamelijk in conflict kwamen met de Griekse inwoners. Pas nadat het Romeinse leger ingreep, werd de opstand een rebellie tegen Rome zelf.²⁹⁷

Door een gebrek aan informatie weten we niet goed welke gevolgen de mislukte opstand had voor de Joodse gemeenschap in Alexandrië. Een aantal Joden verloren hun leven tijdens het neerslaan van de opstand maar het is niet zeker of de gemeenschap uiteindelijk sterk in aantal was verminderd of dat ze gestraft werden door de Romeinen. Het valt wel op dat de Alexandrijnse Joden bijna niet aan bod komen in de bronnen tijdens de Bar Kochba-opstand, het laatste conflict dat verderop zal worden geanalyseerd. Misschien was er op dit moment geen onrust omdat de Joodse opstandelingen tijdens 115-117 n.C. al verslagen waren en ze geen nieuw conflict wilden. Smallwood denkt echter dat het mogelijk is dat de gemeenschap toch sterk in aantal verminderd was en dat dit de reden was dat er weinig spanningen waren tijdens de Bar Kochba-opstand.²⁹⁸ De gemeenschap had wel niet al hun invloed verloren. Een andere papyrus die onderdeel uitmaakt van de *Acta Alexandrinorum* vermeldt dat er na de opstand namelijk nog een Joodse en Griekse delegatie naar de keizer werd gestuurd.²⁹⁹ De keizer en de prefect van Egypte stonden ook toe dat er een Joodse delegatie werd gestuurd.

Er is veel onduidelijkheid over de opstand in deze periode doordat de bronnen er niet uitgebreid op ingaan. Het is mogelijk dat de onrust in Alexandrië opnieuw veroorzaakt was door onenigheid tussen Grieken en Joden over bepaalde politieke rechten. Deze spanningen

---

²⁹⁶ Cassius Dio, *Historia Romana* LXVIII. 32. 1-2; Orosius, *Historiarum Adversum Paganos*, VII. 12.6. Orosius, *Seven books of history against the pagans*, 344.

²⁹⁷ Smallwood, *The Jews under Roman rule. from Pompey to Diocletian: A study in political relations*, 395-396.

²⁹⁸ Het valt Smallwood bijvoorbeeld op dat er veel minder papyri van Joden zijn na de regeerperiode van Trajanus: Smallwood, *The Jews under Roman rule. from Pompey to Diocletian: A study in political relations*, 406.

²⁹⁹ CPJ 158; Haas, *Alexandria in late antiquity: topography and social conflict*, 103.

escaleerden uiteindelijk toen de Kitosoorlog begon. We weten wederom niet welke impact de mislukte opstand had op de Alexandrijnse Joden maar het staat vast dat de gemeenschap hun rechten en invloed niet volledig verloren was.

Bar Kochba-opstand (132-136 n.C.):

Zoals hiervoor gezegd komt er in de bronnen bijna geen enkele relevante vermelding voor over de rol van Alexandrië in deze opstand. Sommigen denken dat de Joodse gemeenschap zwaar gestraft was en sterk in aantallen was verminderd na de Kitosoorlog maar ik denk dat dit niet echt het geval was aangezien de Joodse gemeenschap nog steeds aan bod komt in de eeuwen na 150 n.C. Het is mogelijk dat de Joodse populatie in Alexandrië na de Kitosoorlog verminderd was maar dat deze terug aangroeide na de mislukte Bar Kochba-opstand aangezien veel mensen uit Judea ontheemd waren en moesten vluchten. Velen van hen gingen misschien naar Alexandrië. Toch denk ik dat dit niet per se het geval is. De Joden konden namelijk hun *politeuma* rechten behouden en een delegatie sturen naar de keizer. Als de Joden wel degelijk zwaar gestraft zouden zijn na 117, dan zouden ze deze rechten waarschijnlijk verloren hebben, zeker omdat de Grieken hier al lang om smeekten.

Tussenconclusie:

Het lijkt erop dat grote sociale conflicten in Rome, zoals verbanningen, eigenlijk voornamelijk door de Romeinse overheid gewild waren en uitgevoerd werden. Dit werd niet gedaan omdat de overheid antisemitisch was. Meestal wilde de overheid de orde en rust bewaren en waren de Joden een, grotendeels symbolisch, doelwit. Er zijn niet echt grote spanningen te bespeuren tussen Joden en andere, niet-Joodse, inwoners van de hoofdstad. Silvia Cappelletti zegt dan ook dat Rome een multiculturele stad was waar verscheidene bevolkingsgroepen voornamelijk vreedzaam samenleefden met elkaar.³⁰⁰ Het is mogelijk dat veel Romeinen negatieve gevoelens koesterden tegenover Joden. Tacitus beschreef Joden bijvoorbeeld op een negatieve manier. Dit betekent echter niet dat dit leidde tot “actie” en negatieve of gewelddadige interacties. Deze zaken komen namelijk bijna niet aan bod in de bronnen. Doorheen dit werk is ook aangetoond dat sommige Romeinen zich gedeeltelijk lieten bekeren of zich op andere manieren associeerden met Joden en met hen omgingen. Deze sociale conflicten lijken niet onmiddellijk een invloed te ondervinden van de vijandigheden in Judea. De bronnen tonen bijna geen invloed aan van deze verre oorlogen.³⁰¹ We hebben echter wel maar een klein aantal bronnen over de Joodse aanwezigheid in Rome na de eerste Joods-Romeinse Oorlog. De *Fiscus Iudaicus*, die hierna zal worden besproken, is een van de enige voorbeelden die aantonen dat verafgelegen conflicten wel degelijk een invloed kunnen hebben op het samenleven in de hoofdstad.

---

³⁰⁰ Cappelletti. *The Jewish community of Rome: From the second century B.C. to the third century C.E.*, 82.

³⁰¹ Cappelletti. *The Jewish community of Rome: From the second century B.C. to the third century C.E.*, 39.

Voor Alexandrië zien we echter een ander verhaal. Er zijn meerdere attestaties van gewelddadige conflicten tussen Joodse en niet-Joodse inwoners van Alexandrië, vooral tussen Grieken en Joden. Soms werden deze conflicten verder aangewakkerd door de Romeinse machthebbers, zoals Flaccus die de kant van de Griekse inwoners koos ten nadele van de Joden, maar op veel andere momenten probeerden de Romeinse machthebbers juist om de conflicten te beëindigen. De rol van conflicten in verre gebieden is niet altijd even duidelijk te zien. Er waren al uitgesproken spanningen in Alexandrië voor de Joodse opstanden in Judea. Het lijkt er wel op dat bestaande sociale conflicten kunnen escaleren door spanningen in verre gebieden. Dit gebeurde in Alexandrië na de eerste Joods-Romeinse Oorlog. Toen de oorlog uitbrak ontstond er opnieuw een conflict in Alexandrië. De Romeinse prefect beëindigde het conflict op een zeer gewelddadige manier, waarschijnlijk door de invloed van de opstand in Palestina. Toen de Kitosoorlog in Cyrenaica begon, ontstond er wederom een escalatie in Alexandrië. Enkel voor de Bar Kochba-opstand zien we niet onmiddellijk een invloed op Alexandrië maar misschien komt dit omdat deze opstand slechts vijftien jaar na de Kitosoorlog uitbrak. Voor veel Joodse inwoners uit Alexandrië zal het neerslaan van de opstand van 117 nog vers in het geheugen hebben gezeten. Hierdoor waren de reacties van de Joden, en Grieken, uit de stad minder uitgesproken. Het lijkt er dus op dat conflicten in verre gebieden, zoals in Judea, wel degelijk zorgden voor een escalatie van sociale spanningen als die sociale spanningen al aanwezig waren, zoals in Alexandrië het geval was. Deze verre conflicten zorgden echter zelden voor het ontstaan van sociale conflicten. Dit is het geval in Rome, waar er geen attestaties zijn van erge sociale spanningen na de opstanden in Judea of Cyrenaica.

Waarom waren de sociale conflicten en spanningen in Alexandrië vaak heftiger dan in Rome? In Alexandrië waren er pogroms, moorden en gewelddadige opstanden aan Joodse en niet-Joodse kant. Bij Rome is er “slechts” sprake van een aantal verbanningen of relatief kleine relletjes. De economische status van Joden in beide gebieden was relatief gelijkaardig. In beide steden bekleden de Joden diverse economische posities, zoals hiervoor werd besproken. In Alexandrië leefden er meer Joden dan in Rome, zowel in absolute aantallen als in procentueel aandeel. Joden waren in beide steden wel een bekende groep. Dit betekent dat ze natuurlijk een zichtbaar doelwit waren voor de (symbolische) verbanningen in Rome of een doelwit van woede konden zijn in Alexandrië. Ik denk vooral dat de politieke status van de Joodse gemeenschap een grote invloed had op de sociale conflicten in beide gebieden. Doorheen dit werk is besproken hoe de Joodse gemeenschap in Alexandrië meerdere privileges kregen. Ze hadden een belangrijke politieke invloed. Veel Griekse inwoners in Alexandrië wilden echter vooral dat de politieke macht in hun handen bleef. De verschillende groepen wilden dan ook niet dat anderen privileges kregen die “enkel voor hen bedoeld waren”. Grieken waren bijvoorbeeld boos dat zij geen *boule* mochten oprichten in “hun” stad terwijl de Joden wel een *politeuma* mochten hebben. Als een bevolkingsgroep een privilege had die de andere niet had, dan wilde de andere groep dat privilege zelf bemachtigen. In andere delen van het Romeinse Rijk, zoals in Sardis kwamen er ook nu en dan conflicten voor over deze privileges. Lokale bestuurders namen bepaalde privileges soms af van de Joodse bevolking. De Romeinse overheid moest deze privileges dan opnieuw invoeren en deze beschermen. Onder historici is er discussie of de Joden hun rechten in Alexandrië wilden uitbreiden of niet. Ik heb hier geen definitief antwoord op. Het staat wel vast dat de Joden hun bestaande privileges wilden

verdedigen terwijl de Grieken deze wilden afbreken. Het maakt dus niet echt uit of de Joden hun rechten wilden uitbreiden of niet, de privileges die ze al hadden zorgden al voor spanningen. Het bevel van Claudius, dat Joden hun rechten niet mogen uitbreiden, was misschien voornamelijk bedoeld als een geruststelling voor de Griekse inwoners.

Het Joodse bevolkingsaantal in Alexandrië was groot en ze hadden ook politieke invloed. Dit betekende dat Joden en Grieken met elkaar in competitie traden. Beiden stuurden bijvoorbeeld delegaties naar Romeinse keizers om hun standpunt te verdedigen. De Joodse gemeenschap in Alexandrië was centraal georganiseerd. Hierdoor kon de gemeenschap als een “blok” optreden. Kleinere, minder goed georganiseerde, minderheidsgroepen konden dit veel moeilijker verwezenlijken. Deze minderheidsgroepen verdwenen hierdoor wat op de achtergrond. Het conflict en de competitie tussen Joden en anderen bleef echter meerdere jaren duren. Deze spanningen namen verder toe doordat de Romeinen de Joodse rechten behielden. Veel Griekse bewoners waren daarbovenop niet blij dat hun stad veroverd was geweest door de Romeinen. Deze spanningen escaleerden uiteindelijk tot de gewelddadige gebeurtenissen die hiervoor besproken zijn. Een vicieuze cirkel kon op deze manier ontstaan. In 38 n.C. werden bijvoorbeeld veel Joden vermoord of werden er Joodse gebouwen verwoest (door Grieken). Dit leidde uiteindelijk tot wraakacties door de Joodse bevolking. De andere bevolkingsgroepen uit de stad waren natuurlijk niet blij met de wraakacties van Joden en ze namen later zelf opnieuw het heft in eigen handen.

In Rome “vochten” Joden niet voortdurend met andere bevolkingsgroepen om de politieke macht in de stad te verkrijgen, in Alexandrië was dit wel het geval. Hiervoor werd aangetoond dat de Joodse diaspora in Rome niet centraal georganiseerd was. De verschillende synagogen stonden wel in contact met elkaar maar ze vormden geen samenhangend blok. Hierdoor waren ze minder georganiseerd en konden ze moeilijker strijden voor meer privileges. De Alexandrijnse gemeenschap was veel centraler georganiseerd en kon daardoor daadkrachtiger optreden. Hierdoor konden ze veel meer zaken afdwingen van de Romeinse overheid. Dit zorgde er echter wel voor dat er een doel boven hun hoofd ging. Er ontstonden vooral conflicten tussen de Griekse en Joodse gemeenschap juist doordat de Joden zo goed georganiseerd waren. Andere minderheidsgroepen hadden veel minder politieke invloed maar hierdoor kwamen deze groepen veel minder in opspraak.

5.3. Fiscus Iudaicus

Tijdens de Joodse opstand van 66-74 n.C. werd de grote Tempel in Jeruzalem verwoest door Romeinse troepen. Na de val van de Tempel besliste de Romeinse overheid om een nieuwe belasting in te voeren, de *Fiscus Iudaicus*, een taks die specifiek gericht was op Joden. Zowel Flavius Josephus als Cassius Dio informeren ons hierover. Josephus zegt dat ten tijde van Vespasianus, alle Joden, waar ze ook woonden, jaarlijks twee drachmen moest betalen aan de tempel van Jupiter in Rome. Dit bedrag kwam overeen met de hoeveelheid geld die Joden daarvoor al jaarlijks schonken aan de Tempel in Jeruzalem. Deze nieuwe belasting diende ter vervanging van deze oude belasting.³⁰² Joden konden namelijk geen geld meer sturen naar de Tempel in Jeruzalem aangezien deze met de grond gelijk werd gemaakt. De beschrijving van Cassius Dio verschilt lichtjes van die van Josephus. Dio zegt namelijk dat de belasting enkel gold voor diegenen die hun oude gebruiken bleven volgen.³⁰³ Waar de taks volgens Josephus op alle Joden gericht was die in het rijk leefden, was deze volgens Dio specifiek gericht op de orthodoxe Joden. Beide auteurs lijken een ander bedrag te specificeren maar deze bronnen spreken elkaar niet per se tegen. Een Egyptische drachme was namelijk ongeveer even veel waard als een denarius.³⁰⁴ Josephus lijkt de *Fiscus Iudaicus* expliciet voor te stellen als een vervanging voor de oude Joodse taks, Dio doet dit niet. Er is wat onduidelijkheid over de datum wanneer de belasting precies werd ingevoerd. Josephus zegt in zijn werk namelijk dat de belasting in 71-72 in het leven werd geroepen terwijl de belasting volgens Dio zeer snel na de val van de Tempel werd geïntroduceerd.³⁰⁵ Deze belasting heeft een duidelijke link met het conflict in Judea. Zonder de opstand zou deze belasting niet in het leven zijn geroepen.

Deze belasting is dan wel in het leven geroepen na (of tijdens) de mislukte opstand maar deze had betrekking op alle Joden die leefden in het Romeinse Rijk. Zowel in Rome als in Alexandrië. Het is dus niet echt mogelijk om een vergelijking te maken tussen beide steden. Iedereen die de belasting moest betalen, moest hetzelfde bedrag afstaan. Dit bedrag ging niet af van de plaats van residentie. Omdat een vergelijking niet mogelijk is, zullen niet alle aspecten van de *Fiscus* hier uitgebreid worden besproken. De datum van invoering en de manier waarop de belasting exact werd geïnd zijn niet zeer nuttig voor dit werk. De werken van historici die doorheen dit hoofdstuk worden aangehaald, gaan wel met meer diepgang in op deze zaken. Voor meer info raad ik hun werken aan. In wat nu volgt zal er wel onderzocht worden wie de belasting precies moest betalen en vanaf welke leeftijd. De gevolgen van de belasting op sociale relaties of conflicten zullen eveneens aan bod komen.

---

³⁰² Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* VII. 216-218. "On all Jews, wheresoever resident, he imposed a poll-tax of two drachms, to be paid annually into the Capitol as formerly contributed by them to the temple at Jerusalem. Such was the position of Jewish affairs at this date."; Sherman LeRoy Wallace, *Taxation in Egypt: from Augustus to Diocletian* (Princeton: Princeton University Press, 1938), 170.

³⁰³ Cassius Dio, *Historia Romana* LXV. 7.2. "Thus was Jerusalem destroyed on the very day of Saturn, the day which even now the Jews reverence most. From that time forth it was ordered that the Jews who continued to observe their ancestral customs should pay an annual tribute of two denarii to Jupiter Capitolinus."

³⁰⁴ Smallwood, *The Jews under Roman rule. from Pompey to Diocletian: A study in political relations*, 372; Cappelletti, *The Jewish community of Rome: From the second century B.C. to the third century C.E.*, 105-108.

³⁰⁵ Cappelletti, *The Jewish community of Rome: From the second century B.C. to the third century C.E.*, 115-117.

Wie moest deze belasting betalen? We hebben niet veel bronnen over de *Fiscus*. Josephus en Dio vermeldden niet exact wie van de (orthodoxe) Joden ze precies bedoelden. We hebben wel een aantal papyri uit de stad Edfu in Egypte. De papyri zijn vaak kort maar ze vermelden wel welke persoon moest betalen.³⁰⁶ Het lijkt erop dat mannen, vrouwen en (vrijgelaten) slaven allemaal in aanmerking kwamen.³⁰⁷ Het is mogelijk dat de meester van een slaaf of het mannelijke huishoofd uiteindelijk diegene was die het bedrag moest betalen.³⁰⁸ Er is wel nog onduidelijkheid over de leeftijd aangezien deze papyri en de auteurs dit niet vermelden. CPJ 421 biedt hier misschien meer duidelijkheid. Dit document vermeldt de leeftijd wel. De belasting werd al geheven op kinderen van 3 jaar oud. Er leek wel een leeftijdsgrens te zijn van 62 jaar.³⁰⁹ De laatste literaire bron die ons informeert over de *Fiscus* komt van Suetonius. Hij geeft eveneens weinig duidelijkheid maar lijkt echter aan te geven dat mannen van 90 jaar de *Fiscus* nog moesten betalen.³¹⁰ Suetonius vermeldt dat keizer Domitianus dringend geld nodig had. Hij probeerde financiële middelen via allerlei hardhandige manieren te verwerven: hij confisqueerde het bezit van anderen, mensen moesten betalen als ze nog maar beschuldigd werden van een misdaad enzovoort. De *Fiscus* bestond ten tijde van Domitianus al een aantal jaren. Suetonius beschrijft hoe deze nu met veel rigueur werd verzameld. Mensen die “de Joodse manier van leven volgden” moesten ook geld neertellen. Hier worden waarschijnlijk proselieten mee bedoeld. Volgens Smallwood kwamen dus zowel orthodoxe Joden als proselieten in aanmerking. Het is mogelijk dat Domitianus, die zocht naar nieuwe inkomsten, de belasting verder uitbreidde naar mensen die geen Jood meer waren maar wiens familie dat vroeger wel was.³¹¹

Vervolgens haalt Suetonius een anekdote aan: in zijn jeugd werd een 90-jarige man publiekelijk onderzocht om te zien of hij besneden was. Het lijkt alsof er onder Domitianus redelijk wat geweld werd gebruikt tijdens het verzamelen van de *Fiscus*. Mensen werden daarnaast vernederd. Hij zegt wel niet duidelijk waar deze gebeurtenis precies plaatsvond. De “jeugd” van Suetonius zou zich in Hippo Regius of in Rome hebben kunnen afspelen. Gold de leeftijdsgrens van 62 jaar enkel in Egypte en niet in Rome? Waarschijnlijk werd de belasting enkel bij oudere mensen geïnd ten tijde van Domitianus. Zoals hiervoor gezegd zocht de keizer naar geld. Hij liet de leeftijdsgrens vallen om meer belasting te kunnen innen en hij stond toe dat er geweld werd gebruikt. Het is wel vreemd dat Suetonius aangeeft dat de 90-jarige man

---

³⁰⁶ CPJ 160-229.

³⁰⁷ CPJ 168, 169, 171 en 223 verwijzen naar vrouwen, 201, 206, 212, 218 en 229 verwijzen naar slaven, 171, 179, 180 en 199 naar vrijgelaten slaven.

³⁰⁸ Tcherikover en Fuks, *Corpus Papyrorum Judaicarum*, 2: 114.

³⁰⁹ CPJ 421; Tcherikover en Fuks, *Corpus Papyrorum Judaicarum*, 2: 114; Smallwood, *The Jews under Roman rule. from Pompey to Diocletian: A study in political relations*, 373; Cappelletti is wel niet zeker of de leeftijdsgrens gold doorheen het hele rijk: Cappelletti, *The Jewish community of Rome: From the second century B.C. to the third century C.E.*, 111-114.

³¹⁰ Suetonius, *De vita Caesarum VIII.3. XII*. “Besides other taxes, that on the Jews was levied with the utmost rigour, and those were prosecuted who without publicly acknowledging that faith yet lived as Jews, as well as those who concealed their origin and did not pay the tribute levied upon their people.”

³¹¹ Smallwood, *The Jews under Roman rule. from Pompey to Diocletian: A study in political relations*, 376-377. Thompson deelt deze mening en denkt dat Domitianus de belasting uitbreidde naar mensen wiens familie vroeger Joods was: L. A. Thompson: “Domitian and the Jewish tax,” *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 31, nr. 3 (1982): 331; Cassius Dio, *Historia Romana LXVIII. 1.2*. “And no persons were permitted to accuse anybody of maiestas or of adopting the Jewish mode of life.”

onderzocht werd om te kijken of hij besneden was. Dit is namelijk geen bewijs dat iemand per se een Jood was aangezien een aantal andere bevolkingsgroepen zich ook lieten besnijden. De keizer veranderde de criteria om meer geld te kunnen verzamelen. Het is mogelijk dat de “Joodse taks” onder Domitianus dus ook door een aantal niet-Joden werd betaald. Het was daarnaast makkelijk om iemand te beschuldigen van “Joods gedrag”, waardoor misbruik vaak voorkwam. Sommigen die de belasting vroeger niet moesten betalen werden verplicht om deze nu ineens wel te betalen. Als ze weigerden, dreigden ze gestraft te worden voor belastingontwijking.³¹² Onder keizer Nerva werden de gewelddadige methoden van Domitianus grotendeels beëindigd. Mensen mochten bijvoorbeeld niet meer beschuldigd worden van “het aannemen van een Joodse manier van leven”. Daarnaast moesten mensen die een Joodse familie hadden maar zelf niet Joods waren of besneden niet-Joden de belasting wederom niet meer betalen.³¹³ De anekdote van Suetonius bewijst dus niet dat Joden (in Rome) vervolgd werden of dat de *Fiscus* slechts een excuus was om hen aan te vallen. Geweld leek enkel gebruikt te worden ten tijde van Domitianus en in deze periode wou hij vooral meer financiële middelen bemachtigen. Hij had het niet specifiek gemunt op Joden aangezien zelfs andere bevolkingsgroepen nu ineens de “Joodse taks” moesten betalen.

Als alle informatie wordt samengebracht lijkt het dat alle Joodse mannen en vrouwen tussen drie en 62 jaar de *Fiscus* moesten betalen. Enkel ten tijde van Domitianus werden deze leeftijdsgrenzen versoepeld. Het is wel niet zeker op welke manier beslist werd wanneer iemand een “Jood” was, en dus de belasting moest betalen. Cohens werk “Beginnings of Jewishness”, dat hiervoor al meerdere keren is aangehaald, bespreekt wanneer iemand een “Jood” was. Er was een relatief duidelijke etnische en/of religieuze kern. Deze mensen waren makkelijker te identificeren en zullen de belasting zeker hebben moeten betalen. Het is echter veel moeilijker te bepalen welke mensen, die buiten deze “kern” vielen, moesten betalen. Smallwood en Cappelletti zijn van mening dat Joodse proselieten in aanmerking kwamen voor de *Fiscus* maar niet elke historicus is hiervan overtuigd.³¹⁴ Het is veel moeilijker om informatie over deze “uitzonderingen” te vinden aangezien de bronnen hier zelden op ingaan. Er is een beetje informatie over de manier waarop de belasting werd geïnd maar dit zal hier niet aangehaald worden.³¹⁵ De belasting bleef een lange tijd bestaan, zelfs nadat de tempel in Rome gebouwd werd. Het werd gedeeltelijk gebruikt om de tempel te onderhouden maar de belasting werd ook voor allerlei andere doeleinden gebruikt.

---

³¹² Thompson: “Domitian and the Jewish tax,” 339-340.

³¹³ Santiago Fernández-Ardanaz en Rafael González Fernández, “El fiscus iudaicus y las posiciones políticas de los cristianos de Roma bajo Domiciano,” *Gerión* 23, nr. 1 (2005): 225-226; Cappelletti, *The Jewish community of Rome: From the second century B.C. to the third century C.E.*, 119; Thompson: “Domitian and the Jewish tax,” 341-342.

³¹⁴ Smallwood, *The Jews under Roman rule. from Pompey to Diocletian: A study in political relations*, 376-378; Cappelletti, *The Jewish community of Rome: From the second century B.C. to the third century C.E.*, 122. Volgens Goodman was de *Fiscus* eerst van toepassing op mensen die als Jood geboren waren. Na 96 n.C. werd dit uitgebreid naar mensen die de Joodse religie volgden en dit publiekelijk toegaven: Martin Goodman, “Nerva, the Fiscus Iudaicus and Jewish identity,” *The Journal of Roman Studies* 79 (1989): 40-44.

³¹⁵ Voor meer informatie over de manier waarop de belasting werd verzameld en het politieke apparaat erachter, zie: Smallwood, *The Jews under Roman rule. from Pompey to Diocletian: A study in political relations*, 375-376; Cappelletti, *The Jewish community of Rome: From the second century B.C. to the third century C.E.*, 119-122.

De *Fiscus* was economisch zwaar voor velen. Dit zal een invloed hebben gehad op hun economische en sociale status.³¹⁶ Sommigen ervaarden de *Fiscus* misschien als vernedering. We zien dit gevoel niet onmiddellijk terugkeren in de bronnen. In het vorige hoofdstuk werd aangetoond dat er na 66 n.C. slechts zelden vermeldingen werden gemaakt van gewelddadige conflicten tot het uitbreken van de Kitosoorlog maar dit betekent niet dat er geen spanningen aanwezig waren tussen 66 n.C. en 115 n.C. De *Fiscus* kan hier een rol in hebben gespeeld.³¹⁷ De *Fiscus* was volgens mij niet de voornaamste of de enige reden voor de spanningen. Zoals hiervoor gezegd waren de ruzies rond de politieke rechten en privileges van Joden het voornaamste twistpunt in Alexandrië. De *Fiscus* was waarschijnlijk slechts een bijkomend aspect die de Joodse bevolking van de stad boos maakte op de Romeinen en Grieken. De Kitosoorlog begon eerst als een opstand tegen de Grieken in Egypte maar werd uiteindelijk een opstand tegen de Romeinen. De Joden in Rome zullen waarschijnlijk ook negatieve gevoelens hebben gehad tegenover de belasting maar deze hebben niet geleid tot gewelddadige conflicten of opstanden. Ten slotte kon de *Fiscus* er misschien voor zorgen dat mensen zich doorheen het rijk minder gemakkelijk lieten bekeren tot het Judaïsme aangezien ze nu mogelijk een belasting zouden moeten betalen.

---

³¹⁶ Smallwood, *The Jews under Roman rule. from Pompey to Diocletian: A study in political relations*, 374; Cappelletti, *The Jewish community of Rome: From the second century B.C. to the third century C.E.*, 111-112.

³¹⁷ Ben Zeev, "The uprisings in the Jewish diaspora, 116-117," 4. 93-104; Mor, *The second Jewish revolt: The Bar Kohba war, 132-136 CE*, 30-31.

Besluit:

In dit werk werden twee grote onderzoeksvragen beantwoord. 1) Welke gelijkenissen of verschillen zijn er tussen de Joodse gemeenschappen in Rome en Alexandrië? 2) Hoe gingen Joden en niet-Joden met elkaar om in Rome en Alexandrië? De tijdsperiode die onderzocht werd was +- 50 v.C. tot 150 n.C. Deze keuze werd gemaakt omdat meerdere historici opmerkten dat de verschillende Joodse diaspora doorheen het Romeinse Rijk geen kopieën waren van elkaar. Ze merkten op dat er meerdere verschillen waren. Toch was er nog geen systematische vergelijking gemaakt tussen verschillende Joodse diaspora. Soms werden enkele aspecten vergeleken met elkaar maar een algemene vergelijking werd niet uitgevoerd. In dit werk werd een dergelijke vergelijking wel gemaakt. Meerdere onderwerpen werden onderzocht, zoals de Joodse aanwezigheid in beide steden (aantallen, tijdsperiode, plaats van residentie, socio-economische status), de (politieke) organisatie van de gemeenschap en de interactie tussen Joden en anderen. Daarnaast werd veel aandacht gegeven aan enkele gewelddadige conflicten en sociale spanningen in Rome en Alexandrië. Om deze reden werd gekozen voor 50 v.C. -150 n.C. Dit is een periode die voldoende bronnen bevat maar daarnaast waren er tijdens deze jaren nu en dan conflicten in Judea. Vandaag de dag zien we dat conflicten in verre gebieden een impact kunnen hebben op sociale relaties in andere regio's (zie deel 2 van dit werk). Daarom werd besloten om eveneens te kijken of er een impact was van de conflicten in Judea op het samenleven tussen Joden en anderen in Rome en Alexandrië.

Als alle informatie wordt samengebracht die doorheen dit werk is verzameld, valt op dat er enkele gelijkenissen zijn tussen de Joodse gemeenschappen in beide steden. Er zijn echter zeker ook verschillen op te merken. Om te beginnen werd de Joodse aanwezigheid in de steden onderzocht. Voor Rome staat het vast dat er al een Joodse gemeenschap was in de stad in 59 v.C. De gemeenschap was in dit jaar niet enorm klein. Het is waarschijnlijk dat er dus al Joden aanwezig waren enkele jaren voor 59 v.C. maar een precieze datum kan niet gegeven worden. De stad Rome werd echter in de achtste eeuw gesticht maar voor deze periode waren er al nederzettingen. De Joden hadden voor een groot stuk van de geschiedenis niets te maken met de stad. Dit is anders voor Alexandrië. Er was al een Joodse aanwezigheid in de noord-Egyptische stad kort na de stichting. Misschien waren ze er zelf al vanaf het prille begin. Als het bevolkingsaantal wordt geanalyseerd, valt op dat beide Joodse gemeenschappen in deze periode niet te verwaarlozen waren. In Rome was 2 à 6% van de bevolking Joods. In Alexandrië lag dit aantal veel hoger. Volgens schattingen lag dit aantal tussen de 20 en 36%. Mensen kiezen er vaak voor om met "soortgenoten" te verblijven. In Alexandrië waren er twee "Joodse wijken" maar er woonden zeker ook Joden in de andere wijken van de stad. Dit hoeft niet te verbazen aangezien ze misschien een derde van de bevolking uitmaakten. In Rome is het zeker dat veel Joden in de *Regio Transtiberim* woonden. Het is echter niet zeker of ze ook in groten getale aanwezig waren in de andere regio's van de stad tussen 50 v.C. en 150 n.C. Pas voor de derde en vierde eeuw n.C. staat het vast dat er Joodse synagogen en catacomben waren in de andere regio's van de stad. Het is mogelijk dat er een aantal Joden waren in deze andere regio's in 50 v.C. – 150 n.C. maar dit kan niet met zekerheid worden bevestigd. De meeste Joden bleven waarschijnlijk wonen in de *Regio Transtiberim*. Joden waren in Alexandrië een alledaags beeld aangezien ze met velen waren

en doorheen de stad verbleven. In Rome was de gemeenschap iets minder zichtbaar buiten de *Regio Transtiberim* maar dat betekent niet dat de rest van de stad hen niet kende. Joden kwamen soms in groten getale op straat. Joden hadden een unieke religie en hadden “vreemde gebruiken”. Men had wel wat correcte of verkeerde informatie over hen of ze kenden de stereotypen. De socio-economische status van de Joden was in beide steden gedifferentieerd. Sommigen hadden het Romeins en/of Alexandrijns burgerschap maar zeker niet iedereen had dit. In beide steden beoefenden Joden verscheidene beroepen. Er waren zowel armen al rijken enzovoort. De meeste Joden in beide steden zullen waarschijnlijk relatief arm zijn geweest maar dit was geen uitzondering in vergelijking met de doorsnee inwoner in de oudheid.

Er is een groot verschil in de manier waarop de Joodse gemeenschappen georganiseerd werden in beide steden. De Alexandrijnse gemeenschap had daarnaast meer (politieke) rechten en privileges. In Alexandrië was de gemeenschap als een *politeuma* ingericht. Deze zorgde ervoor dat de Joden een mate van zelfbestuur hadden en meerdere privileges kregen. Ze mochten bijvoorbeeld een rechtbank hebben die zich boog over zaken die te maken hadden met de Joodse wetten maar er waren ook andere privileges. Het is mogelijk dat er in werkelijkheid nog meer privileges waren maar deze komen niet altijd in de bronnen aan bod. De Joodse gemeenschap was in Alexandrië centraal georganiseerd. Een *gerousia* speelde hier een belangrijke rol in en voor een tijd had een *etnarch* veel macht. Deze centrale organisatie was een van de redenen waarom de gemeenschap deze rechten kon behouden, ook al wilden veel Griekse inwoners dat de Joden deze privileges zouden verliezen. In Rome was er geen sprake van een dergelijke centrale organisatie. Elke synagoge was een min of meer onafhankelijke organisatie die hun eigen leden vertegenwoordigde. Deze verschillende synagogen en hun leden stonden wel in contact met elkaar. De verschillende synagogen waren dus niet compleet afgezonderd van elkaar. In Rome was er geen sprake van een *politeuma*.

In de bronnen komen we bijna geen enkele verwijzing tegen naar “alledaagse” interacties tussen Joden en anderen. Soms komt er wel aan bod hoe mensen een “Jood” kunnen worden. In dit werk werd gekeken naar Joods proselitisme en naar gemengde huwelijken. Ik heb geen definitief antwoord kunnen geven op de vraag of de Joodse gemeenschappen actief anderen probeerden te bekeren maar het staat wel vast dat sommigen zich spontaan lieten bekeren zonder een actieve inbreng van Joden. Waarschijnlijk waren er meer bekeerlingen in Rome dan in Alexandrië doordat er in de Egyptische stad nu en dan heftige, gewelddadige conflicten waren tussen de Joodse en Griekse bevolking. Gemengde huwelijken kwamen om dezelfde reden waarschijnlijk ook vaker voor in de hoofdstad Na de Eerste Joods-Romeinse Oorlog keken sommige Joden met argwaan naar gemengde huwelijken omdat ze dit als een risico zagen voor hun eigen religie en cultuur maar toch kwamen dergelijke huwelijken nog steeds voor.

Ten slotte werden enkele gewelddadige conflicten tussen Joden en anderen uitgebreid onderzocht. Deze opvallende interacties komen wel aan bod in de bronnen. In Rome zien we niet dat er grote spanningen waren tussen Joden en andere bevolkingsgroepen. Meerdere groepen lijken hier voornamelijk vreedzaam met elkaar te leven. Het lijkt erop dat de Romeinse overheid zelf de enigen waren die in “conflict” kwamen met de Joodse diaspora in de stad.

Soms werden er wel enkele verbanningen uitgevoerd waar Joden slachtoffer van waren. Er werd aangetoond dat deze verbanningen grotendeels symbolisch waren. De Romeinse machthebbers wilden in gespannen periodes de orde en rust bewaren. (Joodse) amokmakers werden verbannen maar de officiële berichten zeiden wel dat “alle” Joden verbannen zouden worden. Dit kwam echter niet overeen met de realiteit. Deze vermelding was vooral bedoeld om aan te tonen dat de Romeinse overheid hun eigen religie en cultuur beschermd tegen “vreemde gebruiken”. Zoals hiervoor gezegd kenden veel mensen wel (verkeerde) stereotypen over hen. Sommigen bekeken de Joden met argwaan, zoals Tacitus, maar deze negatieve visies zorgden niet altijd voor gewelddadige conflicten. De vermelding dat “alle Joden” zogezegd werden verbannen, zorgde ervoor dat Joden en bekeerlingen zich wat meer op de achtergrond hielden. Het was voornamelijk een symbolisch teken dat er inderdaad opgetreden werd tegen vreemde gebruiken ook al was dit in realiteit niet echt het geval.

In Alexandrië zijn er wel meerdere voorbeelden bekend van gewelddadige interacties tussen Joden en niet-Joden. Deze lijken zich voornamelijk te hebben afgespeeld tussen de Joodse en Griekse bevolking. Waarschijnlijk speelde de politieke privileges en *politeuma* rechten die hiervoor zijn aangehaald een cruciale rol. Alexandrië was eerst de hoofdstad van een groot hellenistisch rijk maar na de Romeinse verovering moesten de Griekse inwoners ineens accepteren dat ze nu slechts onderdanen waren. De meeste Romeinse keizers bleven de rechten van Joden doorheen het rijk steunen. Daarnaast wilden de Grieken natuurlijk zelf vooral politieke macht en privileges behouden. Ze wilden niet dat de Joodse gemeenschap dergelijke privileges kregen in “hun Griekse stad”. Er waren meerdere periodes waarin het tot gewelddadige conflicten kwam tussen Joden en niet-Joden. Meestal probeerde de Romeinse overheid om de orde en rust te herstellen. Het lijkt erop dat de manier waarop de Joodse gemeenschappen georganiseerd werden een grote rol speelden in deze conflicten. In Rome was de gemeenschap niet echt centraal georganiseerd. Als de Joodse gemeenschap bepaalde privileges zou hebben willen bemachtigen, dan lukte dit niet. In Alexandrië valt echter op dat de grote, centraal georganiseerde, gemeenschap als één blok kon optreden. Hierdoor konden ze hun privileges en rechten inderdaad behouden maar het zorgde ervoor dat er voortdurende spanningen waren met de Griekse bevolking.

Het lijkt erop dat conflicten in verre gebieden, zoals in Judea, wel een impact hadden op sociale spanningen in Alexandrië maar deze conflicten lijken bijna geen impact te hebben op het samenleven in Rome. Als er spanningen waren in Judea, escaleerden de spanningen in Alexandrië soms of omgekeerd. Dit komt omdat Alexandrië natuurlijk veel dichterbij Judea ligt dan Rome maar het lijkt ook aan te tonen dat conflicten in verre gebieden ervoor zorgen dat sociale spanningen kunnen escaleren als deze al bestaan. Als er al spanningen aanwezig zijn, dan kunnen deze makkelijker escaleren door externe, deels gelijkaardige conflicten, zoals in Alexandrië het geval was. Conflicten in Judea lijken echter niet onmiddellijk te zorgen voor het ontstaan van sociale spanningen als deze daarvoor nog niet bestonden, zoals in Rome het geval was. De enige noemenswaardige impact die een conflict in Judea had op het samenleven in Rome, was de *Fiscus Iudaicus*. Deze werd door alle Joden in het rijk betaald.

De conclusies die hier gemaakt zijn, zijn wel een veralgemening. “De Joodse gemeenschap” bestaat niet. Net zoals er verschillen zijn tussen Joodse diaspora onderling, zijn er natuurlijk interne verschillen. Niet elke Jood in Rome is dezelfde. Dit is eveneens het geval voor andere bevolkingsgroepen. Niet elke Griekse inwoner in Alexandrië zal negatieve contacten hebben gehad met een Jood.

In dit werk zijn veel verschillende aspecten onderzocht. Deze zijn daarom niet altijd zeer gedetailleerd aan bod kunnen komen. Verder onderzoek naar elk specifiek aspect is zeker mogelijk. Een andere onderzoeker kan bijvoorbeeld beslissen om de focus te leggen op de socio-economische status van Joden en deze erg gedetailleerd te onderzoeken. Achteraf kunnen Rome en Alexandrië opnieuw vergeleken worden. Misschien komen er dan nieuwe verschillen of gelijkenissen voor die ik hier niet heb aangetroffen. Daarnaast is het mogelijk om andere diaspora-gemeenschappen te vergelijken. In dit werk werd er een vergelijking gemaakt tussen Rome en Alexandrië omdat er hier voldoende bronnen voor beschikbaar zijn maar dezelfde oefening kan ook uitgevoerd worden met een aantal andere diaspora-gemeenschappen. Ik denk bijvoorbeeld aan Ostia of Sardis. White zegt bijvoorbeeld dat Ostia vaak als een verlengde van Rome wordt gezien maar hij geeft zelf aan dat de Joodse gemeenschappen in beide gebieden toch kunnen verschillen van elkaar. Voor Ostia zijn er archeologische bronnen en inscripties die gehanteerd kunnen worden.³¹⁸ Sardis, en andere steden in Asia Minor, bevatten relatief veel bronnen. In deze gebieden zijn er voorbeelden bekend van conflicten omtrent Joodse privileges. Een vergelijking met Alexandrië is hier zeker mogelijk. Ten slotte kan een andere tijdsperiode dan 50 v.C.- 150 n.C. nog worden onderzocht.

---

³¹⁸ White, “Synagogue and society in imperial Ostia: Archaeological and epigraphic evidence,” 52-53.

Bronnen:

Literaire bronnen:

- Brief van Aristeas, 308-310.

Gebruikte vertaling: Thackeray, Henry St. John. *The letter of Aristeas, translated with an appendix of ancient evidence of the origin of the Septuagint*. Londen: Society for Promoting Christian Knowledge, 1917.

- B. Tal. Sukkah 51b.

Gebruikte vertaling: *The William Davidson Talmud (Koren – Steinsaltz)*.

<https://www.sefaria.org/Sukkah.51b.6?lang=bi>.

- Cassius Dio, *Historia Romana*:

LI. 17.2.

LVII. 5a.

LVII. 14.7.

LX. 6,6-7.

LXV. 7.2.

LXVII. 14. 2-3.

LXVIII. 1.2; 32.

Gebruikte vertalingen:

. *Dio Cassius. Roman History, Volume VI: Books 51-55*. Vertaald door Earnest Cary en Herbert B. Foster. Loeb Classical Library 83. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1917.

. *Dio Cassius. Roman History, Volume VII: Books 56-60*. Vertaald door Earnest Cary en Herbert B. Foster. Loeb Classical Library 175. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1924.

. *Dio Cassius. Roman History, Volume VIII: Books 61-70*. Vertaald door Earnest Cary, Herbert B. Foster. Loeb Classical Library 176. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1925.

- Cicero, *Pro Flacco*:

66.

Gebruikte vertaling:

. *Cicero. In Catilinam 1-4. Pro Murena. Pro Sulla. Pro Flacco.* Vertaald door C. Macdonald. Loeb Classical Library 324. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1976.

- Diodorus van Sicilië, *Bibliotheca Historica*:
I. 83, 8.

Gebruikte vertaling:

. *Diodorus Siculus. Library of History, Volume I: Books 1-2.34.* Vertaald door C. H. Oldfather. Loeb Classical Library 279. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1933.

- Eusebius, *Historia Ecclesiastica*:
IV. 1-2.

Gebruikte vertaling:

. *Eusebius. Ecclesiastical History, Volume I: Books 1-5.* Vertaald door Kirsopp Lake. Loeb Classical Library 153. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1926.

- Flavius Josephus, *Antiquitates Iudaicae*:
VII. 191-193.
XII. 8; 121.
XIV. 116-117; 188; 213-216.
XVI. 162-165; 174-187.
XVII. 300-301.
XVIII. 65-84; 257-260.
XIX. 280-285.

Gebruikte vertalingen:

. *Josephus. Jewish Antiquities, Volume III: Books 7-8.* Vertaald door Ralph Marcus. Loeb Classical Library 281. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1934.

. *Josephus. Jewish Antiquities, Volume V: Books 12-13.* Vertaald door Ralph Marcus. Loeb Classical Library 365. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1943.

. *Josephus. Jewish Antiquities, Volume VI: Books 14-15.* Vertaald door Ralph Marcus en Allen Wikgren. Loeb Classical Library 489. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1943.

. *Josephus. Jewish Antiquities, Volume VII: Books 16-17.* Vertaald door Ralph Marcus en Allen Wikgren. Loeb Classical Library 410. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1963.

. *Josephus. Jewish Antiquities, Volume VIII: Books 18-19*. Vertaald door Louis H. Feldman. Loeb Classical Library 433. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1965.

- Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum*:
I. 6.
II. 487-498.
VII. 216-218; 407-419; 437.

Gebruikte vertalingen:

. *Josephus. The Jewish War, Volume I: Books 1-2*. Vertaald door Henry St. John Thackeray. Loeb Classical Library 203. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1927.

. *Josephus. The Jewish War, Volume III: Books 5-7*. Vertaald door Henry St. John Thackeray. Loeb Classical Library 210. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1928.

- Flavius Josephus, *Contra Apionem*:
I. 162-167.
II. 35-36; 65; 281-284.

Gebruikte vertalingen:

. *Josephus. The Life. Against Apion*. Vertaald door H. St. John Thackeray. Loeb Classical Library 186. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1926.

- Handelingen van de Apostelen:
18.1-2.

Gebruikte vertaling:

. *The Acts of the Apostles: A new translation with introduction and commentary*. Vertaald door Joseph Augustine Fitzmyer. New York: Doubleday, 1998.

- Julius Caesar, *Commentarii de bello civili*:
III. 110.

Gebruikte vertaling:

. *Caesar. Civil War*. Bewerkt en vertaald door Cynthia Damon. Loeb Classical Library 39. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2016.

- Juvenalis, *Satires*:
III. 11-16; 295-296.
VI. 542-550.

Gebruikte vertaling:

. *Juvenal, Persius. Juvenal and Persius*. Bewerkt en vertaald door Susanna Morton Braund. Loeb Classical Library 91. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2004.

- Martialis, *Epigrams*:
XII. 57.

Gebruikte vertaling:

. *Martial. Epigrams, Volume III: Books 11-14*. Bewerkt en vertaald door D. R. Shackleton Bailey. Loeb Classical Library 480. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1993.

- Orosius, *Historiarum Adversum Paganos*:
VII. 6.15; 12.6.

Gebruikte vertaling:

. *Orosius, Seven books of history against the pagans*. Vertaald door A. T. Fear. Liverpool: Liverpool University Press, 2010.

- Philo van Alexandrië, *De Specialibus Legibus*:
III. 24-29.

Gebruikte vertaling:

. *Philo. On the Decalogue. On the Special Laws, Books 1-3*. Vertaald door F. H. Colson. Loeb Classical Library 320. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1937.

- Philo van Alexandrië, *De Vita Mosis*:
II. 17-24.

Gebruikte vertaling:

. *Philo. On Abraham. On Joseph. On Moses*. Vertaald door F. H. Colson. Loeb Classical Library 289. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1935.

- Philo van Alexandrië, *In Flaccum*:
1-31.
41-43.
47-74.
103-124.

Gebruikte vertaling:

. *Philo. Every Good Man is Free. On the Contemplative Life. On the Eternity of the World. Against Flaccus. Apology for the Jews. On Providence.* Vertaald door F. H. Colson. Loeb Classical Library 363. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1941.

- Philo van Alexandrië, *Legatio ad Gaium*:
132-134.
155-161.
178-183.
193-194.
349.
355.
367-370.

Gebruikte vertaling:

. *Philo. On the Embassy to Gaius. General Indexes.* Vertaald door F. H. Colson. Index door J. W. Earp. Loeb Classical Library 379. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1962.

- Seneca de Jongere, *Epistulae*:
CVIII. 22.

Gebruikte vertaling:

. *Seneca. Epistles, Volume III: Epistles 93-124.* Vertaald door Richard M. Gummere. Loeb Classical Library 77. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1925.

- Suetonius, *De Vita Caesarum*:
I. XLII, 3.
I. LXXXIV, 5.
III. XXXVI.
IV. VI.

V. XXV, 4.

VIII.3. XII.

Gebruikte vertalingen:

. *Suetonius. Lives of the Caesars, Volume I: Julius. Augustus. Tiberius. Gaius. Caligula.*

Vertaald door J. C. Rolfe. Introductie door K. R. Bradley. Loeb Classical Library 31.

Cambridge, MA: Harvard University Press, 1914.

. *Suetonius. Lives of the Caesars, Volume II: Claudius. Nero. Galba, Otho, and Vitellius.*

Vespasian. Titus, Domitian. Lives of Illustrious Men: Grammarians and Rhetoricians.

Poets (Terence. Virgil. Horace. Tibullus. Persius. Lucan). Lives of Pliny the Elder and

Passienus Crispus. Vertaald door J. C. Rolfe. Loeb Classical Library 38. Cambridge, MA:

Harvard University Press, 1914.

- Tacitus, *Annales*:

I. 76.

II. 85.

IV. 6.

Gebruikte vertalingen:

. *Tacitus. Histories: Books 4-5. Annals: Books 1-3.* Vertaald door Clifford H. Moore en

John Jackson. Loeb Classical Library 249. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1931.

. *Tacitus. Annals: Books 4-6, 11-12.* Vertaald door John Jackson. Loeb Classical Library

312. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1937.

- Tacitus, *Historiae*:

V. II - V. V.

Gebruikte vertaling:

. *Tacitus. Histories: Books 4-5. Annals: Books 1-3.* Vertaald door Clifford H. Moore en

John Jackson. Loeb Classical Library 249. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1931.

- Valerius Maximus, *Facta et dicta memorabilia*:

I.

I. 3.3.

IV. 1.14.

Gebruikte vertaling:

. *Valerius Maximus. Memorable Doings and Sayings, Volume I: Books 1-5*. Bewerkt en vertaald door D. R. Shackleton Bailey. Loeb Classical Library 492. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2000.

Inscripties:

- CIJ 21 ; 68 ; 202 ; 222 ; 256; 462 en 523.

Frey, Jean-Baptiste. *Corpus inscriptionum iudaicarum: recueil des inscriptions juives qui vont du IIIe siècle avant Jésus-Christ au VIIe siècle de notre ère / Volume 1. Europe*. Rome: Pontificio Istituto Di Archeologia Cristiana, 1936.

- JIWE II. 2; 33; 69; 96; 98; 100; 106; 114; 117; 130; 163; 165; 166; 167; 170; 189; 194; 288; 338; 406; 428; 436; 451; 452; 527; 542; 547; 549; 557; 558; 560; 562; 576; 578; 579 en 584.

Noy, David. *Jewish inscriptions of Western Europe*. 2 vols. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.

Papyri:

- CPJ 143; 153-229 en 421.

Tcherikover, Victor en Alexander Fuks. *Corpus Papyrorum Judaicarum*. 3 vols. Cambridge: Harvard University Press, 1960.

- P.Giss.Lit. 4.7 iii.27–35.

Kuhlmann, Peter Alois. *Die Gliessener Literarischen Papyri und die Caracalla-Erlasse: Edition, übersetzung und kommentar*. Giessen: Universitätsbibliothek, 1994. 116-124.

Bibliografie:

- Abel, Ernest L. "Were the Jews banished from Rome in 19 A.D.?" *Revue des études juives* 127, nr. 4 (1968): 383-386.
- Applebaum, Shim'on. *Jews and Greeks in ancient Cyrene*. Leiden: Brill, 1979.
- Ash, Rhiannon. *Tacitus: Annals book XV*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.
- Barclay, John Martyn Gurney. *Jews in the mediterranean diaspora: from Alexander to Trajan (323 BCE-117 CE)*. Berkeley, Californië: University of California Press, 1996.
- Bell, Harold Idris. "Anti-semitism in Alexandria." *The Journal of Roman Studies* 31 (1941): 1-18.
- Benko, Stephen. "Pagan criticism of Christianity during the first two centuries A.D." In *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, uitgegeven door Hildegard Temporini en Wolfgang Haase, 2.23.2, 1055-1118. Berlijn: De Gruyter, 1980.
- Ben Zeev, Miriam Pucci. "The uprisings in the Jewish diaspora, 116-117." In *The Cambridge history of Judaism*, uitgegeven door Steven T. Katz, 4: 94-104. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Berlin, Andrea M. en J. Andrew Overman. "Introduction." In *The first Jewish revolt: Archaeology, history and ideology*, uitgegeven door Andrea M. Berlin en J. Andrew Overman, 1-14. Londen: Routledge, 2002.
- Bloch, René S. *Antike Vorstellungen vom Judentum: Der Judenexkurs des Tacitus im Rahmen der griechisch-römischen Ethnographie*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2002.
- Botermann, Helga. *Das Judenedikt des Kaisers Claudius*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1996.
- Bruce, Frederick Fyvie. "The Romans through Jewish eyes." In *Paganisme, Judaïsme, Christianisme: influences et affrontements dans le monde antique*, uitgegeven door Marcel Simon, 3-12. Parijs: De Boccard, 1978.
- Brunt, Peter A. "Conscription and Volunteering in the Roman Imperial Army." *Scripta Classica Israelica* 1 (1974): 90-115.
- Cappelletti, Silvia. *The Jewish community of Rome: From the second century B.C. to the third century C.E.* Leiden: Brill, 2006.
- Capponi, Livia "The Metaphor of the Plague: Apion and the image of Egyptians and Jews under Tiberius." In *Israel in Egypt: The land of Egypt as concept and reality for Jews in Antiquity and the Early Medieval Period*, uitgegeven door Alison G. Salvesen, Sarah Pearce en Miriam Frenkel, 280-301. Leiden: Brill, 2020.
- Coarelli, Filippo. *Guida archeologica di Roma*. Milaan: Arnoldo Mondadori Editore, 1974.
- Cohen, Shaye J. D. "Roman domination: The Jewish Revolt and the destruction of the Second Temple." in *Ancient Israel : from Abraham to the Roman destruction of the Temple. Revised and expanded edition*, uitgegeven door Hershel Shanks, 265-298. Washington D. C.: Biblical Archaeology Society, 1999.

- Cohen, Shaye J. D. *The Beginnings of Jewishness: boundaries, varieties, uncertainties*. Londen: University of California Press, 1999.
- Cristofori, Alessandro. "Grain distribution in late republican Rome." In *The welfare state. Past, present and future*, uitgegeven door Henrik Jensen, 141-153. Pisa: Edizione Plus, 2002.
- De Crom, Dries. "The letter of Aristeas." In *The Oxford handbook of the Septuagint*, uitgegeven door Alison G. Salvesen en Timothy Michael Law, 120-134. Oxford: Oxford University Press, 2021.
- De Felice, Renzo. *Jews in an Arab Land: Libya, 1835–1970*. Vertaald door Judith Roumani. Austin: University of Texas Press, 1985.
- Delia, Diana. *Alexandrian citizenship during the Roman principate*. Atlanta, Georgia: Scholars Press, 1991.
- Delia, Diana. "The population of Roman Alexandria." *Transactions of the American Philological Association* 118 (1988): 275-292.
- Den Hollander, William. *Josephus, the emperors, and the city of Rome: From hostage to historian*. Leiden: Brill, 2014.
- E. Sterling, Gregory. "'The Jewish Philosophy': Reading Moses via Hellenistic Philosophy according to Philo." in *Reading Philo: a handbook to Philo of Alexandria*, uitgegeven door Torrey Seland, 114-134. Cambridge: Eerdmans Publishing Company, 2014.
- Feldman, Louis H. "Jewish proselytism." In *Eusebius, Christianity and Judaism*, uitgegeven door Harold W. Attridge en Gohei Hata, 372-408. Leiden: Brill, 1992.
- Fernández-Ardanaz, Santiago en Rafael González Fernández. "El fiscus iudaicus y las posiciones políticas de los cristianos de Roma bajo Domiciano." *Gerión* 23, nr. 1 (2005): 219-232.
- Flexsenhar, Michael. "Jewish synagogues and the topography of Imperial Rome: The Case of the Agrippesioi and Augustesioi." *Journal for the Study of Judaism* 51 (2020): 367-397.
- Fraser, Peter Marshall. *Ptolemaic Alexandria*. 3 vols. Oxford: Clarendon Press: 1972.
- Goodman, Martin. "Jewish proselytising in the first century." In *The Jews among Pagans and Christians in the Roman Empire*, uitgegeven door Judith Lieu, John North en Tessa Rajak, 53-78. New York: Routledge, 1992.
- Goodman, Martin, ed. *Jews in a Graeco-Roman world*. Oxford: Oxford University Press, 1998.
- Goodman, Martin. "Nerva, the Fiscus Iudaicus and Jewish identity." *The Journal of Roman Studies* 79 (1989): 40-44.
- Griffiths, J. Gwyn. "Egypt and the rise of the synagogue." *The Journal of Theological Studies* 38, nr. 1 (1987): 1-15.
- Gruen, Erich Stephen. *Diaspora: Jews amidst Greeks and Romans*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2002.

- Gruen, Erich Stephen. "Jewish perspectives on Greek culture and ethnicity." In *Hellenism in the land of Israel*, uitgegeven door John J. Collins en Gregory Sterling, 62-93. Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press, 2001.
- Gruen, Erich Stephen. *The construct of identity in Hellenistic Judaism: Essays on early Jewish literature and history*. Berlijn: De Gruyter, 2016.
- Haas, Christopher. *Alexandria in late antiquity: topography and social conflict*. Baltimore: The John Hopkins University Press, 1997.
- Harker, Andrew. *Loyalty and dissidence in Roman Egypt: The case of the Acta Alexandrinorum*. New York: Cambridge University Press, 2008.
- Horbury, William. *Jewish War under Trajan and Hadrian*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- Isaac, Benjamin H. *The invention of racism in classical antiquity*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2004.
- Juster, Jean. *Les Juifs dans l'Empire romain : leur condition juridique, économique et sociale*. 2 vols. Parijs: Librairie Paul Geuthner, 1914.
- Koestermann, Erich. "Ein folgenschweres Irrtum des Tacitus (Ann. 15.44.2f.)?." *Historia* 16 (1967): 456-469.
- Lampe, Peter. *Die stadtrömischen Christen in den ersten beiden Jahrhunderten: Untersuchungen zur Sozialgeschichte*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1987.
- Lane, Eugene Numa. "Sabazius and the Jews in Valerius Maximus." *The Journal of Roman Studies* 69 (1979): 35-38.
- Lane, Eugene Numa. "Towards a Definition of the Iconography of Sabazius." *Numen* 27, nr. 1 (1980): 9-33.
- Leão, Delfim. "Identity and cosmopolitanism: The Jewish politeuma of Alexandria." In *Alexandria ad Aegyptum: the legacy of multiculturalism in antiquity*, uitgegeven door Rogério Sousa, Maria Do Céu Fialho, Mona Haggag en Nuno Simões Rodrigues, 122-133. Coimbra: Coimbra University Press, 2011.
- Leon, Harry J. *The Jews of ancient Rome*. Philadelphia: Jewish Publication Society of America, 1960.
- Levine, Lee. "Synagogue leadership: The case of the Archisynagogue." In *Jews in a Graeco-Roman world*, uitgegeven door Martin Goodman, 195-213. Oxford: Oxford University Press, 1998.
- Lomas, Kathryn. "Trojans, Latins, Sabines and rogues: Romulus, Aeneas and the 'foundation' of Rome." In *The rise of Rome: from the Iron Age to the Punic Wars*, uitgegeven door Kathryn Lomas, 35-53. Londen: Harvard University Press, 2017.
- Lüderitz, Gert. "What is the politeuma?." In *Studies in Early Jewish Epigraphy*, uitgegeven door Pieter W. van der Horst en Jan Willem van Henten, 183-224. Leiden: Brill, 1994.
- Mason, Steve. "'Should any wish to enquire further' (ANT. 1.25): the aim and audience of Josephus's Judean antiquities/life." In *Understanding Josephus: seven*

perspectives, uitgegeven door Steve Mason, 64-103. Sheffield: Sheffield Academic Press, 1998.

- Merrill, Elmer Truesdell. "The expulsion of Jews from Rome under Tiberius." *Classical Philology* 14, nr. 4 (1919): 365-372.
- Meyer-Zwiffelhofer, Eckhard. "Barbaren, Asiaten, Sklaven, Juden. Rassismus in der Antike?." *Historische Zeitschrift* 317, nr. 1 (1 August 2023): 1–62.
- Moehring, Horst R. "The Persecution of the Jews and the Adherents of the Isis Cult at Rome A.D. 19." *Novum Testamentum* 3, nr. 4 (1959): 293-304.
- Mor, Menahem. *The second Jewish revolt: The Bar Kohba war, 132-136 CE*. Leiden: Brill, 2016.
- Mueller, Hans-Friedrich. *Roman Religion in Valerius Maximus*. Londen: Routledge, 2002.
- Newbold, R.F. "Social tension at Rome in the early years of Tiberius' reign." *Athenaeum* 52 (1974): 110-143.
- Niehoff, Maren R. *Philo of Alexandria: An intellectual biography*. New Haven: Yale University Press, 2018.
- Noy, David. *Foreigners at Rome: Citizens and strangers*. Londen: Duckworth, 2000.
- O'Clair, J. M. "The Edict of Claudius and the Occasion of Romans." Academia.edu. Geraadpleegd 04/07/2024.
https://www.academia.edu/48866027/The_Edict_of_Claudius_and_the_Occasion_of_Romans.
- Ritter, Bradley. *Judeans in the Greek cities of the Roman Empire: Rights, citizenship and civil discord*. Leiden: Brill, 2015.
- Roth, Jonathan P. "Jews and the Roman army: perceptions and realities." In *The impact of the Roman army (200 B.C. – A.D. 476): Economic, social, political, religious and cultural aspects*, uitgegeven door Lukas de Blois en Elio Lo Cascio, 409-420. Leiden: Brill, 2007.
- Rutgers, Leonard Victor, Klaas van der Borg en Arie F. M. De Jong. "Radiocarbon dates from the Jewish catacombs of Rome." *Radiocarbon* 44, nr. 2 (2002): 541-547.
- Rutgers, Leonard Victor. "Roman Policy towards the Jews: Expulsions from the city of Rome during the First Century C.E." *Classical Antiquity* 13, nr. 1 (1994): 56-74.
- Rutghers, Leonard Victor. "The Jewish catacombs of Rome reconsidered." In *Proceedings of the World Congress of Jewish Studies*, 29-36. Jeruzalem: The World Union Of Jewish Studies, 1989.
- Safrai, Shmuel. "The era of the Mishnah and the Talmud." In *A history of the Jewish people*, uitgegeven door Haim Hillel Ben-Sasson, 307-384. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1976.
- Schürer, Emil. *Die Gemeindeverfassung der Juden in Rom in der Kaiserzeit; nach den Inschriften dargestellt*. Leipzig: J.C. Hinrichse Buchhandlung, 1879.

- Schürer, Emil. *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B.C.- A.D. 135)*, uitgegeven door Geza Vermes, Fergus Millar en Martin Goodman. 3 vols. Londen: Bloomsbury, 1973.
- Seland, Torrey. "Philo of Alexandria: an introduction." In *Reading Philo: a handbook to Philo of Alexandria*, uitgegeven door Torrey Seland, 3-16. Cambridge: Eerdmans Publishing Company, 2014.
- Smallwood, E. Mary. "Some notes on the Jews under Tiberius." *Latomus* 15, nr. 3 (1956): 314-329.
- Smallwood, E. Mary. *The Jews under Roman rule. from Pompey to Diocletian: A study in political relations*. Leiden: Brill, 1976.
- Solin, Heikki. "Juden und Syrer im westlichen Teil der römischen Welt. Eine ethnisch-demographische Studie mit besonderer Berücksichtigung der sprachlichen Zustände." in *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, uitgegeven door Hildegard Temporini en Wolfgang Haase, 2.29.2, 587-790. Berlijn: De Gruyter, 1983.
- Stern, Menahem. *Greek and Latin authors on Jews and Judaism*. 3 vols. Jerusalem: Israel Academy of Sciences and Humanities, 1980.
- Stone, Michael Edward. "Reactions to the destructions of the Second Temple." *Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period* 12, nr. 2 (1981): 195-204.
- Tcherikover, Victor en Alexander Fuks. *Corpus Papyrorum Judaicarum*. 3 vols. Cambridge: Harvard University Press, 1960.
- Tcherikover, Victor. "Jewish apologetic literature reconsidered." In *Symbolae Raphaeli Taubenschlag Dedicatae*, uitgegeven door Rafal Taubenschlag, 3 vols. 169-193. Wrocław: Ossolineum, 1956.
- Thompson, L. A. "Domitian and the Jewish tax." *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 31, nr. 3 (1982): 329-342.
- Turner, E. G. "Tiberivs Ivlivs Alexander." *The Journal of Roman Studies* 44 (1954): 54-64.
- Véron, Alain, J. P. Goiran, C. Morhange, N. Marriner, J. Y. Empereur. "Pollutant lead reveals the pre-Hellenistic occupation and ancient growth of Alexandria, Egypt." *Geophysical Research Letters* 33, nr. 6 (2006): 2-5.
- Wallace, Sherman LeRoy. *Taxation in Egypt: from Augustus to Diocletian*. Princeton: Princeton University Press, 1938.
- Watson, Alan. *Roman slave law*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1987.
- White, L. Michael. "Synagogue and society in imperial Ostia: Archaeological and epigraphic evidence." *The Harvard Theological Review* 90, nr. 1 (1997): 23-58.
- Wilker, Julia. "'God is with Italy now': Pro-Roman Jews and the Jewish revolt." In *Jewish identity and politics between the Maccabees and Bar Kohba*, uitgegeven door Benedikt Eckhardt, 157-187. Brill: Leiden, 2012.
- Williams, Margaret H. "The expulsion of the Jews from Rome in A. D. 19." *Latomus* 48, nr. 4 (1989): 765-784.

- Williams, Margaret H. "The structure of the Jewish community in Rome." In *Jews in a Graeco-Roman world*, uitgegeven door Martin Goodman, 215-228. Oxford: Oxford University Press, 1998.
- Woods, David. "Tiberius, Tacfarinas, and the Jews." *Arctos Acta Philologica Fennica* 42 (2008): 267-284.
- Zuckerman, Constantine. "Hellenistic politeumata and the Jews: A reconsideration." *Scripta Classica Israelica* 8-9 (1985-1988): 171-185.

Deel 2: Joden en controversie in het onderwijs.

Inleiding

“Ik kom niet naar de les als we gewoon propaganda zullen zien!”. Toen ik een les observeerde tijdens een stage zei een leerling uit het zesde middelbaar deze woorden toen de leerkracht geschiedenis zei dat ze het in de volgende les zouden hebben over het conflict tussen Israël en Palestina. In die les zouden de leerlingen hebben geleerd over het huidige conflict maar ook over de oorsprong ervan. Vandaag leven we in een geglobaliseerde wereld. De “westerse” wereld wordt steeds meer gekenmerkt door een context van superdiversiteit. Deze diversiteit is aanwezig in de klas. Bepaalde breuklijnen, conflicten en controverses die in de maatschappij aanwezig zijn kunnen dus (onverwacht) een rol spelen in de onderwijspraktijk.³¹⁹

Het historisch onderzoek in deel één van dit werk heeft aangetoond dat het samenleven tussen verschillende culturen en religies zeker niet altijd van een leien dakje loopt. Soms hebben conflicten (in verre gebieden) hier een invloed op. Het kan hierdoor moeilijk zijn om dit historisch onderwerp te gebruiken in de lessen aangezien dit een controversieel onderwerp kan zijn. Deze conflicten zijn misschien verafgelegen maar leerlingen kunnen er zich nog steeds verbonden mee voelen. Hierdoor zijn heftige emotionele reacties ten aanzien van de leerkracht en andere leerlingen zeker niet uitgesloten. Verre, hedendaagse conflicten kunnen voor controversie in de klas zorgen maar bepaalde historische onderwerpen kunnen hier ook voor zorgen. Het klinkt misschien vreemd waarom deze zaken voor controversie kunnen zorgen: de gebeurtenissen uit het verleden zijn toch al lang voorbij? Toch zien we dat historische gebeurtenissen, of deze zich nu erg lang geleden hebben afgespeeld of juist veel recenter zijn, vandaag nog steeds gevoelens opwekken bij mensen.³²⁰ Er is bijvoorbeeld discussie of België zich moet verontschuldigen voor het koloniale verleden. Soms eisen bepaalde slachtoffers schadevergoedingen van Duitsland voor de daden die het land stelde tijdens De Tweede Wereldoorlog. Deze discussies kunnen tot hevige meningsverschillen leiden die aanwezig kunnen zijn in de klas. Dergelijke controverses worden mede veroorzaakt doordat mensen de geschiedenis gebruiken om een nationale- of persoonlijke identiteit te vormen.³²¹

---

³¹⁹ Maarten Van Alstein, *Omgaan met controversie en polarisatie in de klas* (Kalmthout: Pelckmans Pro, 2018), 17-18.

³²⁰ Keith Barton en Alan McCully, “Teaching controversial issues... where controversial issues really matter,” *Teaching History* 127 (2007): 13-15.

³²¹ Helen Young, “Race and historical authenticity: Kingdom Come: Deliverance,” In *The Middle Ages in modern culture: History and authenticity in contemporary Medievalism*, eds. Karl Alvestad en Robert Houghton (Londen: Bloomsbury Academic, 2021), 28-39.

Het samenleven tussen verschillende bevolkingsgroepen, waar het historisch onderzoek in deel één over ging, kan vandaag nog steeds brandend actueel zijn. Het huidige conflict tussen Israël en Palestina is al vele tientallen jaren bezig en komt regelmatig in het nieuws. Op sommige momenten zijn de relaties tussen beide kanten gespannen maar niet echt gewelddadig. Deze “rustige” periodes worden nu en dan onderbroken door een escalatie van het conflict waarbij beide kanten elkaar actief bestrijden door bombardementen of raketlanceringen. De laatste grote escalatie is nog maar enkele maanden oud op het moment dat dit werk gepubliceerd is. In oktober 2023 zijn leden van de Palestijnse organisatie, Hamas, Israël binnengedrongen. Hierbij vielen meer dan duizend Israëlische slachtoffers. Israël viel de Gazastrook daarna aan. Er werden hevige bombardementen uitgevoerd en een grondoffensief werd opgestart. Hierdoor zijn er ook veel Palestijnse slachtoffers gevallen. Doorheen heel de wereld waren er zowel pro-Palestijnse als pro-Israëlische protesten. Dit toont aan dat dit “historisch onderwerp” vandaag nog steeds erg actueel kan zijn.

Is het wel nuttig om deze onderwerpen in de klas te bespreken? Het hiervoor aangehaalde citaat van een leerling toont aan dat dergelijke controversiële problemen voor conflicten en spanningen kunnen zorgen in de school. De leerling in kwestie dreigde er zelf mee om niet meer naar de les te komen, wat geen ideale situatie is. Toch kan het interessant zijn om deze onderwerpen wel te behandelen in het onderwijs. Deze moeilijkheden kunnen namelijk een meerwaarde betekenen voor de lespraktijk. In het tweede deel van dit werk wil ik het hebben over het behandelen van controversiële problemen in de les. Twee hoofdvragen zullen voornamelijk behandeld worden: “Wat is het nut van controversiële onderwerpen, zoals het conflict tussen Israël en Palestina?” Waarom zou je deze onderwerpen behandelen? Welke minimumdoelen kan je ermee bereiken? De tweede hoofdvraag is de volgende: “Hoe kunnen controversiële onderwerpen op een goede manier gebruikt worden in het (geschiedenis)onderwijs?” Deze problemen zorgen ervoor dat emoties en spanningen hoog kunnen oplopen. Ruzie en conflicten tussen de leerkracht en leerlingen of tussen leerlingen onderling dragen niet bij tot een positief klasklimaat. Hoe behandel je deze onderwerpen zonder dat je ruzies veroorzaakt?

Wat is een “controversieel onderwerp” of een “controversieel probleem” nu precies? Er zijn hier meerdere definities van. De definitie die in dit werk vooral gehanteerd zal worden is de volgende: “Controversiële problemen zijn problemen die een maatschappij verdelen. Ze zorgen voor tegenstrijdige verklaringen en oplossingen.”³²² Verschillende mensen hebben andere waardensystemen, ervaringen, interesses enzovoort die een impact hebben op de manier waarop ze bepaalde problemen interpreteren en willen oplossen. Het conflict tussen Israël-Palestina is een onderwerp dat een goed voorbeeld is van een controversieel probleem. Sommige mensen denken dat vooral de staat Israël de schuldige is in het conflict terwijl anderen denken dat het toch vooral de Palestijnen of Hamas zijn die voor escalaties zorgen. Mensen die deze tegenstrijdige standpunten delen zijn het daardoor vaak oneens over een

---

³²² Deze definitie is vooral gebaseerd op diegene van Hardwood en Hahn: Angela M. Hardwood en Carole L. Hahn, “Controversial issues in the classroom,” p 2. ERIC Clearinghouse for Social Studies/Social Science Education, geraadpleegd 30/06/2024, <https://eric.ed.gov/?id=ED327453>. Zij baseren zich op een voorgaande definitie van Robert Stradling: Robert Stradling, “Controversial issues in the classroom,” in *Teaching controversial issues*, eds. Sidney Hill en Colin Reid (London: Edward Arnold, 1984), 1-12.

mogelijke oplossing. Dat dit onderwerp een maatschappij kan verdelen hebben we de voorbije maanden gezien aangezien aanhangers van Palestina en van Israël op straat kwamen doorheen de hele wereld.³²³

Verderop in dit werk zal worden besproken hoe dergelijke controversiële onderwerpen toch nuttig kunnen zijn in het onderwijs. Het behandelen van deze onderwerpen mag daarbij wel niet voor polarisatie zorgen. Bij polarisatie zijn er niet enkel twee of meer tegenstrijdige meningen maar worden de aanhangers van de “andere” kant ook als een morele vijand voorgesteld, en niet slechts als een tegenstander met een andere mening. Aanhangers van beide kanten worden voorgesteld als compleet verschillend, als onverzoenlijk. Polarisation zorgt ervoor dat mensen met een andere mening worden buitengesloten. Polarisation in de klas en op school zorgt nog voor meerdere andere negatieve gevolgen, zoals het versterken van stereotypen. Als je controversiële problemen behandelt, is het nodig om polarisation te proberen vermijden. Om dit te doen moet je dergelijke onderwerpen dus op een goede manier behandelen.³²⁴

De twee hoofdvragen die hiervoor vermeld werden zijn relatief open. Controversiële problemen kunnen in meerdere vakken behandeld worden en deze “algemene” voordelen zullen doorheen dit werk worden aangehaald. Andere, niet-historische, vakken hebben echter andere minimumdoelen die bereikt kunnen worden met controversiële onderwerpen. Omdat deel één van dit werk een historisch onderzoek was, zal daarom iets uitgebreider worden gekeken naar het gebruik van deze onderwerpen in het geschiedenisonderwijs. Waarom zou je controversiële onderwerpen behandelen in het geschiedenisonderwijs en hoe doe je dit op een goede manier? Daarnaast zijn er zeer veel thema’s die mogelijk controversieel zouden zijn. Op de volgende pagina’s zal voornamelijk het conflict tussen Israël en Palestina als voorbeeld worden aangehaald.

In wat nu volgt zal eerst het aspect “burgerschap” worden geanalyseerd. Geschiedenisleerkrachten worden namelijk vaker verplicht om de minimumdoelen rond de sleutelcompetentie burgerschap te behandelen in hun lessen. Er zal onder andere worden aangetoond dat geschiedenisleerkrachten gebruik kunnen maken van controversiële problemen om zowel minimumdoelen historisch bewustzijn als minimumdoelen burgerschap te bereiken met leerlingen. Achteraf zal het begrip diversiteit kort aangehaald worden. We leven vandaag in een erg diverse samenleving. Deze diversiteit zorgt ervoor dat bepaalde onderwerpen meer controversieel kunnen veroorzaken in de klas. Het is nuttig om rekening te houden met diversiteit als een leerkracht controversiële problemen op een goede manier wil behandelen. Vervolgens zal worden aangetoond dat conflicten in verre gebieden, zoals de spanningen tussen Israël en Palestina, wel degelijk voor controversieel kunnen zorgen en een invloed kunnen hebben op sociale spanningen. Eén persoonlijke anekdote is namelijk niet voldoende om dit aan te tonen. Daarna zal het nut van controversiële onderwerpen expliciet geanalyseerd worden. Het behandelen van deze onderwerpen biedt namelijk een kans om jongeren op te leiden en ze specifieke vaardigheden aan te leren. Daaropvolgend worden er

---

³²³ Said Al Badri, “Teaching controversial issues in the classroom,” *Citizenship Education Research Journal* 5, nr. 1 (2015): 74.

³²⁴ Van Alstein, *Omgaan met controversie en polarisatie in de klas*, 59, 67 en 75-77.

enkele zaken aangehaald waar leerkrachten op kunnen letten als ze gevoelige onderwerpen op een goede manier willen behandelen. Zoals hiervoor gezegd kunnen deze thema's tot emotionele reacties leiden. De leerkracht moet weten hoe hij/zij hiermee omgaat om ervoor te zorgen dat er geen ruzies ontstaan in de klas. Hoe zorgt de leerkracht ervoor dat de klas een veilige omgeving blijft waar een positief leerklimaat gecreëerd wordt?

Ten slotte zal dit werk afgesloten worden met een lessenreeks. Een aantal geschiedenislessen over de relaties tussen Joden en anderen doorheen de eeuwen en over het conflict tussen Israël en Palestina zullen worden aangeboden. Zoals in de algemene inleiding al gezegd is geweest, gaat er in het geschiedenisonderwijs weinig aandacht naar de geschiedenis van de Joden buiten de Holocaust en het conflict tussen Israël en Palestina. Deze lesvoorbereidingen zijn een hulpmiddel voor leerkrachten om dit thema wel te incorporeren in hun lessen. Het historische onderzoek uit deel één kan eventueel geraadpleegd worden door hen. Zoals het onderzoek heeft aangetoond zijn er in de klassieke oudheid, maar ook in andere periodes, meerdere bronnen over de Joodse geschiedenis. Deze bronnen kunnen in de les gebruikt worden om een aantal minimumdoelen te bereiken. Daarnaast kan de Joodse geschiedenis doorheen verschillende schooljaren behandeld worden aangezien deze geschiedenis al zeer lang teruggaat in de tijd. Dit thema kan gebruikt worden om te kijken hoe relaties tussen Joden en anderen verschilden doorheen de tijd of in andere locaties. Ten slotte verwijzen hedendaagse aanhangers van Israël of Palestina vaak naar het verleden om te "bewijzen" dat één van beide kanten het bij het rechte eind heeft in het conflict. Als je het huidige conflict tussen Israël en Palestina bespreekt in de les, dan kan het handig zijn als de leerlingen al kennis hebben van de Joodse geschiedenis.

Het huidige en historische Israëliisch-Palestijns conflict en de Holocaust zijn duidelijk controversiële onderwerpen. Andere lessen over de geschiedenis van Joden hoeven niet controversieel te zijn. Het is echter mogelijk dat leerlingen de Holocaust of het conflict aanhalen als ze in de les leren over Joodse geschiedenis.³²⁵ Leerkrachten die het over de Joodse geschiedenis zullen hebben, kunnen onverwacht in contact komen met een controversieel probleem. Verderop zal worden aangetoond dat het geen goed idee is om deze onderwerpen te negeren als deze niet onmiddellijk met de les te maken hebben. Het is dus nuttig om als (geschiedenis)leerkracht te weten hoe je controversiële problemen op een goede manier behandelt indien je werkt rond Joodse geschiedenis. Dit is ook een van de redenen waarom de lessenreeks zowel lessen over de Joodse geschiedenis zal bevatten, als lessen over het Israëliisch-Palestijns conflict.

---

³²⁵ Van Alstein, *Omgaan met controversie en polarisatie in de klas*, 121-122.

1. Over mezelf

Voordat ik verder ga kan het nuttig zijn om eerst eens kort over mezelf te vertellen. Ik ben op het moment van schrijven nog een student leerkracht geschiedenis aan de Universiteit Gent. Ik sta zelf nog niet professioneel voor de klas. Ik heb ongeveer 50 uren voor een klas gestaan gespreid over meerdere stageperiodes en over meerdere scholen en klassen. Ik heb vooral les gegeven aan leerlingen uit de Belgische provincie Oost-Vlaanderen. Deze klassen verschilden sterk ten opzichte van elkaar. Ik heb les gegeven aan de verschillende finaliteiten: doorstroomfinaliteit, dubbele finaliteit en de arbeidsmarktfinaliteit. Deze komen ongeveer overeen met respectievelijk het Algemeen Secundair Onderwijs, Technisch Secundair Onderwijs en Beroepssecundair Onderwijs. Deze laatste benamingen en hun afkortingen zijn beter ingeburgerd in Vlaanderen. Ik heb nog niet bijzonder veel praktijk maar toch heb ik het al een aantal keren gehad over mogelijke controversiële onderwerpen, zoals de evolutietheorie of de koloniale overheersing van Congo door Leopold II en België.³²⁶ Een les over het conflict Israël-Palestina is eveneens aan bod gekomen. Andere leerkrachten die al langer hun functie uitoefenen, zullen waarschijnlijk met meer gevoelige thema's in contact zijn gekomen. Doordat ik echter nog redelijk onervaren ben in de lespraktijk, en in het praten over controversiële onderwerpen, zullen de volgende delen van dit werk vaak gebruik maken van literatuur van moderne onderzoekers en leerkrachten die veel meer ervaring hebben met deze zaken dan ikzelf.

---

³²⁶ Van Alstein merkt op dat de evolutietheorie een heikele kwestie kan zijn bij (moslim)jongeren die overtuigd zijn van het creationisme. Van Alstein haalt ook expliciet aan dat de Palestijnse kwestie moeilijk kan liggen bij (deze) jongeren: Van Alstein, *Omgaan met controversie en polarisatie in de klas*, 36.

2. Burgerschap

Sinds 1989, kort na de Belgische staatshervorming, werd het onderwijs in België de bevoegdheid van de verschillende gemeenschappen. Het Vlaamse onderwijs werkte vanaf 1996 met eindtermen en ontwikkelingsdoelen. Eindtermen zijn minimumdoelen die bereikt moet worden door leerlingen.³²⁷ Een tiental jaren later klonk de roep steeds luider om het onderwijs te hervormen.³²⁸ Na een aantal vertragingen en herzieningen, waar hier niet zal worden op ingegaan, werden er uiteindelijk nieuwe eindtermen ingevoerd. Op 1 september 2024 zullen deze ook overgenomen worden in het zesde jaar van het secundair onderwijs, het laatste jaar waar de hervorming nog moest worden ingevoerd. De nieuwe eindtermen zijn vanaf nu ingedeeld in sleutelcompetenties en niet meer per schoolvak. Sommige scholen, zoals die van het katholiek onderwijs, blijven wel vasthouden aan de oude vakkenstructuur maar dit hoeft niet meer. Leerkrachten voor het “vak” geschiedenis mogen nu allerlei eindtermen uit andere sleutelcompetenties behandelen in hun lessen.³²⁹ Hierna zal aan bod komen dat er van geschiedenislerkrachten steeds vaker verwacht wordt dat ze de sleutelcompetentie “burgerschap” eveneens behandelen in hun lessen. Een korte introductie op deze sleutelcompetentie is daarom op zijn plaats.

De sleutelcompetentie “burgerschap” (voor de derde graad) bestaat uit vier eindtermen: 07.01. De leerlingen reflecteren over de betekenis, de principes en de werking van de democratische rechtsstaat en hun verantwoordelijkheid daarin. 07.02. De leerlingen reflecteren over het relationele, gelaagde en dynamische karakter van identiteit. 07.03. De leerlingen lichten toe hoe verschillende vormen van diversiteit verrijkend en uitdagend zijn voor het samenleven. 07.04. De leerlingen gaan geïnformeerd, beargumenteerd en constructief in dialoog over maatschappelijke thema’s. Deze leerdoelen kunnen zeker bereikt worden in de geschiedenislessen. Het behandelen van controversiële onderwerpen kan hier eveneens een bijdrage aan leveren. Deze zaken zullen doorheen dit werk besproken worden.

Niet elke geschiedenislerkracht zal even enthousiast zijn om extra eindtermen te behandelen in de lessen maar dit zal waarschijnlijk toch moeten in de toekomst. Nu en dan zijn er discussies in de (Vlaamse) overheid of in de media over het nut van geschiedenisonderwijs. Soms wordt er beslist om minder uren geschiedenis per week te geven zodat er meer plaats is voor “nuttigere” vakken. Deze beslissingen hebben natuurlijk hun voor- en tegenstanders.

---

³²⁷ “Onderwijsdoelen,” Onderwijs.Vlaanderen, geraadpleegd 13.03.2024, <https://onderwijs.vlaanderen.be/nl/onderwijspersoneel/van-basis-tot-volwassenenonderwijs/lespraktijk/onderwijsdoelen-en-leerplannen/onderwijsdoelen>.

³²⁸ “Waarom moderniseren?,” Onderwijs.Vlaanderen, geraadpleegd 13.03.2024, <https://onderwijs.vlaanderen.be/nl/modernisering-secundair-onderwijs/waarom-moderniseren>.

³²⁹ Martin Valcke en Roger Standaert, *Onderwijsbeleid in Vlaanderen* (Leuven: Acco, 2020), 54-84; Patrick Loobuyck, “The policy shift towards citizenship education in Flanders. How can it be explained?,” *Journal of Curriculum Studies* 56, nr. 1 (2021): 65-82.

Het spreekt voor zich dat leerkrachten geschiedenis hier geen voorstander van zijn.³³⁰ Dit probleem kan opgelost worden door eindtermen burgerschap te behandelen in de geschiedenislessen. Als leerkrachten of scholen dit doen, dan kan dit er voor zorgen dat het vak geschiedenis behouden wordt. Een vak dat meerdere sleutelcompetenties behandelt zal niet zomaar geschrapt kunnen worden. Sommige scholen hebben het vak “geschiedenis” nu al aangepast naar “geschiedenis en burgerschap”. Het is mogelijk dat steeds meer leerkrachten geschiedenis in de toekomst in aanraking zullen moeten komen met burgerschap. Sommige leerkrachten zullen denken dat het geschiedenisonderwijs hier toch mee wordt bedreigd aangezien het wordt opgevuld met minimumdoelen uit andere sleutelcompetenties. Als een geschiedenisleraar zowel minimumdoelen burgerschap als minimumdoelen historisch bewustzijn moet bereiken met leerlingen, dan is er minder tijd voor elk individueel doel. In wat nu volgt zal worden aangetoond dat bepaalde burgerschapsdoelen toch een grote mate van samenhang kunnen hebben met historische minimumdoelen. Deze tegelijk behandelen hoeft niet per se een probleem te zijn.

Hier zal kort worden aangetoond dat burgerschap inderdaad behandeld kan worden in de historische onderwijspraktijk, zowel binnen als buiten de lessen. Burgerschap kan ook helpen om leerlingen te betrekken bij het geschiedenisonderwijs. Hiervoor werd de sleutelcompetentie burgerschap kort geïntroduceerd. Waar slaat “burgerschap” nu precies op? Hier zal voornamelijk de omschrijving van Schugurensky gebruikt worden.³³¹ Volgens hem bestaan er verschillende vormen van burgerschap. Burgerschap is een dynamisch, gecontesteerd, multidimensionaal en contextueel concept. De betekenis van burgerschap is anders in verschillende landen en periodes en de definitie van de term kan in de toekomst zeker nog veranderen. Andere personen geven daarom soms andere definities van dit begrip. Daarom zijn er in de literatuur veel auteurs die verschillende kenmerken, doelen en definities

---

³³⁰ Hier zijn enkele voorbeelden van artikels uit de media over de beslissing van het GO! om het aantal uren geschiedenis te laten afnemen. Soms wordt er verwezen naar “burgerschap”. Dit is natuurlijk geen exhaustieve opsomming: Kelly van Droogenbroeck, “Frustratie over minder lesuren aardrijkskunde en geschiedenis: ‘Dit is een catastrofe’,” De Morgen, geraadpleegd 9.03.2024, <https://www.demorgen.be/snelnieuws/frustratie-over-minder-lesuren-aardrijkskunde-en-geschiedenis-dit-is-een-catastrofe~b6d7699e/>; Fran Eelen en Stijn Cools, “Waarom wordt er geschrapt in de uren geschiedenis en aardrijkskunde?,” De Standaard, geraadpleegd 09.03.2024, https://www.standaard.be/cnt/dmf20230216_95491200?&articlehash=QSiiLyK9W5HkA%2BliuhT4xMRyle32pewZO59mNfjKMOEoSAP6KUNVm659zqtbgA5x8beX0sAFgXPAN0uw9tfawBeThWp5u%2BS1H7pBxrZSatzHvOGfgi5Qmbi1FOdFcgSg7uD9wHyyl8WDdR%2B9gdmOD9HwU9a9dAmaQLgMaGhKmpqsYK1u3n%2F8VDorpFnfjtnjCjWT0gdCLjKZUYmwxl757aJL5IPKmXupimmYQF8TA1I5kz16%2BaNIWH2jJoEAaGCyqa5qP88OrSFnOLcqZiRnA8BNY%2FcnqZSLOLMqMvZd2stGJ5TelHuzVKB31VeCPM4xfu22ocdM6yX%2Bzh8g%3D%3D; Kubra Mayda, “Leerkrachten vragen ‘met aandrang’ om uurtje minder geschiedenis te herbekijken,” De Standaard, geraadpleegd 09.03.2024, https://www.standaard.be/cnt/dmf20230222_98296679?&articlehash=wIncui5KeXv8T0sEL7UEmJlBgpOUwLQNuGW6R%2BncM4IJbcUeIPu1kVHHS6DX5oWPwNTrVnJSU2eXZCzUR32K1GWAYBLrtdSPm%2Fn%2Bg1hMnSsPDb4VrpIVLYzRUmDK4LtQvN0VhQoNYFIHjwyMcKBDKCz3VRghHGTa3Vrl4xduxjJNUw3B22C9N4%2FAyYvYbDC0Oy9sJKmT5wLeshSXT9R2Fmizq0ks4jiC9Pm7XKUVZvkgNFrYIBZzwHtwyeQ2d5u7IkPgOIVyGJQsJgfSEO4%2F8DFR1LzSngHyOGJq3AKWbtbMdvRCBZWYI8AXLV5ZdLkcSyJQ9g%2BwojH1G6IFGVZ0Jw%3D%3D; Pieter de Valkenaere, “Kwart minder geschiedenis op school? Daar kan leerkracht Kevin niet om lachen: “Met die ‘confettivakjes’ schieten we niets op”,” Het Nieuwsblad, geraadpleegd 09.03.2024, https://www.nieuwsblad.be/cnt/dmf20230223_94874786.

³³¹ Daniel Schugurensky, *Citizenship and citizenship education: Canada in an international context* (Toronto: Thompson Educational Publishing, 2005), 5-7.

geven van deze term maar deze zullen hier niet allemaal besproken worden. Deze opsomming zou namelijk veel te groot zijn voor dit werk. Volgens Schugurensky bevat burgerschap vier belangrijke dimensies. Burgerschap kan over een status gaan: een persoon is een “burger” als deze lid is van een bepaalde natiestaat. Burgerschap kan eveneens op agency wijzen. Burgers zouden volgens deze dimensie mensen zijn die sociale actoren zijn, mensen die de samenleving willen beïnvloeden. De derde dimensie van burgerschap heeft te maken met identiteit. Mensen voelen zich lid van een bepaalde groep door middel van een gedeelde geschiedenis, taal, cultuur enzovoort. Ten slotte kan burgerschap wijzen op bepaalde waarden en attitudes. De waarden die een “goede burger” moet hebben verschillen van land tot land en periode tot periode.

Burgerschap is dus een begrip dat over veel aspecten kan gaan. Burgerschapseducatie behandelt deze vier dimensies maar verschillende onderwijssystemen kiezen er meestal voor om de focus te leggen op één of twee van deze dimensies.³³² Het lijkt erop dat het Vlaamse onderwijssysteem vooral de focus legt op de dimensies identiteit en burgerschapswaarden. Minimumdoel 07.02. dat hiervoor al kort geïntroduceerd werd, benoemt “identiteit” expliciet. De andere minimumdoelen lijken vooral te wijzen op het aanleren van enkele burgerschapswaarden zoals respect tegenover de democratie en diversiteit. Volgens doel 07.04 moeten leerlingen in staat zijn om in dialoog te gaan over maatschappelijke thema’s. Controversiële onderwerpen kunnen zeker behandeld worden om dit laatste minimumdoel te bereiken. Hierover later meer.

De dimensies “identiteit” en “burgerschapswaarden” kunnen echter eveneens aan bod komen in de historische onderwijspraktijk. Vaak heeft het verleden namelijk een invloed op identiteitskwesies. Mensen gebruiken het verleden om een identiteit te vormen.³³³ In de geschiedenislessen leren jongeren over de geschiedenis van het land, cultuur, groep enzovoort waar ze toe behoren. Ze kunnen zien hoe deze aspecten hun eigen identiteit beïnvloeden en hierover nadenken. Op deze manier kunnen ze achterhalen hoe (een interpretatie van) het verleden een invloed heeft op het heden en op hun eigen leven. Nadenken over deze zaken en de gevolgen ervan analyseren draagt bij tot de ontwikkeling van enkele historische vaardigheden. Identiteitskwesies zijn dus niet enkel van nut om minimumdoelen burgerschap te bereiken, ze kunnen eveneens van dienst zijn om enkele minimumdoelen “historisch bewustzijn” te bereiken.³³⁴ Daarnaast probeert burgerschapseducatie om bepaalde waarden over te brengen op leerlingen. In Vlaanderen is dit bijvoorbeeld respect voor diversiteit en democratie. Deze thema’s kunnen ook aan bod

---

³³² Schugurensky, *Citizenship and citizenship education: Canada in an international context*, 1-5.

³³³ Dick Van Straaten, Arie Wilschut en Ron Oostdam, “Making history relevant to students by connecting past, present and future: a framework for research,” *Journal of Curriculum Studies* 47 (2015): 484-489; Marcel Van Riessen deelt deze mening: Arie Wilschut, Dick Van Straaten en Marcel Van Riessen, *Geschiedenisdidactiek: handboek voor de vakdocent* (Bussum: Uitgeverij Coutinho, 2023), 33-34.

³³⁴ De invloed van (de interpretatie van) het verleden op identiteitsvorming kan bijvoorbeeld gebruikt worden om de volgende minimumdoelen te bereiken: 08.08. “De leerlingen beoordelen voorbeelden van historische beeldvorming aan de hand van historische redeneerwijzen”, 08.09. “De leerlingen lichten betekenissen toe die men geeft aan actuele fenomenen en historische fenomenen uit de bestudeerde periodes” en 08.10. “De leerlingen analyseren de invloed van de eigen standplaatsgebondenheid en die van anderen op historische beeldvorming met betrekking tot de bestudeerde periodes”.

komen in het geschiedenisonderwijs. Je kan bijvoorbeeld een geschiedenis van de democratie geven en een vergelijking maken met de hedendaagse democratie. De rol die het volk, en de leerlingen, spelen kunnen daarbij aan bod komen. Van Straaten deelt deze mening en denkt dat de historische onderwijspraktijk inderdaad bij kan dragen aan discussies over identiteitskwesies en aan het worden van een “goede burger”.³³⁵ Geschiedenisonderwijs kan van nut zijn om de onderwijsdoelen burgerschap te bereiken.³³⁶ Burgerschap kan echter ook zelf nuttig zijn om de geschiedenislessen relevant te maken voor leerlingen. Identiteitskwesies, waarden en normen, diversiteit en discussies over maatschappelijke thema’s komen aan bod in de eindtermen burgerschap. Je kan deze onderwerpen zowel met een actuele als een historische blik bekijken. Hoe gingen oude, verre beschavingen bijvoorbeeld om met deze thema’s? Op deze manier zien leerlingen dat mensen uit het verleden ook nadachten over “hedendaagse” vraagstukken. Volgens Van Straaten kan dit ervoor zorgen dat leerlingen de geschiedenislessen daardoor relevant vinden.³³⁷ Hierdoor zullen ze meer interesse tonen en zullen ze nauwer betrokken zijn.

Veel scholen verwachten van geschiedenisleerkrachten dat ze de minimumdoelen burgerschap in hun lessen behandelen. In dit hoofdstuk werd kort aangetoond dat burgerschap wel degelijk behandeld kan worden in het geschiedenisonderwijs. Er zijn enkele korte voorbeelden gegeven. Daarnaast zijn meerdere auteurs hiervan overtuigd. Voor meer argumenten raad ik aan om de werken te lezen van auteurs die doorheen dit stuk zijn aangehaald. Dit werk behandelt deze argumenten niet allemaal omdat de focus vooral blijft liggen op controversiële onderwerpen. In hoofdstuk 5 zal aan bod komen hoe controversiële onderwerpen gebruikt kunnen worden om, onder andere, burgerschapsdoelen te bereiken. Controversiële (historische) onderwerpen, zoals het conflict tussen Israël en Palestina, kunnen eveneens gebruikt worden in de historische onderwijspraktijk om bijvoorbeeld kritisch denken te stimuleren of om meerdere perspectieven binnen te brengen en tegenstrijdige bronnen te analyseren in de les. Dit zijn aspecten die belangrijk zijn in de geschiedenisles.³³⁸

---

³³⁵ Van Straaten, Wilschut en Oostdam, “Making history relevant to students by connecting past, present and future: a framework for research,” 485-489.

³³⁶ Wilschut, Van Straaten, Van Riessen en Van Nieuwenhuysse delen deze mening: Wilschut, Van Straaten en Van Riessen, *Geschiedenisdidactiek: handboek voor de vakdocent*, 34-35; Karel Van Nieuwenhuysse, “Torn between patriotic, civic and disciplinary aspirations. Evolving faces of Belgian and Flemish history education, from 1830 to the future,” *Nationalities Affairs. New Series // Sprawy Narodowościowe. Seria nowa* 50 (2018): 2-8.

³³⁷ Van Straaten et al., *Making history relevant to students*, 483.

³³⁸ Wilschut, Van Straaten en Van Riessen, *Geschiedenisdidactiek: handboek voor de vakdocent*, 34-35 en 120-122.

3. Diversiteit

Diversiteit heeft een impact op controversie. De waardensystemen en ervaringen van mensen beïnvloeden hoe ze controversiële problemen interpreteren en willen oplossen. Daarnaast speelt diversiteit een rol in identiteitskwesies, die op hun beurt een rol spelen in burgerschapseducatie en het geschiedenisonderwijs. Het minimumdoel burgerschap 07.03. benoemt diversiteit zelfs expliciet. Het is nuttig om dit aspect uitgebreider te behandelen.

Diversiteit is een begrip dat over verschillende aspecten kan gaan. Met het begrip worden alle mogelijke verschillen tussen mensen bedoeld. De meeste mensen denken onmiddellijk aan etnisch-culturele of religieuze contrasten. Diversiteit kan echter ook gaan over gender, seksuele geaardheid, economische situatie, politieke mening enzovoort.³³⁹ Geen enkele persoon is dezelfde. De “westerse” samenleving wordt steeds diverser. Je ziet deze toegenomen diversiteit dan ook terugkeren in de leerlingenpopulatie en in de klassen. Diversiteit is de norm op elke school.³⁴⁰ Al deze mogelijke meningsverschillen, achtergronden en situaties kunnen voor verscheidene controverses zorgen. Soms ontstaan deze controverses plots zonder dat een leerkracht dit verwacht.³⁴¹ Het is dus bijna onmogelijk om op voorhand perfect te weten hoe “divers” je klas zal zijn en welke onderwerpen mogelijk controversieel zouden zijn. Als je bijvoorbeeld op voorhand weet hoeveel kinderen met een migratieachtergrond er in je klas zullen zijn, betekent dat niet dat je per se een goed zicht hebt op de “diversiteit” in je klas. Etnisch-culturele of religieuze groepen vormen natuurlijk geen homogene blokken. Mensen die eenzelfde religie delen kunnen een andere seksuele geaardheid hebben of kunnen het sterk oneens zijn met elkaars politieke overtuigingen. Een mogelijke controversie kan te allen tijde aan bod komen. Om deze reden is het nuttig voor een leerkracht om te weten hoe er met controversiële problemen aan de slag moet worden gegaan in de les.

Je kan niet echt op voorhand zien hoe “divers” je klas zal zijn als je deze niet kent. Het kan dus nuttig zijn om de leerlingen te leren kennen. Als een leraar de leerlingen kent, dan kan hij/zij misschien ook proberen te achterhalen welke onderwerpen hen boeien en welke thema’s eventueel controversieel kunnen zijn. Deze maatregel is echter moeilijker om in de praktijk uit te voeren dan op het eerste gezicht lijkt. Het is zeker niet altijd gemakkelijk om je leerlingen wel degelijk te leren kennen.³⁴² Leerkrachten zijn ouder dan hun leerlingen en hebben andere levenservaringen. Daarnaast speelt diversiteit hier opnieuw een rol. Kan je de verschillende culturen, religies en meningen van je leerlingen makkelijk “leren kennen” als je hier zelf niet in thuis bent? Volgens mij zou het goed zijn om eerst “normale lessen” geschiedenis (en burgerschap) te geven zonder dat je expliciet controversie probeert binnen te brengen in de

---

³³⁹ Paul Janssenswillen, “Geschiedenisonderwijs en etnisch-culturele diversiteit: hoe begin je eraan?,” in *P-reviews: praktijkgerichte vakdidactische reviews van onderzoek*, eds. Job De Meyere et al. (Leuven: P-reviews editorial board, 2013), 11.

³⁴⁰ Piet Van Avermaet, “Diversiteit als meerwaarde voor het onderwijs,” in *Essays over de leraar en de toekomst van de lerarenopleiding*, eds. Ruben Vanderlinde et al. (Gent: Academia Press, 2013), 207-219.

³⁴¹ Charlot Cassar, Ida Oosterheert en Paulien C. Meije, “The classroom in turmoil: teachers’ perspective on unplanned controversial issues in the classroom,” *Teachers and Teaching: theory and practice* 27, nr. 7 (2021): 656-657; Van Alstein, *Omgaan met controversie en polarisatie in de klas*, 17-20.

³⁴² Van Alstein, *Omgaan met controversie en polarisatie in de klas*, 27.

les. Als je enkele weken of maanden les hebt gegeven aan dezelfde klas dan zal je hen waarschijnlijk al beter kennen. Je kan zien welke historische onderwerpen hen interesseren en waar mogelijke meningsverschillen kunnen optreden. Je kan daarna beginnen om bewust enkele thema's te behandelen die mogelijks controversieel zijn. De thema's die je zal kiezen kunnen dus verschillen van klas tot klas. Het is wel niet makkelijk om als leerkracht in te schatten welke onderwerpen nu minder of meer controversieel zijn in een bepaalde klas. Zoals hiervoor gezegd kan controversie plots en onverwacht ontstaan. Soms hebben deze zaken niet eens met de les te maken.³⁴³ Een leerkracht kan toch proberen om deze momenten om te vormen tot een leerkans. In hoofdstuk 5.2 worden er een aantal maatregelen aangehaald die leerkrachten kunnen gebruiken om controversie op een goede manier te behandelen.

Volgens minimumdoel burgerschap 07.03. moeten leerlingen toelichten hoe verschillende vormen van diversiteit verrijkend en uitdagend zijn voor het samenleven. Er zijn meerdere thema's die met diversiteit te maken hebben die je in de geschiedenisles kan behandelen. Ik denk hierbij aan migratie, armoede of minderheidsgroepen. Migratie is bijvoorbeeld een thema dat doorheen de hele menselijke geschiedenis heeft plaatsgevonden. Je kan dit aan bod laten komen doorheen de verschillende schooljaren. Je kan daarnaast kijken hoe deze thema's voorkwamen in niet-westerse samenlevingen. Op deze manier zien leerlingen dat dit een "menselijk" verhaal is dat overal en te allen tijde aanwezig is en zowel positieve als negatieve gevolgen kan hebben.³⁴⁴ Door te kijken naar niet-westerse samenlevingen laat je de eurocentrische blik, die vaak nog aanwezig is in het geschiedenisonderwijs, wat achterwege. Hierdoor krijgt diversiteit een grotere rol in de geschiedenisles. Meerdere auteurs zijn ervan overtuigd dat het achterlaten van een eurocentrische blik andere voordelen biedt, zoals een toegenomen interesse bij leerlingen met een migratieachtergrond. Dit zal hier niet uitgebreid worden besproken.³⁴⁵ Daarnaast kunnen thema's zoals migratie, armoede of de behandeling van minderheidsgroepen hevige emoties oproepen bij diverse leerlingen. Deze onderwerpen kunnen dus voor controversie zorgen. Deze thema's zorgen zowel vroeger als vandaag voor hevige (politieke) discussies. Een leerkracht kan samen met zijn klas analyseren hoe deze discussies geëvolueerd zijn doorheen de tijd. Door aandacht te hebben voor diversiteit kunnen er wederom minimumdoelen historisch bewustzijn als doelen burgerschap behandeld worden.

---

³⁴³ Van Alstein, *Omgaan met controversie en polarisatie in de klas*, 35.

³⁴⁴ Karel Van Nieuwenhuysse et al., *Wat is het waard om geleerd te worden in geschiedenisonderwijs? Een zoektocht naar historische referentiekennis*, 2024, 3.

³⁴⁵ Voor meer info over het nut van het achterlaten van een eurocentrische blik, zie: Maarten Couttenier, Nicolas Standaert en Karel Van Nieuwenhuysse, *Eurocentrisch denken voorbij: interculturele perspectieven in geschiedenisonderwijs* (Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2018); Karel Van Nieuwenhuysse, "Going beyond eurocentric us-them thinking in history education: Multiperspectivity as a tool against radicalisation and for a better intercultural understanding," in *Radicalisation: A marginal phenomenon or a mirror to society?*, eds. Noel Clycq et al. (Leuven: Leuven University Press, 2019).

4. Ver-van-mijn-bedshow?

Hiervoor werd gezegd dat controverses over allerlei onderwerpen kunnen ontstaan aangezien de samenleving steeds diverser wordt. Zorgen actuele conflicten in verre gebieden echter ook consequent voor meer spanningen of blijft dit voor veel leerlingen voornamelijk een “ver-van-mijn-bedshow”? In dit hoofdstuk zal worden onderzocht of het conflict Israël-Palestina, waar de lessenreeks die dit werk aanbiedt gedeeltelijk over zal gaan, werkelijk voor meer sociale spanningen en controverse in België en andere landen zorgt. In de inleiding werd er al kort een anekdote aangehaald dat kan aantonen dat er soms meer controverse voorkomt door dit conflict. Enkele persoonlijke anekdotes zijn echter niet voldoende om dit te bewijzen. Hiervoor moet wetenschappelijk onderzoek worden geraadpleegd.

Dirk Jacobs et al. bespreken dit specifieke onderwerp.³⁴⁶ In hun werk kijken ze naar het jaar 2011, een jaar waarin het conflict tussen Israël en Palestina opnieuw opflakkerde. Ze onderzochten of deze opflakking ook zorgde voor een toename in het aantal gevallen van antisemitisme in België. Zij maakten dezelfde opmerking als diegene die ik hiervoor had gegeven: veel mensen denken dat buitenlandse conflicten, zoals het conflict Israël-Palestina, voor conflicten tussen verschillende bevolkingsgroepen kan zorgen maar dit wordt zelden statistisch onderbouwd. Ze kwamen uiteindelijk tot de conclusie dat er wel degelijk een significant verband was tussen deze zaken. Als het conflict tussen Israël en Palestina uitbreidde, dan werden er meer gevallen van antisemitisme gemeld in België. Het is wel belangrijk om te vermelden dat het aantal gerapporteerde gevallen in absolute cijfers nog steeds relatief klein was. Daarnaast worden de daders niet altijd gerapporteerd. Je kan dus zeker niet besluiten dat het enkel moslims zijn die meer antisemitische misdaden plegen door het conflict ook al denken velen dat dit zo is. Sommige onderzoeken tonen aan dat bepaalde, niet alle, moslimjongeren inderdaad negatievere attitudes hebben tegenover Joden maar deze attitudes kunnen eveneens aanwezig zijn bij, bijvoorbeeld, mensen met een extreemrechtse politieke overtuiging.³⁴⁷ Leerkrachten zouden hier beter rekening mee houden als ze les geven over Israël-Palestina. Het is mogelijk dat er Joden of moslims in je klas zullen zitten die erg betrokken zijn bij het conflict maar je moet zeker niet enkel en alleen met hen rekening houden als je een dergelijk controversieel onderwerp behandelt in je les. Ook andere leerlingen kunnen uitgesproken meningen hebben over het conflict ook al zijn ze geen moslim of Jood. Toen ik bijvoorbeeld les gaf over dit conflict, waren het vooral twee autochtone leerlingen die een uitgesproken mening hadden. Er waren toch veel moslimjongeren aanwezig in deze klas maar zij reageerden veel minder krachtig ook al waren ze wel aandachtig. Een leerkracht moet opletten dat hij/zij zelf geen vooroordelen overneemt.

---

³⁴⁶ Dirk Jacobs et al., “The impact of the conflict in Gaza on antisemitism in Belgium,” *Patterns of Prejudice* 45, nr. 4 (2011): 341-360.

³⁴⁷ Robert B. Smith, “A globalized conflict: European anti-Jewish violence during the Second Intifada,” *Quality & Quantity* 42, nr. 2 (2008): 154; “Dina Porat en Roni Stauber, “General analysis 2010,” in *Antisemitism Worldwide*, ed. Roni Stauber (Tel Aviv: Tel Aviv University, 2010), 19-22; Helga Embacher en Jan Rybak, “Anti-semitism in Muslim communities and Islamophobia in the context of the Gaza War 2014: The example of Austria and Germany,” *Centre for Research on Migration, Refugees and Belonging* (2015): 1-6.

De situatie in Het Midden-Oosten en in Europa is natuurlijk verschillend voor de jaren 2011 en 2024. Doordat de laatste opflakking erg recent is, is er nog niet veel onderzoek gedaan naar de impact die dit kan hebben op mensen in het buitenland. Toch denk ik dat de vaststellingen van Dirk Jacobs et al. van toepassing kunnen zijn op het conflict van 2023-2024. In het artikel bespreken ze namelijk dat er bijvoorbeeld meer berichten in de pers voorkwamen die over antisemitisme gaan. Politiekers maakten er meer opmerkingen over en ze verwezen vaker naar het conflict tussen Israël-Palestina. Dit zagen we terugkeren in 2024. Het viel hen daarnaast op dat deze toegenomen spanningen en meldingen van antisemitisme minder te maken hadden met de politieke situatie in het Midden-Oosten maar vooral specifiek te maken had met het geweld in Gaza. De meest recente opflakking van het conflict gaat wederom gepaard met geweld en duizenden burgerslachtoffers, zowel aan Palestijnse als aan Israëlische zijde. Het is zeker plausibel dat de laatste escalatie ook in België voor toegenomen spanningen kan zorgen. Andere academici die gelijkaardig onderzoek uitvoeren maar kijken naar andere tijdsperiodes in het conflict, zoals de Tweede Intifada, merken op dat escalaties in het conflict en geweld inderdaad voor toegenomen spanningen zorgen in het buitenland.³⁴⁸

Dirk Jacobs et al. merkten wel op dat er geen blijvende impact was van het conflict op de gevallen van antisemitisme. Een aantal weken na de escalatie waren de gerapporteerde gevallen terug op het gewone niveau beland. Dit toont aan dat buitenlandse conflicten wel degelijk voor meer controversie kunnen zorgen als deze nog vers in het geheugen zitten. Als je als leerkracht bepaalde gevoelige onderwerpen wilt bespreken, dan kan het effectief zijn om deze te behandelen als deze nog in het nieuws worden besproken. Het onderwerp kan dan wel zeer controversieel zijn maar dit biedt leerkansen, zolang het op een goede manier wordt aangepakt.

Hiervoor werd aangetoond dat escalaties in het conflict tussen Israël en Palestina inderdaad voor toegenomen spanningen en antisemitisme kunnen zorgen in “westerse” landen. Heeft het conflict echter ook een impact op anti-islamisme? Hier is er minder onderzoek naar gedaan. Er zijn een aantal studies die onderzocht hebben hoe de media rapporteert over het conflict. Het viel deze auteurs op dat er inderdaad meer stereotiepe afbeeldingen van moslims of islamofobe opmerkingen in het nieuws uit “westerse landen” voorkwamen als er over het Israëlisch-Palestijns conflict gerapporteerd werd.³⁴⁹ De manier waarop moslims en het conflict worden voorgesteld heeft echter een invloed op diegenen die deze media lezen of bekijken. Escalaties in het Israëlisch-Palestijns kunnen eveneens voor negatieve visies van moslims zorgen in de samenleving. Hierdoor kan er makkelijker controversie ontstaan.

De werken die hiervoor zijn aangehaald kijken vooral welke impact het conflict Israël-Palestina heeft op gevallen van antisemitisme en spanningen. Als Joden (of moslims) met meer argwaan

---

³⁴⁸ Smith, “A globalized conflict: European anti-Jewish violence during the Second Intifada,” 174-176; Ook Porat en Stauber merken op dat het aantal gevallen van antisemitisme toenam na de Israëlische militaire operatie in 2009: Porat en Stauber, “General analysis 2010,” 1.

³⁴⁹ Arturo Manzano, “Reading the Israeli-Palestinian conflict through an Islamophobic prism: The Italian press and the Gaza war,” *Journal of Arab & Muslim Media Research* 4, nr. 1 (2011): 75-76; Irsa Irfan, Muhammad Aqeel en Muhammad Sabboor Hussain, “Critical discourse analysis of Islamophobia reflection in Gaza-Israel conflict: A case study of BBC reporting,” *Journal of Arts and Linguistics studies* 2, nr. 1 (2024): 289-299.

worden bekeken in de samenleving na een escalatie van het conflict, dan zal dit zich waarschijnlijk vertalen in de klascontext. De klas is namelijk een “spiegel van de samenleving”, zoals Van Alstein opmerkt.³⁵⁰ Buitenlandse conflicten kunnen dus wel degelijk een impact hebben op attitudes van leerlingen. Het behandelen van deze conflicten kan voor controverse zorgen in de klas.

---

³⁵⁰ Van Alstein, *Omgaan met controverse en polarisatie in de klas*, 17 en 34.

5. Controverse in de klas

Controverse kan op allerlei momenten geïntroduceerd worden in de lespraktijk, zelfs als de leerkracht dit niet verwacht. Controverse is onvermijdelijk.³⁵¹ Leerkrachten voelen zich echter niet altijd comfortabel om controverses in de les te bespreken. Het zorgt ervoor dat emoties hoog kunnen oplopen. Leerkrachten voelen zich niet altijd gekwalificeerd om hiermee om te gaan of ze denken dat ze niet genoeg over bepaalde onderwerpen weten om deze op een goede manier te behandelen in de les. Het conflict Israël-Palestina is bijvoorbeeld erg ingewikkeld en kent een lange geschiedenis. Het kost veel tijd en moeite om je hierin in te lezen en een “expert” te worden over dit thema. Daarnaast wil men vermijden dat er ruzies en conflicten ontstaan in de les of dat bepaalde leerlingen gekwetst raken en zich niet meer veilig voelen in de klas.³⁵² Verschillende leerkrachten reageren hierdoor op andere manieren als er controverse aan bod komt. Thomas Kelly somt een aantal mogelijke reacties op: Sommigen proberen het controversiële onderwerp gewoonweg te negeren of te vermijden. Ze zeggen tegen de klas dat het onderwerp geen plaats heeft in de les of ze weigeren het onderwerp te behandelen uit vrees om de controle te verliezen over hun leerlingen. Een tweede mogelijke reactie is het ‘ontkennen’ van het controversiële karakter van een onderwerp. De leerkracht zegt in dit geval dat er één correct antwoord of één juiste positie is. Andere visies, die bepaalde leerlingen misschien zullen hebben, komen niet aan bod. Diana Hess maakt een gelijkaardige opsomming van mogelijke reacties van leerkrachten op controverse als Kelly.³⁵³ Deze reacties lijken op het eerste gezicht misschien effectief aangezien de rust snel kan terugkeren in de klas en de leerkracht terug de voorziene leerstof kan behandelen. Er gaat op deze manier geen kostbare tijd verloren. Toch zijn er nadelen verbonden aan deze reacties. Ervoor kiezen om controverse uit de weg te gaan zorgt ervoor dat enkele leerkansen verloren gaan.

5.1. Nut van controverse

Doordat controverses onverwacht en te allen tijde kunnen optreden, kan de leerkracht zich hier niet altijd op voorbereiden voordat de les begint. Het is daarom niet altijd mogelijk om deze controverses uit de weg te gaan. Zoals hiervoor gezegd kiezen sommige leerkrachten ervoor om controversiële onderwerpen niet te behandelen als deze onverwacht aan bod komen. Dit is echter meestal niet een goede reactie. Als er een discussie zou ontstaan in de les, dan is het niet goed om deze gewoon te negeren om zo de “geplande les” af te werken. Soms heeft een controverse in de klas niets te maken met de leerstof. Om niet te ver uit te wijken kan het effectief zijn om de discussie rond het onderwerp tijdelijk af te blokken. Het is dan nuttig om dit onderwerp slechts kort te behandelen en eventueel later opnieuw aan bod

---

³⁵¹ Al Badri, “Teaching controversial issues in the classroom,” 74.

³⁵² Van Alstein, *Omgaan met controverse en polarisatie in de klas*, 41-42.

³⁵³ Thomas E. Kelly, “Discussing controversial issues: Four perspectives on the teacher’s role,” *Theory & Research in Social Education* 14, nr. 2 (1986): 113-134; Diana E. Hess, “Controversies about controversial issues in democratic education,” *Political Science and Politics* 37, nr. 2 (2004): 257-261.

te laten komen.³⁵⁴ Dit zal verderop worden verduidelijkt. Het is echter niet goed om een controversieel onderwerp permanent te blijven negeren in je klas. Hierdoor kunnen leerlingen namelijk het gevoel krijgen dat ze niet over dergelijke onderwerpen kunnen praten in de klas. Daarnaast geeft de leerkracht hen niet de kans om zich te ontwikkelen tot democratische burgers. Controverses, discussies en meningsverschillen zijn een inherent deel van de democratische samenleving. Leerlingen moeten met deze aspecten leren omgaan. De leerplannen en minimumdoelen zeggen zelfs expliciet dat leerlingen hiermee aan de slag moeten gaan.³⁵⁵ De klas en de school zijn geschikte plaatsen om rond controversiële onderwerpen te werken. Dit zal verderop eveneens verduidelijkt worden. Als een leerkracht de leerlingen de kans ontnemt om zich in de klas te ontwikkelen tot democratische burgers, dan is de kans reëel dat ze die vaardigheden niet zullen aanleren.³⁵⁶

Er hangen hier nog andere gevolgen aan vast. Als een leerkracht ervoor kiest om controverses te negeren, dan zullen sommige leerlingen zich verder ingraven in hun bestaande meningen of vooroordelen aangezien ze geen contrasterende meningen van anderen kunnen horen.³⁵⁷ Het doel van deze leerkrachten, om ruzies te vermijden en om leerlingen niet te kwetsen, kan hierdoor mislukken. Als leerlingen blijven vasthouden aan bepaalde vooroordelen en stereotypen, dan is er juist een grotere kans dat er polarisatie ontstaat waarbij een “wij” en een “zij” groep worden gecreëerd die lijnrecht tegenover elkaar staan. De leerkracht ziet geen conflicten en tegenstellingen in de klas maar dat betekent niet dat deze er niet zijn. Ervoor kiezen om controverses niet te behandelen kan zorgen dat er juist meer ruzie en polarisatie ontstaat buiten de klascontext. Als er polarisatie ontstaat bij leerlingen, dan zullen ze complexe (historische) situaties minder nuanceren. Als het conflict Israël-Palestina bijvoorbeeld onverwacht in de les aan bod komt maar de leerkracht bewust kiest om dit niet te bespreken of om één standpunt als “de juiste” voor te stellen, dan kunnen er enkele erg veralgemenende meningen aanwezig blijven bij leerlingen. Sommigen zullen denken dat “alle moslims/Palestijnen terroristen zijn” terwijl anderen zullen denken dat “alle Joden de daden van Israël steunen”. Het risico bestaat dat het conflict gereduceerd wordt tot een “wij-zij” verhaal waar de leerlingen één kant kiezen. Mensen die de “andere kant” steunen worden als vijanden beschouwd.³⁵⁸ Het is belangrijk als leerkracht om de nodige nuance te introduceren en om polarisatie tegen te gaan. Dit kan enkel worden gedaan als je deze controversiële onderwerpen niet uit de weg gaat. In het geschiedenisonderwijs is het zeker van belang om nuance aan te brengen. Veel historische gebeurtenissen, waar het conflict tussen Israël-Palestina ook bij hoort, zijn uitermate complex. Leerlingen zoeken vaak naar simpele, duidelijke, antwoorden. De leerkracht kan hen duidelijk maken dat de werkelijkheid

---

³⁵⁴ Van Alstein haalt bijvoorbeeld als voorbeeld aan dat leerlingen tijdens een les over de Holocaust soms verwijzen naar het conflict tussen Israël en Palestina. Het is geen goed idee om dit gesprek gewoon af te breken: Van Alstein, *Omgaan met controverse en polarisatie in de klas*, 121-122.

³⁵⁵ Zie bijvoorbeeld het minimumdoel burgerschap 07.04.: ‘De leerlingen gaan geïnformeerd, beargumenteerd en constructief in dialoog over maatschappelijke thema’s’.

³⁵⁶ Van Alstein, *Omgaan met controverse en polarisatie in de klas*, 59.

³⁵⁷ Van Alstein, *Omgaan met controverse en polarisatie in de klas*, 32-33.

³⁵⁸ Van Alstein, *Omgaan met controverse en polarisatie in de klas*, 110-111 en 121.

complexer is dan dat. Er kan op gewezen worden dat niet alle leden van een bepaalde groep, zoals moslims of Joden, allemaal dezelfde zijn.³⁵⁹

Het niet behandelen van controversiële onderwerpen, door deze te negeren of door slechts één standpunt aan bod te laten komen, kan dus een aantal negatieve gevolgen veroorzaken. Daarnaast zijn er enkele positieve gevolgen of leerkansen als de leerkracht juist wel beslist om controversiële onderwerpen te behandelen. Deze zullen nu worden aangehaald.

---

³⁵⁹ Couttenier, Standaert en Van Nieuwenhuysse, *Eurocentrisch denken voorbij: interculturele perspectieven in geschiedenisonderwijs*, 24.

5.1.1. Burgerschap:

Zoals hiervoor gezegd speelt burgerschap de voorbije jaren een grotere rol in het onderwijs dan voorheen. Er wordt meer en meer verwacht van geschiedenisleerkrachten om de minimumdoelen 'burgerschap' te behandelen in hun lessen. Je kan deze minimumdoelen bereiken met leerlingen door controversiële onderwerpen te bespreken in de klas. In een democratische samenleving zijn meningsverschillen en conflicten alomtegenwoordig. Men spreekt over deze conflicten om te trachten tot overeenkomsten te komen. Dit is echter niet vanzelfsprekend. Volgens Johnson en Johnson zijn er meerdere vaardigheden nodig om een actief deel uit te maken van een democratische samenleving: men moet een eigen mening kunnen vormen en deze kunnen verwoorden, men moet kunnen luisteren naar de visies van anderen en proberen om andere standpunten aan te nemen, men moet compromissen sluiten enzovoort. Dit zijn vaardigheden die niet van nature aanwezig zijn bij de meeste mensen, deze moeten worden aangeleerd.³⁶⁰ De klascontext is hier een ideale oefenomgeving voor. In een klasomgeving zitten er namelijk verschillende leerlingen met andere achtergronden en meningen. Een school of klas heeft een veel grotere ideologische diversiteit dan, bijvoorbeeld, de familie, vriendengroep of club waar een jongere deel van uitmaakt. Er kunnen daardoor spontaan conflicten ontstaan over deze meningsverschillen.³⁶¹ De klas vormt eigenlijk een soort van mini-democratie. Leerlingen kunnen in de klas leren praten over deze meningsverschillen, leren luisteren naar anderen en ze kunnen oefenen om tot een consensus komen.³⁶² De klas bestaat daarnaast uit leeftijdgenoten en vrienden, wat het voor velen aangenamer maakt om deze vaardigheden in te oefenen. Een aantal minimumdoelen rond burgerschap kunnen op deze manier behandeld worden.³⁶³ Leerkrachten kunnen er bewust voor kiezen om controversiële onderwerpen te introduceren in hun lespraktijk, zoals het conflict tussen Israël-Palestina. Door over deze onderwerpen te discussiëren merken leerlingen op dat er veel verschillende visies mogelijk zijn over één onderwerp, dit is eveneens aanwezig in de bredere democratische samenleving. Leerlingen merken dat conflicten een normaal onderdeel zijn van een democratie. Ze leren omgaan met tegenstrijdige visies en om conflicten op een niet-gewelddadige manier op te lossen.³⁶⁴ Onderzoek uit Zweden toont aan dat de politieke kennis van leerlingen toeneemt als ze vrij kunnen discussiëren in de klas over sociale of politieke kwesties.³⁶⁵

---

³⁶⁰ David W. Johnson en Roger T. Johnson, "Constructive controversy as a means of teaching citizens how to engage in political discourse," *Policy futures in education* 12, nr. 3 (2014): 417-421.

³⁶¹ Amy Gutmann, *Democratic Education: With a new preface and epilogue* (Princeton: Princeton University Press, 1987-1999), 58.

³⁶² Erin Brooke Godfrey en Justina Grayman, "Teaching citizens: The role of open classroom climate in fostering critical consciousness among youth," *Journal of Youth and Adolescence* 43, nr. 11 (2014): 1803.

³⁶³ Meer bepaald de doelen: 07.01. "De leerlingen reflecteren over de betekenis, de principes en de werking van de democratische rechtsstaat en hun verantwoordelijkheid daarin" en 07.04. "De leerlingen gaan geïnformeerd, beargumenteerd en constructief in dialoog over maatschappelijke thema's".

³⁶⁴ Ellen Geboers et al., "Review of the effects of citizenship education," *Educational Research Review* 9 (2013): 159-166; Van Alstein, *Omgaan met controverse en polarisatie in de klas*, 61-63.

³⁶⁵ Mikael Persson, "Classroom climate and political learning: findings from a Swedish panel study and comparative data," *Political Psychology* 36, nr. 5 (2015): 587-589 en 594-597.

Naast het aanleren van vaardigheden om een volwaardig lid te kunnen zijn van een democratische samenleving, kan het behandelen van controversiële onderwerpen ook helpen om kritisch denken te ontwikkelen bij leerlingen. Je kan leerlingen verschillende tegenstrijdige standpunten laten analyseren, ze bewijs laten verzamelen en ze daarna een conclusie laten vormen.³⁶⁶ Om dit te illustreren haal ik wederom het conflict Israël-Palestina als voorbeeld aan. Sommige leerlingen hebben al op voorhand een mening over dit conflict of er zijn bepaalde stereotiepe denkwijzen aanwezig bij hen. Je kan hen bronnen van zowel Palestijnen als Israëliërs laten analyseren en hen deze achteraf laten voorstellen aan elkaar. Hierdoor zullen ze de meningen van anderen leren kennen en zullen ze hun eigen mening of die van anderen misschien in vraag stellen. Ze leren hoe ze informatie op een goede manier moeten voorstellen aan elkaar. Deze oefening zou hen beter in staat stellen om, bijvoorbeeld, informatie uit de (sociale-)media kritisch te bekijken of om geïnformeerde beslissingen te maken.³⁶⁷ Kritisch kunnen denken is daarnaast van cruciaal belang in het geschiedenisonderwijs. Dit toont opnieuw aan dat het behandelen van controversiële (historische) onderwerpen nuttig kan zijn om leerlingen historische vaardigheden aan te leren. Door te discussiëren over controversiële onderwerpen en verschillende standpunten te analyseren, zouden leerlingen volgens Westheimer beter in staat zijn complexe sociale, politieke en economische structuren en problemen te analyseren. Leerlingen zouden deze problemen achteraf beter kunnen oplossen als ze ouder worden en een actief lid worden van de maatschappij.³⁶⁸

---

³⁶⁶ Hardwood en Hahn, "Controversial issues in the classroom," 2-3.

³⁶⁷ Al Badri, "Teaching controversial issues in the classroom," 74-75.

³⁶⁸ Joel Westheimer, "On the relationship between political and moral engagement," in *Getting involved: Global citizenship development and sources of moral values*, eds. Fritz K. Oser en Wiel Veugelers (Rotterdam: Sense Publishers, 2008): 21.

5.1.2. Multiperspectivisme:

Het behandelen van controversiële onderwerpen kan ook zorgen voor een ontwikkeling van de interpersoonlijke vaardigheden bij jongeren. Door te participeren aan discussies ontwikkelen ze communicatievaardigheden zoals luisteren en het duidelijk overbrengen van hun eigen standpunten. Daarnaast is het mogelijk dat ze leren samenwerken en empathisch reageren op visies van anderen.³⁶⁹ Volgens Hardwood en Hahn zou het behandelen van controversiële onderwerpen voor meer tolerantie kunnen zorgen. Dit is een opvallende observatie aangezien sommige leerkrachten juist bang zijn om controversie te bespreken omdat ze denken dat het juist voor meer minder tolerantie en voor meer conflict zou zorgen. Een cursus voor leerkrachten in opleiding in de Aga Khan universiteit vroeg aan hun studenten wat hun meningen waren over het behandelen van controversiële onderwerpen in hun lessen. Velen gaven aan dat ze, bijvoorbeeld, geen les willen geven over het conflict tussen Israël en Palestina omdat ze geen conflicten tussen leerlingen wilden veroorzaken. Ook andere studies tonen aan dat deze visie vaak aanwezig is bij leerkrachten.³⁷⁰ De praktijk lijkt het tegenovergestelde aan te tonen. De “contacttheorie” is een bekende theorie die hierbij past. Volgens de theorie zouden mensen toleranter worden als ze in contact komen met mensen die een andere achtergrond hebben dan zichzelf. Leerlingen in contact brengen met andere meningen en verschillende perspectieven zou hen dan ook toleranter maken tegenover de visie van anderen.³⁷¹

Er zijn in dit hoofdstuk meerdere aspecten aangehaald die aantonen dat het nuttig is om controversiële onderwerpen aan bod laten komen in het onderwijs. Dit zorgt voor meerdere positieve gevolgen en biedt een leerkans voor leerlingen. Er is ook aangetoond dat het bewust negeren of vermijden van controversiële onderwerpen juist voor negatieve gevolgen kan zorgen. De geschiedenislessen zijn een goede plaats om dergelijke onderwerpen te bespreken. Geschiedenis speelt een rol in de identiteitsconstructie van mensen en bepaalde historische situaties kunnen dus heel controversieel zijn. Dit betekent echter niet dat andere vakken geen gelijkaardige onderwerpen kunnen implementeren.³⁷² In het vorige hoofdstuk werd aangetoond dat het conflict tussen Israël-Palestina heel controversieel kan zijn. Dit onderwerp is dus ideaal om te behandelen in de (geschiedenis)les. Vandaar dat er hier meerdere lessen over zullen gaan in de lessenreeks verderop in dit werk.

Van Alstein merkt echter op dat controversiële onderwerpen wel op een goede manier moeten worden aangepakt in de les. Controversiële onderwerpen wekken vaak heftige

---

³⁶⁹ William Ayers, “Teaching in and for democracy,” *Kappa Delta Pi Record* 46, nr. 1 (2009): 30-31; Al Badri, “Teaching controversial issues in the classroom,” 76; Hardwood en Hahn, “Controversial issues in the classroom,” 3.

³⁷⁰ Bernadette Dean en Rahat Joldoshalieva, “Key strategies for teachers new to controversial issues,” in *The challenge of teaching controversial issues*, ed. Hillary Claire en Cathie Holden (Stoke on Trent: Trentham Books, 2007): 176-177; Jeff Byford, Sean Lennon en William B. Russel, “Teaching controversial issues in the social studies: A research study of high school teachers,” *The Clearing House* 82, nr. 4 (2009): 165-170.

³⁷¹ Chris Wilkins, “Student teachers and attitudes towards ‘race’: the role of citizenship education in addressing racism through the curriculum,” *Westminster Studies in Education* 24, nr. 1 (2001): 14-16.

³⁷² Cassar, Oosterheert en C. Meije, “The classroom in turmoil: teachers’ perspective on unplanned controversial issues in the classroom,” 656-657.

emoties en discussies op. Een leerkracht moet deze op een goede manier aanpakken. Als dit op een slechte manier wordt aangepakt, dan kan de vrees van een aantal leerkrachten, dat controversiële onderwerpen enkel voor verdeeldheid en ruzie zorgen, werkelijkheid worden. De contacttheorie zegt misschien wel dat mensen toleranter worden als ze in contact komen met anderen, maar deze contacten moeten wel positief verlopen. Als discussies over controversiële onderwerpen inderdaad voor ruzie zorgen en uiteindelijk uitmonden in polarisatie, dan leidt dit juist tot minder tolerantie. Het zorgt ervoor dat leerlingen zich niet meer veilig voelen in de klas. Sommigen zullen nog meer beginnen te geloven in bestaande vooroordelen en stereotypen.³⁷³ Er zijn dus een aantal risico's verbonden aan het behandelen van deze onderwerpen. Hoe ga je echter op een "goede" manier om met controversiële thema's? Hoe zorg je ervoor dat meningsverschillen niet uitmonden in polarisatie? Hoe zorg je ervoor dat deze thema's voor verbondenheid zorgen en niet voor verdeeldheid? Deze vragen zullen in het volgende hoofdstuk worden behandeld.

---

³⁷³ Van Alstein, *Omgaan met controverse en polarisatie in de klas*, 59 en 65-67.

5.2. Hoe behandel je controversie in de les?

5.2.1. Open klasklimaat:

Een belangrijke voorwaarde om controversiële onderwerpen op een goede manier te kunnen behandelen, is dat er een “open klasklimaat” aanwezig is. Dit wijst op de mogelijkheid voor leerlingen om een eigen mening te vormen tijdens de les en om deze vrij te kunnen delen met anderen. In een open klas wordt er regelmatig gediscussieerd over sociale- en politieke problemen. De leerkracht heeft hier een grote invloed op. Hij/zij kan leerlingen stimuleren om op een respectvolle manier in discussie te treden met elkaar over controversiële thema’s.³⁷⁴ Als leerkracht is het belangrijk om te allen tijde duidelijk te maken dat leerlingen een eigen mening mogen vormen en deze kunnen delen, ook als er in de les geen controversieel onderwerp behandeld wordt. Het is positief als je verschillende meningen toelaat en niet één positie als de “juiste” benoemt. Zoals hiervoor gezegd zijn er soms leerkrachten die ontkennen dat een onderwerp controversieel kan zijn. Zij willen hun eigen mening als de enige juiste voorstellen. Bij het conflict Israël-Palestina kan een leerkracht bijvoorbeeld een zijde als de “goede” voorstellen maar hierdoor komen leerlingen niet in contact met andere standpunten. Hierdoor neemt de kans toe dat er polarisatie ontstaat. Leerlingen leren op deze manier niet om deze onderwerpen kritisch te bekijken, ze nemen de visie van iemand anders, in dit geval de leerkracht, gewoon over. Sommige leerlingen zullen de visie van de leerkracht niet zomaar overnemen maar zij zullen minder bereid zijn om hun mening te delen, wat de openheid van het klasklimaat niet ten goede uitkomt.³⁷⁵ Toch zijn er soms wel controversiële zaken waar één standpunt correct is, denk maar aan het ontkennen van de evolutietheorie of de Holocaust. Het is mogelijk dat leerlingen deze zaken in vraag stellen ook al zijn deze wetenschappelijk of historisch bewezen. Het is niet goed om deze discussies gewoon uit de weg te gaan. Als je met een dergelijke situatie in aanraking komt, dan is het belangrijk om eerst de feiten zo duidelijk mogelijk uit te leggen. Leerlingen mogen wel een mening hebben over bepaalde zaken maar deze moeten gegrond blijven in feiten. Niet elk standpunt moet als “juist” worden voorgesteld. Men mag de feiten natuurlijk wel op een andere manier interpreteren maar leerlingen zouden beter niet aangemoedigd worden om feiten gewoonweg te negeren of bepaalde (foute) informatie niet kritisch te bekijken als ze een eigen mening vormen. Als iedereen op de hoogte is van correcte historische of wetenschappelijke informatie, dan kan er op een goede manier gediscussieerd worden over controversiële onderwerpen.³⁷⁶ Als je het conflict Israël-Palestina wederom als voorbeeld neemt kan je ook rekening houden met deze opmerkingen. Dit conflict wordt natuurlijk niet “ontkend” zoals bij

---

³⁷⁴ David E. Campbell, “Voice in the classroom: How an open classroom climate fosters political engagement among adolescents,” *Political Behavior* 30, nr. 4 (2008): 440-442; Godfrey en Grayman, “Teaching citizens: The role of open classroom climate in fostering critical consciousness among youth,” 1803; Allison M. Gartens en Jason Gainous, “Civic education and democratic capacity: How do teachers teach and what works?,” *Social Science Quarterly* 94, nr. 4 (2013): 956-958.

³⁷⁵ Kelly, “Discussing controversial issues: Four perspectives on the teacher’s role,” 116-121.

³⁷⁶ Michael J. Reiss, “Learning to teach controversial issues,” in *Handbook of research on science teacher education*, eds. Julie A. Luft en M. Gail Jones (New York: Routledge, 2022), 405-407; Van Alstein, *Omgaan met controversie en polarisatie in de klas*, 117-118 en 121-122.

de Holocaust soms het geval is maar veel mensen hebben er een eigen mening over die botst met die van anderen. Dit is natuurlijk geen probleem maar veel leerlingen hebben echter weinig achtergrondinformatie over het conflict. Hierdoor baseren ze hun mening niet altijd op correcte informatie. Een leerkracht zou het best eerst de historische en actuele context meegeven. Waar gaat het conflict precies over? Wat zijn de historische beginselen? Wie is er allemaal betrokken? Het is nuttig om ook de actuele situatie uit te leggen. Pas daarna kunnen leerlingen een eigen mening vormen en deze onderbouwen. Achteraf kunnen ze deze delen met de klas. Het is mogelijk dat er leerlingen zullen zijn die toch niet willen afwijken van hun mening ook al wordt deze niet door feiten ondersteund. De kans is klein dat een leerling dergelijk gedrag stelt maar niet onbestaand. Als een leerling bijvoorbeeld de Holocaust blijft ontkennen nadat alle informatie is gegeven, dan kan je er als leerkracht niet altijd iets aan doen. Iemand die zijn standpunt echt niet wil veranderen kan je niet overtuigen. In dat geval kan het gerechtvaardigd zijn om de mening wel te “negeren”. Er zijn namelijk nog andere leerlingen in de klas die aandacht nodig hebben. Je mag hen niet uit het oog verliezen. Als je alle feiten hebt uitgelegd en het correcte standpunt hebt onderbouwd, dan kan je de foutieve mening wel negeren. De andere leerlingen hebben dan namelijk al gezien hoe een standpunt onderbouwd wordt. Als je foutieve meningen, zoals Holocaustontkenning, al vanaf het begin negeert of opzij schuift, dan ontnem je de rest van de klas een leermoment.³⁷⁷

Als je controversiële onderwerpen behandelt waar niet enkel één antwoord correct is, dan zou je als leerkracht beter niet je eigen mening als de enige juiste voorstellen. Dit betekent echter niet dat je helemaal geen mening mag delen met leerlingen. Sommige leerkrachten staan terughoudend om dit te delen. Toch vinden de meeste leerlingen dat een leerkracht de eigen mening mag delen en velen appreciëren het zelfs als hun leerkracht dit wil doen, op voorwaarde dat de leerkracht aangeeft dat de standpunten van de leerlingen gerespecteerd worden. Het is effectief om zelf het goede voorbeeld te geven: geef argumenten om je mening te staven en leg deze duidelijk uit aan leerlingen. Op deze manier zien ze hoe ze hun eigen mening kunnen staven. Daarnaast is het moeilijk om echt “neutraal” te blijven. Door je lichaamstaal, manier van spreken, gebruik van humor enzovoort, geef je al aan of je ergens akkoord mee bent of niet. Leerlingen kunnen op die manier toch achterhalen wat de mening van hun leerkracht is.³⁷⁸

Om een open klasklimaat te verkrijgen moeten leerlingen voldoende kansen krijgen om een eigen visie te ontwikkelen en om in contact te komen met de standpunten van anderen. Het is dus nuttig om regelmatig controversiële onderwerpen te behandelen in de lessen. Hierbij kan het effectief zijn om voor een “opbouw” te zorgen. Je kan beginnen door eerst minder controversiële onderwerpen te bespreken. Hier is de kans kleiner dat er ruzie of polarisatie ontstaat of dat de leerkracht de controle over de klas verliest. Het is ook nuttig om eerst

---

³⁷⁷ “Antisemitische opmerkingen: Omgaan met uitingen in de klas,” Anne Frank Stichting.org, geraadpleegd 10/07/2024, <https://www.annefrank.org/nl/educatie/tips-voor-docenten/praktische-tips-voor-omgaan-met-antisemitische-opmerkingen-de-kl/>; Van Alstein, *Omgaan met controversie en polarisatie in de klas*, 118.

³⁷⁸ Christopher Oulton et al., “Controversial issues - teachers' attitudes and practices in the context of citizenship education,” *Oxford Review of Education* 30, nr. 4 (2004): 491-492; Kelly, “Discussing controversial issues: Four perspectives on the teacher’s role,” 114-116.

minder ingewikkelde thema's aan bod te laten komen.³⁷⁹ Zoals hiervoor gezegd zijn het geven van een mening, deze kunnen onderbouwen, luisteren naar de standpunten van anderen enzovoort, vaardigheden die een persoon niet automatisch verwerft. Deze moeten inge oefend worden. In andere lessen laat je de leerlingen eerst de basis inoefenen vooraleer je overschakelt naar de gevorderde leerstof. Dit principe kan ook gehanteerd worden voor het bespreken van controversiële onderwerpen.

Een open klasklimaat bevorderen zorgt voor meerdere positieve gevolgen. Het zorgt ervoor dat leerlingen betrokken en enthousiast zijn om actief deel te nemen aan discussies over controversiële onderwerpen. Daarnaast heeft de openheid van de klas een positieve impact op de ontwikkeling van burgerschapswaarden die in het vorige hoofdstuk zijn aangehaald. Leerlingen zouden meer politiek geëngageerd worden en kennis opdoen over politieke en sociale problemen. Dit is wel niet het geval bij elke leerling. Sommigen ervaren een klas als meer open dan anderen. Sommige leerlingen moeten extra worden aangemoedigd om actief deel te nemen. Verderop zullen klasdiscussies als werkvorm besproken worden, hier zal er vermeld worden hoe de leerkracht deze leerlingen kan helpen.³⁸⁰

---

³⁷⁹ Al Badri, "Teaching controversial issues in the classroom," 76-77; Van Alstein, *Omgaan met controverse en polarisatie in de klas*, 137.

³⁸⁰ Wioleta Karna en Ireneusz Stefaniuk, "Teachers' perspectives on handling socio-political issues in the classroom," *Iranian Journal of Educational Sociology* 7, nr. 2 (2024): 66-69; Ellen Quintelier, Ruth Dassonneville en Ellen Claes, "De invloed van burgerschapsoepvoeding op school op politieke houdingen," in *Jongeren, politiek en burgerschap: Politieke socialisatie bij Belgische jongeren*, ed. Marc Hooghe (Leuven: Acco, 2012): 31; Campbell, "Voice in the classroom: How an open classroom climate fosters political engagement among adolescents," 440-442; Van Alstein, *Omgaan met controverse en polarisatie in de klas*, 64.

5.2.2. Voorbereiding:

Controverses kunnen plots ontstaan zonder dat een leerkracht dit verwacht. Elke klas en leerling is anders waardoor er meningsverschillen over allerlei onderwerpen kunnen ontstaan. Als de geschiedenisles bijvoorbeeld gaat over Joden, dan kunnen leerlingen soms verwijzingen maken naar het huidige conflict tussen Israël en Palestina ook al had de leerstof daar eigenlijk niets mee te maken. Dit kan tot een discussie leiden in de klas. Als leerkracht kan het daarom nuttig zijn om altijd te verwachten dat een onderwerp controversieel kan zijn. Probeer om op voorhand in te schatten welke zaken mogelijks een reactie kunnen opwekken en hoe je erop zal reageren. Op deze manier verlies je niet te veel tijd en kan je gepast reageren. Het kan wederom nuttig zijn om je klas te leren kennen om op deze manier proberen te voorspellen welke zaken de leerlingen controversieel vinden. Dit is makkelijker als je controversie regelmatig behandelt tijdens je lessen en voor een open klasklimaat zorgt waardoor zo veel mogelijk leerlingen participeren. Je kan zien hoe leerlingen reageerden op controversiële onderwerpen die je vroeger behandeld had en welke zaken hen het meeste opvielen. Je kan die ervaring gebruiken om hun latere reacties te proberen voorspellen. Leer je klas kennen.³⁸¹

Toch kan er nog steeds onverwacht controversie optreden tijdens de les. Het is onmogelijk om je voor te bereiden op alle scenario's ook al probeer je deze op voorhand goed in te schatten.³⁸² Als er leerstof behandeld wordt en er plots een controversie ontstaat die niet echt met de les te maken heeft, zoals bijvoorbeeld een les over de Holocaust die ineens een discussie opwekt over Israël-Palestina, dan is het geen goed idee om het onderwerp te negeren en de voorziene leerstof te behandelen. Het kan effectief zijn om de controversie kort aan te halen en tegen de leerlingen te zeggen dat je er in een latere les op terug zult komen. Op deze manier zien de jongeren dat hun mening er toe doet, wat bijdraagt tot de openheid van het klasklimaat. De leerkracht verliest ook niet te veel kostbare tijd. Als je beslist om een onderwerp later te behandelen dan kan je leerlingen zich laten voorbereiden op deze les door ze bijvoorbeeld op voorhand informatie op te laten zoeken. Deze werkwijze zorgt ervoor dat men er een nachtje over kan slapen en dat de gemoederen bedaren. Daarnaast leren leerlingen om informatie op te zoeken, deze kritisch te analyseren en hun eigen mening te staven. De leerkracht krijgt zelf meer tijd om informatie op te zoeken en zich voor te bereiden op dat controversieel onderwerp, wat ervoor kan zorgen dat de leerkracht zich bekwaamer voelt om over dat thema te praten.³⁸³

---

³⁸¹ Van Alstein, *Omgaan met controversie en polarisatie in de klas*, 123-124.

³⁸² Al Badri, "Teaching controversial issues in the classroom," 75.

³⁸³ Van Alstein, *Omgaan met controversie en polarisatie in de klas*, 139.

5.2.3. Klasgesprek:

Je kan meerdere werkvormen hanteren om controversiële onderwerpen te behandelen. In de lessenreeks zullen er meerdere voorbeelden aan bod komen. Les 2 over het Israëliisch-Palestijns conflict laat leerlingen bijvoorbeeld meerdere bronnen analyseren die vanuit andere standpunten geschreven zijn. De keuze van een werkvorm zal vooral afhangen van de minimumdoelen die een leerkracht wil bereiken en de leeftijd van de leerlingen. Niet alle mogelijke werkvormen kunnen hier besproken worden aangezien dit erg divers is. Om deze reden zal hier vooral het klasgesprek aangehaald worden. Dit wordt vaak beschouwd als de “klassieke” manier om controversiële onderwerpen te behandelen. Het is dan ook de werkvorm die het meest wordt gehanteerd.³⁸⁴ Meerdere auteurs die doorheen dit werk zijn aangehaald, leggen de focus vaak op klasgesprekken en klasdiscussies als ze bespreken hoe je controversiële onderwerpen kan aanpakken in het onderwijs. Om deze reden zal ik in dit hoofdstuk bespreken hoe een leerkracht klasgesprekken op een goede manier organiseert.

Zoals hiervoor gezegd is het essentieel om voor een open en veilig klasklimaat te zorgen als controversiële thema's besproken worden in de klas. De leerkracht overloopt op voorhand dus het best de regels als de klas een groepsgesprek zal uitvoeren: Leerlingen moeten luisteren naar elkaar, mogen elkaar niet zomaar onderbreken en ze moeten respect tonen tegenover elkaar. Als deze regels niet gerespecteerd worden, dan zullen sommige leerlingen terughoudend zijn en hun mening niet willen delen. De leerkracht moet alle leerlingen aanmoedigen om hun mening te delen. Sommige leerlingen zullen namelijk bang zijn om hun standpunt te delen als deze afwijkt van de meerderheid. Ten slotte is het nuttig om de gewone relatie tussen leerling en leerkracht wat aan te passen. Normaal gezien behoudt de leerkracht de controle in de klas, tijdens een klasgesprek is het effectief om vooral samen te werken met leerlingen en een meer gelijke relatie te faciliteren. De leerkracht kan de controle wat laten vallen en de leerlingen zelf meer vrijheid en verantwoordelijkheid geven. Leerlingen zijn vaker bereid om te participeren als de leraar vriendelijk en warm is en er een goede band is tussen beiden.³⁸⁵ De situatie mag natuurlijk niet uit de hand lopen. Als leerlingen de grondregels niet respecteren die voor het klasgesprek zijn overlopen, dan kan de leraar ingrijpen.

Als er met deze zaken rekening wordt gehouden, dan zullen toch niet alle leerlingen staan te springen om te participeren aan het gesprek. Elke leerling is anders en sommigen zijn minder mondig of minder zelfzeker. Anderen zijn dan weer heel enthousiast en zullen misschien te veel invloed hebben op de discussie. Het kan nuttig zijn om de klas eerst in een aantal kleine groepjes op te splitsen en de groepjes onderling te laten discussiëren. Stille leerlingen voelen zich op deze manier meer op hun gemak aangezien hun mening niet onmiddellijk zichtbaar wordt voor de hele klas. Achteraf kan het gesprek opengetrokken worden naar de volledige

---

³⁸⁴ Michael Hand en Ralph Levinson, “Discussing controversial issues in the classroom,” *Educational Philosophy and Theory* 44, nr. 6 (2012): 614-615; Al Badri, “Teaching controversial issues in the classroom,” 78-79; Van Alstein, *Omgaan met controverse en polarisatie in de klas*, 135-139.

³⁸⁵ Bjorn Gert-Jan Wink et al., “Discussing controversial issues in the classroom: Exploring students' safety perceptions and their willingness to participate,” *Teaching and Teacher Education* 125 (2023): 2-3; Souha R. Ezzedein, “Facilitating class discussions around current and controversial issues: Ten recommendations for teachers,” *College Teaching* 56, nr. 4 (2008): 230-236.

klas. Jongeren die te enthousiast zijn zullen wat afgeremd moeten worden zodat andere leerlingen voldoende kans hebben om te participeren. De enthousiaste individuen moeten wel voldoende aan bod blijven komen zodat ze niet afhaken.³⁸⁶

Hiervoor werd gezegd dat het nuttig is als leerlingen zichzelf voorbereiden wanneer controversiële onderwerpen behandeld zullen worden in de les. Dit is zeker van toepassing op klasgesprekken. Als je een klasgesprek opstart zonder enige vorm van voorbereiding, dan bestaat het risico dat elke leerling een ander aspect rond de controversie aanhaalt en de eigen mening daarbij formuleert zonder op elkaars standpunt te reageren. Sommige leerlingen zullen minder weten over een bepaald onderwerp dan anderen en zij zullen daardoor niet kunnen participeren aan het gesprek. Dit kan vermeden worden door leerlingen op voorhand zelf informatie te laten opzoeken. Dit draagt ook bij tot de ontwikkeling van kritisch denken. Daarnaast is het nuttig om leerlingen bij te staan in hun zoektocht naar informatie. De leerkracht kan bijvoorbeeld enkele artikels, websites, boeken enzovoort aanraden. De leraar kan zelf een aantal vragen formuleren waar het klasgesprek over zal gaan en deze op voorhand meegeven. Op deze manier weten leerlingen welke informatie ze zelf moeten opzoeken en het zorgt ervoor dat het klasgesprek niet te veel van de hak op de tak springt maar over deze centrale vragen blijft gaan.³⁸⁷

Er zijn nog andere, kleine, ingrepen en maatregelen die een leerkracht kan uitvoeren om klasgesprekken op een goede manier te laten verlopen maar deze zullen hier niet besproken worden. Vooral enkele algemene zaken zijn aangehaald. Elk controversieel onderwerp is verschillend en vereist andere ingrepen. Elke klas en individuele leerling is eveneens anders. Niet elke leerling kan op dezelfde manier worden aangemoedigd om te participeren aan klasgesprekken. De maatregelen die hier kort besproken werden kunnen gebruikt worden bij de meeste controversiële onderwerpen. Er zijn nog andere, kleinere, ingrepen en maatregelen die in bepaalde situaties nuttig kunnen zijn. Andere werken gaan hier uitgebreider op in. Daarnaast worden er ook andere werkvormen besproken. Voor meer informatie over deze zaken, raad ik aan om deze werken te raadplegen.³⁸⁸

---

³⁸⁶ Al Badri, "Teaching controversial issues in the classroom," 77.

³⁸⁷ Debby R. E. Cotton, "Teaching controversial environmental issues: Neutrality and balance in the reality of the classroom," *Educational Research* 48, nr. 2 (2006): 239.

³⁸⁸ Zie bijvoorbeeld het werk van Ezzedeen waar andere aanbevelingen worden gedaan om klasdiscussies goed te laten verlopen of het werk van Van Alstein waar andere werkvormen worden besproken om controversiële onderwerpen te behandelen: Ezzedeen, "Facilitating class discussions around current and controversial issues: Ten recommendations for teachers," 230-236; Van Alstein, *Omgaan met controversie en polarisatie in de klas*, 134-153.

Besluit:

In deel twee van dit werk werden twee hoofdvragen beantwoord. Ten eerste werd de vraag gesteld wat het nut was van controversiële onderwerpen: Waarom zou je ze behandelen? Welke minimumdoelen kan je ermee bereiken? Daarnaast werd de vraag beantwoord hoe je controversiële onderwerpen op een goede manier behandelt. Er werd namelijk aangetoond dat het behandelen van controversiële onderwerpen voor negatieve gevolgen kan zorgen, zoals polarisatie, als dit niet goed wordt aangepakt. Deze vragen waren breed maar er werd gekozen om meer aandacht te vestigen aan het geschiedenisonderwijs en op het historische en actuele conflict tussen Israël en Palestina. Er werd aangetoond dat een escalatie in het conflict tussen Israël en Palestina wel degelijk voor meer sociale spanningen kon zorgen in andere landen, ook in België. Dit onderwerp is zeker controversieel.

Van geschiedenisleerkrachten in België wordt steeds vaker verwacht om rond de minimumdoelen “burgerschap” te werken in hun lessen. Er werd bewezen dat dit wel degelijk mogelijk was zonder de minimumdoelen “historisch bewustzijn” aan te tasten. Het aspect diversiteit werd daarnaast onderzocht. De “westerse samenleving” wordt steeds meer gekenmerkt door superdiversiteit. Een leerkracht houdt hier maar beter rekening mee. Diversiteit zorgt ervoor dat mensen met andere gedachtegangen en meningen in contact komen met elkaar. Dit kan zorgen dat bepaalde onderwerpen meer controversieel kunnen worden. Diversiteit wordt ook expliciet benoemd in een minimumdoel “burgerschap”. Het is dus nuttig om diversiteit als thema te hanteren in de les. In de geschiedenisles kan je dit zeker doen.

Achteraf werd aangetoond dat het geen goed idee is om controversie te negeren in je klas aangezien deze aanpak juist voor meer vijandigheid en polarisatie kan zorgen ook al denken veel leerkrachten juist dat deze aanpak het tegenovergestelde doet. Er zijn meerdere positieve gevolgen als je controversie op een goede manier behandelt. Het versterkt communicatievaardigheden bij leerlingen, zorgt dat ze kritisch kunnen nadenken, zorgt ervoor dat leerlingen respect hebben voor democratie en diversiteit enzovoort. Zoals hiervoor gezegd moet controversie wel op een goede manier aan bod komen, anders komen deze positieve gevolgen niet voor. Ten slotte werden meerdere aandachtspunten aangehaald voor leerkrachten. Als leerkrachten met deze zaken rekening houden, dan is er minder kans dat controversiële onderwerpen voor polarisatie of ruzie zorgen.

De zaken die hiervoor aangehaald zijn geweest kunnen nog in veel meer detail worden besproken. Ik raad aan om andere werken te lezen die uitgebreid ingaan op bepaalde aspecten. In dit werk heb ik vooral aangetoond dat dat controversie nuttig kan zijn in het (geschiedenis)onderwijs en zijn een aantal zaken vermeld die een leerkracht kunnen helpen om controversiële onderwerpen op een goede manier te behandelen. Deze bevindingen zullen gehanteerd worden in de lessenreeks. Deze lessenreeks bevat enkele lessen die over de Holocaust en het historische en actuele conflict tussen Israël en Palestina gaan. Dit kunnen erg controversiële onderwerpen zijn. Daarnaast zijn er een aantal andere lessen over de Joodse geschiedenis doorheen de eeuwen. Met uitzondering van de lessen over de Holocaust

en Israël-Palestina is er namelijk weinig aandacht voor deze geschiedenis. Nochtans kan dit onderwerp terugkeren in meerdere schooljaren waardoor leerlingen kunnen zien hoe de relaties tussen Joden en anderen evolueerden doorheen de tijd en in verschillende regio's. Deze lessen kunnen gebruikt worden door leerkrachten of kunnen als inspiratie dienen.

Bibliografie:

- Al Badri, Said. "Teaching controversial issues in the classroom." *Citizenship Education Research Journal* 5, nr. 1 (2015): 73-83.
- "Antisemitische opmerkingen: Omgaan met uitingen in de klas." Anne Frank Stichting.org. Geraadpleegd 10/07/2024.
<https://www.annefrank.org/nl/educatie/tips-voor-docenten/praktische-tips-voor-omgaan-met-antisemitische-opmerkingen-de-kl/>.
- Ayers, William. "Teaching in and for democracy." *Kappa Delta Pi Record* 46, nr. 1 (2009): 30-31.
- Barton, Keith en Alan McCully. "Teaching controversial issues... where controversial issues really matter." *Teaching History* 127 (2007): 13-19.
- Byford, Jeff, Sean Lennon en William B. Russel. "Teaching controversial issues in the social studies: A research study of high school teachers." *The Clearing House* 82, nr. 4 (2009): 165-170.
- Campbell, David E. "Voice in the classroom: How an open classroom climate fosters political engagement among adolescents." *Political Behavior* 30, nr. 4 (2008): 437-454.
- Cassar, Charlot, Ida Oosterheert en Paulien C. Meije. "The classroom in turmoil: teachers' perspective on unplanned controversial issues in the classroom." *Teachers and Teaching: theory and practice* 27, nr. 7 (2021): 656-671.
- Cotton, Debby R. E. "Teaching controversial environmental issues: Neutrality and balance in the reality of the classroom." *Educational Research* 48, nr. 2 (2006): 223-241.
- Couttenier, Maarten, Nicolas Standaert en Karel Van Nieuwenhuyse. *Eurocentrisch denken voorbij: interculturele perspectieven in geschiedenisonderwijs*. Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2018.
- Dean, Bernadette en Rahat Joldoshalieva. "Key strategies for teachers new to controversial issues." In *The challenge of teaching controversial issues*, uitgegeven door Hillary Claire en Cathie Holden, 174-187. Stoke on Trent: Trentham Books, 2007.
- De Valkenaere, Pieter. "Kwart minder geschiedenis op school? Daar kan leerkracht Kevin niet om lachen: "Met die 'confettivakjes' schieten we niets op"." Het Nieuwsblad. Geraadpleegd 09.03.2024.
https://www.nieuwsblad.be/cnt/dmf20230223_94874786.
- Eelen, Fran en Stijn Cools. "Waarom wordt er geschrikt in de uren geschiedenis en aardrijkskunde?." De Standaard. Geraadpleegd 09.03.2024.
https://www.standaard.be/cnt/dmf20230216_95491200?&articlehash=QSiiLyK9W5HkA%2BliuhT4xMRyle32pewZO59mNfjKMOEoSAP6KUNVm659zqtBqA5x8beX0sAFgXPHAN0uw9tfawBeThWp5u%2BS1H7pBxrZSatzHv0Gfgi5Qmbi1FOdFcgSg7uD9wHyyl8WDdR%2B9gdmOD9HwU9a9dAmaQLgMaGhKmPqsYK1u3n%2F8VDorpFnfjJtnjCjWTOgdCLjIKZUYmwxI757aJL5IPKmXupimmYQF8TA1I5kz16%2BaNIWH2jJoEAaGCyqa5qP88

[OrSFnOLcqZiRnA8BNY%2FcngZSLOLMqMvZd2stGJ5TelHuzVKB31VeCPM4xhfu22ocdM6yX%2Bzh8g%3D%3D.](#)

- Embacher, Helga en Jan Rybak. "Anti-semitism in Muslim communities and Islamophobia in the context of the Gaza War 2014: The example of Austria and Germany." Centre for Research on Migration, Refugees and Belonging (2015): 1-7.
- Ezzedeem, Souha R. "Facilitating class discussions around current and controversial issues: Ten recommendations for teachers." *College Teaching* 56, nr. 4 (2008): 230-236.
- Gartens, Allison M. en Jason Gainous. "Civic education and democratic capacity: How do teachers teach and what works?." *Social Science Quarterly* 94, nr. 4 (2013): 956-976.
- Geboers, Ellen, Femke Geijsel, Wilfried Admiraal en Geert ten Dam. "Review of the effects of citizenship education." *Educational Research Review* 9 (2013): 158-173.
- Gert-Jan Wink, Bjorn, Hanneke Mol, Jaël Kortekaas en Tim Mainhard. "Discussing controversial issues in the classroom: Exploring students' safety perceptions and their willingness to participate." 125 (2023): 1-17.
- Godfrey, Erin Brooke en Justina Grayman. "Teaching citizens: The role of open classroom climate in fostering critical consciousness among youth." *Journal of Youth and Adolescence* 43, nr. 11 (2014): 1801-1817.
- Gutmann, Amy. *Democratic Education: With a new preface and epilogue*. Princeton: Princeton University Press, 1987-1999.
- Hand, Michael en Ralph Levinson. "Discussing controversial issues in the classroom." *Educational Philosophy and Theory* 44, nr. 6 (2012): 614-629.
- Hardwood, Angela M. en Carole L. Hahn. "Controversial issues in the classroom." ERIC Clearinghouse for Social Studies/Social Science Education. Geraadpleegd 30/06/2024. <https://eric.ed.gov/?id=ED327453>.
- Hess, Diana E. "Controversies about controversial issues in democratic education." *Political Science and Politics* 37, nr. 2 (2004): 257-261.
- Irfan, Irsa, Muhammad Aqeel en Muhammad Sabboor Hussain. "Critical discourse analysis of Islamophobia reflection in Gaza-Israel conflict: A case study of BBC reporting." *Journal of Arts and Linguistics studies* 2, nr. 1 (2024): 289-301.
- Jacobs, Dirk, Yoan Veny, Louise Callier, Barbara Herman en Aurélie Descams. "The impact of the conflict in Gaza on antisemitism in Belgium." *Patterns of Prejudice* 45, nr. 4 (2011): 341-360.
- Janssenswillen, Paul. "Geschiedenisonderwijs en etnisch-culturele diversiteit: hoe begin je eraan?." In *P-reviews: praktijkgerichte vakdidactische reviews van onderzoek*, uitgegeven door Job De Meyere, Bieke De Fraine, Renaat Frans en Kristof Van de Keere, 1-50. Leuven: P-reviews editorial board, 2013.
- Johnson, David W. en Roger T. Johnson. "Constructive controversy as a means of teaching citizens how to engage in political discourse." *Policy futures in education* 12, nr. 3 (2014): 417-430.

- Karna, Wioleta en Ireneusz Stefaniuk. "Teachers' perspectives on handling socio-political issues in the classroom." *Iranian Journal of Educational Sociology* 7, nr. 2 (2024): 66-71.
- Kelly, Thomas E. "Discussing controversial issues: Four perspectives on the teacher's role." *Theory & Research in Social Education* 14, nr. 2 (1986): 113-138.
- Loobuyck, Patrick. "The policy shift towards citizenship education in Flanders. How can it be explained?." *Journal of Curriculum Studies* 56, nr. 1 (2021): 65-82.
- Manzano, Arturo. "Reading the Israeli-Palestinian conflict through an Islamophobic prism: The Italian press and the Gaza war." *Journal of Arab & Muslim Media Research* 4, nr. 1 (2011): 63-78.
- Mayda, Kubra. "Leerkrachten vragen 'met aandrang' om uurtje minder geschiedenis te herbekijken." *De Standaard*. Geraadpleegd 09.03.2024.
https://www.standaard.be/cnt/dmf20230222_98296679?&articlehash=wIncu5KeXv8T0sEL7UEmJlBgpOUwLQNuGW6R%2BncM4IJbcUeIPu1kVHHs6DX5oWPwNTrVnJSU2eXZCzUR32K1GWAYBLrtdSPm%2Fn%2Bg1hMnSsPDb4VrpIVLyzRUmDK4LtQvN0VhQoNYFIHjwyMcKBDKCz3VRghHGTa3VrI4xduxjJNUw3B22C9N4%2FAyYvYbDC00y9sJKmT5wLeshSXT9R2Fmizq0ks4jiC9Pm7XKUVZvkgNFrYIBZzwHtwyeQ2d5u7IkPgOIVygJQsJgfSEO4%2F8DFR1LzSnqHyOGJq3AKWbtbMdvRCBZWYI8AXLV5ZdLkcSyJQ9g%2BwojH1G6IFGVZ0Jw%3D%3D.
- "Onderwijsdoelen." *Onderwijs.Vlaanderen*. Geraadpleegd 13.03.2024.
<https://onderwijs.vlaanderen.be/nl/onderwijspersoneel/van-basis-tot-volwassenenonderwijs/lespraktijk/onderwijsdoelen-en-leerplannen/onderwijsdoelen>.
- Oulton, Christopher, Vanessa Day, Justin Dillon en Marcus Grace. "Controversial issues - teachers' attitudes and practices in the context of citizenship education." *Oxford Review of Education* 30, nr. 4 (2004): 489-507.
- Persson, Mikael. "Classroom climate and political learning: findings from a Swedish panel study and comparative data." *Political Psychology* 36, nr. 5 (2015): 587-601.
- Porat, Dina en Roni Stauber. "General analysis 2010." in *Antisemitism Worldwide*, uitgegeven door Roni Stauber, 1-22. Tel Aviv: Tel Aviv University, 2010.
- Quintelier, Ellen, Ruth Dassonneville en Ellen Claes. "De invloed van burgerschapsopvoeding op school op politieke houdingen." In *Jongeren, politiek en burgerschap: Politieke socialisatie bij Belgische jongeren*, uitgegeven door Marc Hooghe, 21-33. Leuven: Acco, 2012.
- Reiss, Michael J. "Learning to teach controversial issues." In *Handbook of research on science teacher education*, uitgegeven door Julie A. Luft en M. Gail Jones, 403-413. New York: Routledge, 2022.
- Schugurensky, Daniel. *Citizenship and citizenship education: Canada in an international context*. Toronto: Thompson Educational Publishing, 2005.
- Smith, Robert B. "A globalized conflict: European anti-Jewish violence during the Second Intifada." *Quality & Quantity* 42, nr. 2 (2008): 135-180.

- Stradling, Robert. "Controversial issues in the classroom." In *Teaching controversial issues*, uitgegeven door Sidney Hill en Colin Reid, 1-12. London: Edward Arnold, 1984.
- Valcke, Martin en Roger Standaert. *Onderwijsbeleid in Vlaanderen*. Leuven: Acco, 2020.
- Van Alstein, Maarten. *Omgaan met controverse en polarisatie in de klas*. Kalmthout: Pelckmans Pro, 2018.
- Van Avermaet, Piet. "Diversiteit als meerwaarde voor het onderwijs." In *Essays over de leraar en de toekomst van de lerarenopleiding*, uitgegeven door Ruben Vanderlinde, Isabel Rots, Melissa Tuytens, Kris Rutten, Ilse Ruys, Ronald Soetaert en Martin Valcke, 207-219. Gent: Academia Press, 2013.
- Van Droogenbroeck, Kelly. "Frustratie over minder lesuren aardrijkskunde en geschiedenis: 'Dit is een catastrofe'." *De Morgen*. Geraadpleegd 9.03.2024. <https://www.demorgen.be/snelnieuws/frustratie-over-minder-lesuren-aardrijkskunde-en-geschiedenis-dit-is-een-catastrofe~b6d7699e/>.
- Van Nieuwenhuysse, Karel, Bruno De Wever, Jelle De Schrijver en Joost Vaesen. *Wat is het waard om geleerd te worden in geschiedenisonderwijs? Een zoektocht naar historische referentiekennis*. 2024.
- Van Nieuwenhuysse, Karel. "Going beyond eurocentric us-them thinking in history education: Multiperspectivity as a tool against radicalisation and for a better intercultural understanding." In *Radicalisation: A marginal phenomenon or a mirror to society?*, uitgegeven door Noel Clycq, Christiane Timmerman, Dirk Vanheule, Rut Van Caudenberg en Stiene Ravn, 215-241. Leuven: Leuven University Press, 2019.
- Van Nieuwenhuysse, Karel. "Torn between patriotic, civic and disciplinary aspirations. Evolving faces of Belgian and Flemish history education, from 1830 to the future." *Nationalities Affairs. New Series // Sprawy Narodowościowe. Seria nowa* 50 (2018): 1-16.
- Van Straaten, Dick, Arie Wilschut en Ron Oostdam. "Making history relevant to students by connecting past, present and future: a framework for research." *Journal of Curriculum Studies* 47 (2015): 479-502.
- "Waarom moderniseren?," *Onderwijs.Vlaanderen*. Geraadpleegd 13.03.2024. <https://onderwijs.vlaanderen.be/nl/modernisering-secundair-onderwijs/waarom-moderniseren>.
- Westheimer, Joel. "On the relationship between political and moral engagement." In *Getting involved: Global citizenship development and sources of moral values*, uitgegeven door Fritz K. Oser en Wiel Veugelaers, 17-29. Rotterdam: Sense Publishers, 2008.
- Wilkins, Chris. "Student teachers and attitudes towards 'race': the role of citizenship education in addressing racism through the curriculum." *Westminster Studies in Education* 24, nr. 1 (2001): 7-21.
- Wilschut, Arie, Dick Van Straaten en Marcel Van Riessen. *Geschiedenisdidactiek: handboek voor de vakdocent*. Bussum: Uitgeverij Coutinho, 2023.

- Young, Helen. "Race and historical authenticity: Kingdom Come: Deliverance." In *The Middle Ages in modern culture: History and authenticity in contemporary Medievalism*, uitgegeven door Karl Alvestad en Robert Houghton, 28-39. Londen: Bloomsbury Academic, 2021.

Lessenreeks:

Hier zal een korte samenvatting worden gegeven van elke les. Zie de bijlagen om de lesvoorbereidingen en PowerPoints te raadplegen.

Leerkrachten kunnen zelf beslissen welke ze behandelen of niet. Niet alle lessen zullen waarschijnlijk kunnen worden gegeven. Er zijn bijvoorbeeld drie lessen over het “hedendaags conflict” maar het is niet nodig om deze allemaal te behandelen.

De “beginsituatie” die in elke lesvoorbereiding wordt besproken kan verschillen van klas tot klas en leerkracht tot leerkracht. Het is nuttig om je klas te leren kennen zodat je deze lesvoorbereidingen eventueel kan aanpassen.

In deze lesvoorbereidingen zijn vooral lessen opgesteld voor de A-stroom of de doorstroom-finaliteit. De minimumdoelen “burgerschap” zijn hetzelfde in alle finaliteiten maar de minimumdoelen “historisch bewustzijn” verschillen soms. De lessen die hier zijn gemaakt kunnen ook in andere finaliteiten worden gebruikt. Mogelijks zullen er dan wel een aantal aanpassingen moeten worden gemaakt.

- Klassieke oudheid:

Doelgroep: eerste graad (A-stroom)

1. De les die hier is gemaakt dient vooral als een introductie. Leerlingen maken kennis met het Judaïsme in het Romeinse Rijk. In het eerste lesdeel wordt besproken hoe de relaties eruit zagen tussen Joden en anderen in Judea, het “thuisland” van de Joden. In het volgende lesdeel wordt de focus gelegd op de diaspora in Rome en Alexandrië. Enkele sociale spanningen komen hier aan bod.

. *Inspiratie*: Deze les kan in twee worden gesplitst als een leerkracht dit wenst. Als een leerkracht dit onderwerp met meer diepgang wilt bespreken dan een korte introductie, kan het eerste lesdeel een aparte les worden waarin uitgebreid wordt gekeken naar de plaats van Judea, en de Joodse bevolking in het gebied, binnen het bredere Romeinse Rijk. De oorzaken, het verloop en de gevolgen van opstanden kunnen gedetailleerder worden behandeld.

Het tweede lesdeel zou eveneens een aparte les kunnen worden: de Joodse diaspora in Rome en Alexandrië kunnen uitgebreider worden besproken. Joodse gebouwen in deze Romeinse / Griekse steden kunnen onderzocht worden of sociale spanningen, die doorheen het historisch onderzoek zijn besproken, kunnen in meer detail worden onderzocht. In het historisch onderzoek zijn er meerdere bronnen aangehaald die eventueel in deze les kunnen worden gebruikt.

- Middeleeuwen

Doelgroep: tweede graad (doorstroom).

1. In deze les wordt onderzocht waarom Joden al sinds de middeleeuwen bepaalde negatieve stereotypen kregen. Er wordt aangetoond dat bepaalde stereotypen vandaag nog steeds aanwezig zijn. Dit historische fenomeen wordt gelinkt aan een relatief actuele discussie. In de voorbije jaren is Aalst carnaval in opspraak gekomen omdat er karikaturale afbeeldingen werden gemaakt van Joden. Dit actuele fenomeen wordt op deze manier in verband gebracht met het verleden. Leerlingen discussiëren achteraf over deze controverse.

. *Inspiratie*: Het is mogelijk om andere lessen te maken voor de middeleeuwse periode waarin Joden aan bod komen. Het is bijvoorbeeld mogelijk om met de leerlingen te onderzoeken hoe er met Joden werd omgegaan in de christelijke- en moslimrijken. Joden moesten in verschillende moslimrijken bijvoorbeeld een extra belasting betalen. In christelijke rijken werden ze soms gediscrimineerd, zoals in de vorige lesvoorbereiding werd aangetoond. Leerlingen zien zo dat het samenleven tussen verschillende bevolkingsgroepen verschilt van plaats tot plaats. De politieke situatie kan hier een invloed op hebben.

Het Iberisch schiereiland voor en na de Reconquista kan een mogelijke casestudy zijn bij deze les. Met deze casestudy kan het samenleven tussen joden, moslims en christenen worden onderzocht. De veranderde relaties nadat de christenen het schiereiland weer onder controle krijgen kunnen eveneens aan bod komen.

- De Holocaust / Shoah

Doelgroep: derde graad (doorstroom)

In deze lessenreeks wordt de Shoah behandeld.

In de eerste les worden de ontstaansredenen en het verloop van de Shoah besproken. De concentratiekampen komen slechts kort aan bod. In de tweede les wordt er meer in detail gekeken naar de kampen. Nadat de kampen bevrijd werden waren veel mensen geschokt. Meerdere nazi's werden op verscheidene manieren gestraft. Deze reacties en straffen komen aan bod.

Voordat de tweede les begint moeten de leerlingen een opdracht maken. De opdracht zorgt ervoor dat de leerlingen zich kunnen voorbereiden op een klasgesprek. Nadat de

kampen en de reacties zijn behandeld zal er namelijk een klasgesprek worden opgestart over de straffen die sommige nazi's en kampwachters moesten ondergaan.

1. Ontstaansredenen en het verloop van de Shoah.
2. Concentratiekampen en reacties op de Shoah.

- Hedendaags conflict Israël-Palestina:

Doelgroep: derde graad (doorstroom).

Deze lessen gaan over het conflict tussen Israël en Palestina. Les 1 bespreekt de historische oorsprong van het conflict en de (voorlopige) laatste stand van zaken. De meest recente stand van zaken zal in de toekomst natuurlijk veranderen en kan aangepast worden door de leerkracht.

Als een leerkracht ervoor kiest om les 2 en/of 3 te behandelen dan raad ik aan om sowieso eerst les 1 te behandelen. Het is belangrijk om de geschiedenis en de actualiteit te kennen vooraleer leerlingen genuanceerd kunnen kijken naar verschillende standpunten of zelf een discussie kunnen voeren over dit controversieel onderwerp.

1. Les over de geschiedenis en actualiteit.
2. Deze les legt de focus op multiperspectiviteit. Er wordt aangetoond dat er meerdere perspectieven zijn over het conflict. Er zijn meer dan "twee kanten".
3. Klask Discussie: Leerlingen bereiden zich voor voordat de les begint. Ze zoeken artikels op en analyseren deze kritisch. Leerlingen moeten verschillende standpunten aannemen, hun mening geven en deze onderbouwen.